

43.619/2

SZABÓ T. ATTILA

A SZÓ
ÉS AZ EMBER

VÁLOGATOTT
TANULMÁNYOK
CIKKEK

Országos Széchényi Könyvtár

KRITERION

SZABÓ T. ATTILA
A SZÓ ÉS AZ EMBER

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

SZABÓ T. ATTILA

A SZÓ ÉS AZ EMBER

VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK, CIKKEK

II

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

KRITERION KÖNYVKIADÓ
BUKAREST 1971

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

43.619/2

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

B 2060/1972

LELTÁRI SZÁM

Anyanyelvi és kutatásbeli mesterei, ösztökélői: a tanítónő édesanya, özv. Szabó T. Károlyné Bartók Ida, tanítói: Diószeghy Lajos, Nagy Kálmán, Szabó György, Székely Gyula, tanárai: Teleki József, Verébi Antal, dr. Csúry Bálint, Kelemen Lajos, dr. Kristóf György és dr. Tavaszy Sándor emlékének kegyeletes hálával az egykori és örök tanítvány.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

I
A SZAVAK SZÓLÁSAINKBAN

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

BAJ VAN KÖPECEN

1. A szólás tőlem ismert első előfordulása mintegy százesztendőös. Kriza Jánosnak 1865. május 7-én egyik gyűjtő-munkatársához, Péterfi Sándorhoz írt levelében ezt olvasom: „...Tájszók ha kerülnének elé azokat is kérem fel jegyezni vagy egy nevet rejtő példabeszédnek is magyarázatja, milyen p.o. Másról beszél Bodóné, ha a bor árát kérik — vagy *Baj van Köpecen* stb.“ (Magam szedtettem a szólást dőlten.) Kriza idejében a címbeli szólás, úgy látszik, már ismeretes volt, de nem lehetett még általános elterjedtségű. Ma már azonban mindenki különösebb magyarázat nélkül, közvetlenül érti e — gondolom — általánosan elterjedt szólást és mindenki nagyjából olyanformán érti, ahogy közelebről O. Nagy Gábor értelmezte a magyar szólásokat tárgyaló szép kötetében. A *Baj van Köpecen* „tréfás hangulatú szólás, és pompás tömörséggel mondja meg — O. Nagy szerint — azt, amit egyébként e szólás híján csak ilyen lapos körülírással tudnánk kifejezni: baj van, de én nem veszem túlságosan komolyan ezt a bajt“. (L. tőle: *Mi fán terem*. Bp. 1957. 212; ugyancsak ő: *Pais-Eml.* 543—4).

2. Egyebekben a szólás általános elterjedtségét bizonyítja az, hogy tréfás minősítéssel első helyen tartja számon az ilyen vonatkozásban ma már nagyszerűen tájékoztató ÉrtSz. Ott az értelmezés ez: valami nincs rendben, valami hiba van. Minthogy azonban e szólás értelme, mint annyi más szólásunké is, egy kissé bizonytalan, elmosódó körvonalú, nem csoda, ha mindkét előbbi értelmezésben ki-ki valamicskét formálgatni, módosítani szeretne. Magam például úgy érzem, hogy minden beszédhelyzetben nem a vele élő, hanem a szólást hallgató szempontjából alakul Köpec emlegetésével tréfássá a vészes *baj* szóval komornak induló szólás értelme. Azaz — laposan szólva — ilyenféle bevezető mondókát helyettesítünk vele: „Baj-jal kezdem, de azért te ne ijedj meg, egy pillanatig se sejts valami komoly bajt abban,

amit a következőkben mondok.“ Ha aztán azokra a beszédhelyzetekre gondolok, amelyekben magam hallottam, használtam, használom, illetőleg használhatnám e Köpcc-idéző szólást, érzésem szerint az előbb jelzett komolykodó tréfálkozástól a gyermek-ijesztgető, de a következőkben egyébként semmi valóságos, komoly veszélyt vagy éppen egyáltalában semmit be nem jelentő, merő felnőtt-évelődésig terjedhet e szólás hangulati értéke, illetőleg értelme. Mindebben persze lehet egyéni beleérzés is, de — úgy lehet — másban is felidézhet ilyenféle hangulatot és értelmet ez újabban egyébként megfigyelésem szerint mifelénk elég ritkán hallható szólás.

3. Tulajdonképpen azonban nem ilyenféle megállapítások célzatával akartam szót ejteni a címbebeli szólásról, hanem a szólásnak mindaddig ki nem derített keletkezése körülményeire nézve van valamelyes elmondani való. Mielőtt ezt tenném, utalok megint a szólással — tudomásom szerint — eddig egyedül foglalkozó O. Nagynak a keletkezési körülmények ismeretlen, bizonytalan voltára vonatkozó nyilatkozatára. Magam is felette bizonytalanoknak és O. Nagynál is valószínűtlenebbnek tartom a szólás keletkezési körülményeivel kapcsolatban tőle — a forrás megjelölése nélkül — előadott székely anekdotából kiinduló magyarázatot. Már lélektanilag is csak akkor volna ez az anekdota elfogadható magyarázat a szólás keletkezésére nézve, ha a Göre Gábor-os együgyűségről tanúskodó anekdota nem a szikrázó kedélyű, szellemességű és éppen nem ütődöttforma székelyhez, hanem Durbincs sógorhoz vagy — jogosan-jogtalanul — valamelyik rátóti atyafihoz fűződne, hiszen olyanféle székellyel, mint amelyet az anekdota idéz, csak Színi Lajos „Nyüszkölés a feredőn s a nagy víz martján“ című kötetében meg más góbéskodó „írás“-aiban emlegetett *Laji bá-ja* esetében találkozunk. Az ilyen anekdotikus szólamagyarázat csak olyan társadalmi viszonyok között, utólagosan keletkezhetett, amely viszonyok között a falusi embernek — még ha székely is — kötelezően együgyűnek, sőt ostobának, bárgyúnak illett-kellett lennie. Az utólagos anekdotagyártó is alkalmasint ilyen, a valóságtól elrugaszzkodott „paraszt-szemlélet“-tel vállalkozha-

tott erre a — szerintem — téves úton járó szólásmagyarázatra.

4. Azt hiszem, a keletkezés hátterének megvilágítása dolgában sokkal valószínűbb, történeti adatokkal támogatható magyarázattal is kísérletezhetünk. Az Erdélyi Szótörténeti Tár (l. Pais-Eml. 69—77) anyagának gyűjtögetése rendjén — Dani János levéltáros szíves figyelemztetése nyomán — két olyan köpeczi vonatkozású levéltári darab jutott a kezembe, amelyekben a pillanatnyilag érdeklődési körömbe került címbeli szólással kapcsolatba hozható történeti mozzanatokról esik szó.

5. Az egyik darab egy Köpecen 1743. december 2-án kirobbant „rebellió“-ról szóló, 1744. január 11-én tartott vallatás terjedelmes jegyzőkönyve, a másik pedig a vallatás alapján készült, keltezetlen, de közvetlenül a vallatás utánra keltezhető ténymegállapító véleményezéskéféle (Species Facti). Mindkettőt legalább kivonatosan ismertetnem kell ahhoz, hogy a szólás keletkezésére nézve bizonyos észrevételeket tehessek. Mivel a két levéltári darab közül időben is első, nyelvileg is érdekesebb a 85 tanú vallomását tartalmazó vallatási jegyzőkönyv, először ebből szemelgetem ki a köpeczi vonatkozásokat. (A jegyzőkönyveknek a korabeli szokásos terjengőssége miatt már a vallató kérdéseket is jócskán megrövidítve közlöm, s a vallatásrészletek kiszemelgetésekor is igyekszem a térrel a lehetőségig takarékoskodni.)

A jegyzőkönyv bevezető formulája szerint 1744. január 11-én Uzoni Pütkösti György, Hatolykai Pócsa László, Szörceaj Ádám és Bölöni Gazdag Miklós — mind a négy nemes személy — az emlékiró br. Apor Péter, akkor Háromszék főkirálybírája parancsolatjából fejedelmi vallató parancsal (compulsorium mandatum) a miklósvárszéki Középahtán Simon János lófó (primipilus) házánál a következő vallató kérdésekkel vallat:

1. Ki akadályozta meg a Háromszéken 1743. december 2-án a connumerátorok és a szék birtokosai jelenlétében megkezdett „közönséges connumeratiot“, illetőleg erre a királybíró erőltette-é a „kösség“-et?

2. „Ki volt az oka, ki tanácsából esett, hogy az emberek a connumeratióra elő ne álljanak és mikor kez-

dődött a falu és a kösség között a felzendülés, s ki kezdte?“

3. Kik hírlelték, hogy „nem az lészen a mit a Tisztek akarnak, hanem a mit a Kösség akar?“

4. Ki hirdetett a „kösség“-nek gyűléseket az ilyenféle conspirationról, cursusokat egymás között ki hirdetett, mi volt bennük írva, és kinek az aláírása volt rajta?

5. Ki vetett fel a szék tisztjeinek híre és akarata ellen „különös felvetést“ és micsoda „költésre“ vetette fel?

6. Ki az az ember, aki a községet a közönséges végzések és directiok ellen „tanácsolja“ és biztatja?

7. A connumeratio után „a kösség“ a szék tiszteivel szemben miképpen viselte magát, engedelmeskedett-é vagy ellenkezőleg úgy viselték magukat, mintha semmi-
ben sem akarnának függeni a szék tiszteitől? Azt miből tudja a tanú, s kinek milyen „illetlen“ szavát hallotta?

8. A miklósvárszéki faluk Háromszéknek Albisban tartott gyűlésére milyen írást adtak be, azt ki írta, ki vitte és mondotta-é, hogy az országból jött az írás és azt ki mondotta, kitől hallotta?

9. „A Mlgos Gubernium nevével ki micsoda híreket hirdetett?“

A Középajtáról beidézett vallók feleleteiből ezeket tartom érdemesnek ide iktatni:

Incze György (54) vallja: „T(e)k(inte)t(e)s Király Biro Cserei Samuel Vram Connumerátor Vraimékkal edgyütt ki jövének a Házból az Udvarra, és ott a Kösséget eleget erőltették hogy a Connumeratióra állyanak elő, mert ha elő nem állnak Rébellionnak Speciesse lészen ez, nevezetesen Tompa Miklos Vr(am) mondá: Mellyre monda Bölöni kis György Mihály: Ez nem Rébellio, hanem Tiszt Vramék adgyanak Summát ki a Falukra, és a szerint az eo F(e)ls(é)ge Quantumát meg adgyuk: Arra monda Vajna Gábor Vr(am): E bizony Rébellio, mert ha K(e)g(yel)metek meg izente volna, mi által nem jöttünk volna a Connumeratióra, arra azt felelék az Emberek: hogy Nemes Háromszék Gyűlésén Léczfalván meg mondották, hogy a Connumerationak nem engednek, Sött p(ro)tesztáltak is. Tiszt és Connumerátor Vraimék eleget erőltették ilyen Szokkal: Hogy állyanak elő a Connumeratio-

ra, mert különben edgy Campagnia Németet küldenek rájok; Erre monda Kis György Mihály: Mi sem vagyunk vétkesebbek Kézdi Széknél, mert tavaly eok Sem engedének a Connumerationak, még Sem akasztották fel eokat, de ugy csak nem állának elő, hanem Szélyel bomlának.“ | „... a kösség edgy alkalmatossággal Kőpeczre gyűlvén, fel veték az eo költéseket, az itt lako Nagy Jánostol meg izenék minekünk, hogy a mostani Kőltésbe Közép Ajtára esett 160 Pénz, hanem küldgyük meg Kőpeczre; Azután mi Falustol beszélgetvén küldöttünk Kőpeczi Nagy Márton Kezibe 99 Pénzt úgy hogý a többitis utánna adgyuk, ha a Guberniumba Jó Szerentsésen járnak... Annak előtteis a nyárba Kőpeczről izentek volt ide, hogy a Kőpeczi Nagy Márton, és Balás István fáradtságokra három forint esett Közép Ajtára, Adgyuk meg. Mi fel vetettük s megis Küldöttük Kőpeczre Nagy Márton és Balás Istvánék Kezekbe, Mellý fel vetésből minden emberre edgy edgy Poltura esett.“

Huszár János nobilis (52) vallja: „Az egész Székből valo Adozó Emberek Kőpeczre gyltenek majd mindenkor inkább, s ott tanáczkoztak ezen dologrol.“

Simon János senior (57) vallja: „Kőpeczen... Tiszt Vraimék s a Nemes Szék híre s akarattya ellen mikor Adozó Rend egyben gyült Kőpeczre... vetettek Pénzt fel felesetskén.“

Kováts János primipilus (57) vallja: „Kőpeczről izentek edgynéhányszer ide Nagy Márton és Balás István, hogy mennyenek által innenis Kőpeczre, és beszélgesse nek a Szebenben menetel felől.“

A felsorakoztatott böllöni vallók közül ezeket szó laltatom meg:

Borbély János (41) vallja: Közéapajta már „béjárt“ volt a connumeratoria, mikor „a több Falusiak“ egymással suttogni kezdenek, s „úgy determinálák“, hogy a connumeratoria mindaddig be nem mennek, míg Szebenből „haza nem érkezik a követtýek“. Nagyajtáról Darko Kelemen, Kőpeczről „a mostani Kőpeczi Biró“ mondott elene a connumerationak.

Raphael László nobilis (40) „ugy vette észre hogy Kőpeczről jó Cursusok, s ollý Serényen hordozzák, hogy

ejtczaka meg Kerüli a Széket, gyakorta gyűlnek oda Köpeczre, olly feles Számmal pedig, hogy a minapi alkalmatossággal... Száraz Ajtai Falu-Gyűlésiben... azt beszéllék hogy Köpeczen majd többen voltunk, mint Sem itt vagyunk...“

Takó András nobilis (60) vallja: Mikor a connumeratio-t a faluk megtagadták és a connumerátorok a jelenlevő főkirálybíróval együtt azt kívánták, adják okát, hogy „compareálni“ nem akarnak, a köpeciek, bölöniek, nagyajtaiak, szárazajtaiak, bodosiak, barótiak és baconiak közül „a falu képiben“ Köpeczi Balás András köpeczi falubíró áll elő és kijelenti, hogy ők semmiképpen a connumeratio alá magokat nem bocsátják, mert Háromszékhez fordultak, majd most újabban a Gubernium eleibe küldöttek és míg válaszuk nem jön, ahhoz tartják magokat.

Lengyel Tobiás (40) vallja: „Miolta a Quotta mi közünkben jött, tellyes igyekezetünk azon volt minékünk, hogy Summában adgyák ki az Adót, és magunk között osszuk fel. Miolta pedig ezenn dologról a Kösségnek Gyűlése volt, többire Köpeczen volt, Közepin mintegy lévén a nemes Széknek... a Nemes Szék ránk nehezედvén Rébelliseknek monda.“

Török István primipilus (50) így vall: „Több két Esztendeinél miolta a kösség beszélli, hogy nem vgy lészen az Adozás mint eddig, hogy csak az Erösse adgya az Adot, hanem füstre vettyük fel edgy aránt, hogy a Szegényis annyit adgyon mint a Tehetösse.“

Maguk a köpeciek is egyöntetűen azt vallják, hogy valóban náluk voltak rebellis gyűlések. Íme néhány vallomásrészlet:

Kis Péter Mihály (80) vallja: „Tudom hogy Miklosvár Székből az Adozo Rendnek mindenkor itt Köpeczen volt Gyűlések a Biro Egető János Házánál, minden Faluból két, három Ember.“

Kis Péter János (35) vallja: „Itt Köpeczen a Nagy Márton Házánál volt a Székbeli Adozo Rendnek Gyűlése edgy néhány izben... A Székből minden Faluból hoztak Pénzt ide a Nagy Márton és Balás Istvánék kezekbe. Még mi Köpeczről többet nem adtunk két Máriásnál.“

Más valló, s éppen a Szebenben járt Nagy Márton szerint is a vallatás időpontjáig valóban a köpeciek adtak a költségekre a legkevesebbet.

De ezzel egybehangzóan vallanak e kérdésben a többi miklós várszéki faluk is. Íme:

A Szárazajtáról való Getse István (40) nobilis így vall: „...most egy Esztendeje itt Baroton Connumeratorem Vraimék... megis verettek edgy Barothi Embert, Sokaknak marhájokat Falurol Falura hajtatták, edgy Szoval igen nagy és Szoros Investigatio volt. Itt pediglen a szomszéd Nemes Udvarhely Széki Falukon Sokkal könnyebben vagy az adozás, mert hat vonó élő marhára edgy Ember nem ad többet, mint itt a mi Székünkbe 4 marhán élő Ember.“

Két bodosi tanú vallomásaiban is van köpeczi vonatkozás. Íme:

Kobor István bíró (31) így vall: „Bodosfalva részéről én nem akartam a Connumeratorem... Enis küldöttem Pénzt miolta Biro vagyok 4. Máriást a Kőpeczi Követeknek.“

Fábján András (70) egyebek mellett ezt vallja: „T(e)k(in)tet(es) Királybiro vramot — a connumeratióra való megjelenés megtagadásának bejelentésére menőben^a — az Ajtoba találok, s monda eo Kglme Balás Andrásnak; E tsak a te dolgod egyedül Balás András mellyre monda Balás András: En nem az én Szomot Szollom hanem a Kősség Szavát, hogy addig bé nem Járunk a Connumeratorem, a meddig meg nem Jő az Emberünk Szebenből, és micsoda vállaszt hoznak a tévők lészunk.“ (^a Ez a magyarázó közbevetés tőlem.)

A baróti tanúk közül csak Gere János (44) vallomásából jegyeztem ki az adókivetésre vonatkozó következő részletet: „En vgý hallottam hogy a Commissio ugý jött, hogy füstre, Marhára, vagy Kőbölre vessék fel az adot, megengedte a M(é)l(tóság)o) s Gubernium.“

Érthető, hogy Háromszék tisztsége mennyire érzékenyen vette a connumeratio-ellenesség mezében tulajdonképpen a felsőbbbségi rendeletek iránti engedetlenség ilyen leplezetlen megnyilatkozásait, erre bizonyosság a vallató parancsbeli 7. kérdés. Hogy a széki tisztekkel szemben

milyen engedetlenségre és fölényeskedő semmibevevésre ragadtatták magukat a zendülők, erre nézve a sok közül csak két bölöni bizonyosság vallomásából idézek pótlólag részletet:

„Gazdag György mediocris“ (45) nemes vallomásában hivatkozik arra, hogy mikor az „adozó Rendet Convocáltak Gyűlésbe Köpeczre“, és ifjú Kis György Mihálytól kérdezte, hogy hová siet, ez azt felelte, hogy Köpecre megyen „szék gyűlésibe“. Arra a további kérdésre aztán, hogy ott lészen-é a királybíró, nemmel, majd arra az újabb kérdésre, hogy „ki lészen hát a királybíró“, kérkedve így felelt: „Én leszek ma a Királybiro.“

Damokos Andrásné Farkas Kata (50) nyelvileg az összes vallomások közül kétségtelenül legszínesebb, egyébként egyetlen asszonyi vallomásából — ha amolyan asszonyi temonda-beszéd is — kiemelendőnek tartom a következő részletet: „... Aztis hallottam Mikó Máthénétol hozzám jöven azon estve mikor a Connumeratio el bomlot, hogy azt mondotta Király biro Vram a Köpeczi Bironak Balás Andrásnak: Megh ládd hogy a vasat a lábadra üttetem hogy így Cselekedtetek, arra monda a Köpeczi Biro: Még el bir az én lábam edgy vasat.“

6. A miklósvárszéki falukból kikerült tanúktól „bevett“ vallomásokat mintegy összefoglalja és a szigorú ténymegállapítás céljából összegezi a másik, a formai hitelenség minden külső jegyét nélkülöző keltezetlen, de kétségtelenül közvetlenül 1744. január 11-e után keletkezett és Háromszék tisztségének hivatalos véleményét tartalmazó Species Facti. Ez a következőképpen összesíti a köpeciektől kezdeményezett és irányított miklósvárszéki zendüléssel kapcsolatos tényeket:

Háromszék tisztsége a véleményezés bevezetőjében megállapítja, hogy „a M(é)l(tósá)g(o)s Reg(ium) Gubernium a Miklósvár széki Kösségtol sok izben molestaltatvan... gratiose commitalt volt Háromszék(ne)k, hogy a Szegénység ereje felett ne terheltessek, hanem igaz proportio szerent imponaltassek nekiek az adózás. Igaz proportiot pediglen más uton modon nem lehetett erigalni, hanem ha a Personak es facultasok conscribaltatnak.“ Éppen ezért az összeírásra kirendelt connumerátorok a szék

tiszteivel, sőt magával a királybíróval együtt — 1742. december 3-án — megjelentek a helyszínen, hogy megejtésük a miklósvárszéki „connumeratio“-t. Minthogy pedig a széki községek — egy kivételével — megtagadták a connumeratióra való „bejárás“-t, a megtagadás körülményeinek kiderítésére — 1744. január 11-én — Háromszék vallattatott (l. fennebb) és más úton is felvilágosításokat szerzett.

A vallatásból és „külömb-külömb-féle hiteles informatiokból elucescalt — állapítja meg Háromszék tisztsége —, hogy Kőpeczi Balás András, Nagy Márton és még két három ugyan Kőpeczi Emberek voltak ezen Conspirationnak első Inditoji, es Koholoi“. A középajtaiak ugyanis „béjártak“ már és a bölöniek is be akartak a connumeratióra menni, mikor Balás András Kőpecről emlékeztette a bölönieket egyezségükre, hogy az összeírásra sem ők, sem a kőpeciek, sem a szárazajtaiak, barótiak, baconiak és bodosiak nem „jáznak bé“. Így kezdtek aztán a bölöniek is az összeírás ellen nyilatkozni és így „edgy néhány nyughatatlankodó Seditiosus Emberek“ szavára mint „olgyan kevés prudentiaival es ratioval biro vulgus szokott lenni, ökis tsak aprobálták az Oppositiot nem tudván azt, hogy a Tehetősebbeknek az à mestersége, hogy eok meg könnyebbíttessenek, és a mi rollok le száll a Szegényebbek(ne)k accrescallyon. Ha pedig Balás András három Társával nem érkezett volna... mind Bölön, mind Nagy Ajta béjárt volna...“ | „Hogj minden tumultus Kőpeczen vette origoját, világos abbolis, hogy ā miolta tumultualodni kezdettek ā Seditioinak Authorai, mint valamely Magistratustol ugy dependeáltak Kőpeczi Balás Andrástól, Balás Istvántól, és Nagy Martontól, azok szintén ugy Cursust jártattak a Falukon mint ā Tiszt szokott, hol edgy hol más dolgot porontsolvan, Cursus által 6 vagy 7 versben bizonyos Expressusok minden Faluból convocaltattak ad consultandum, es olyan clandestine tartottak Conventiculumokat, hogy a Tisztek semmit abb(an) nem subolfacialhattak“.

7. A miklósvárszéki zendülésről előbb előadott történeti hitelű mozzanatokkal kapcsolatban a következőket kell kiemelni:

a) A zendülés ugyan csak Miklósvárszék néhány falujára (Bodos, Bölon, Köpec, Közép-, Nagy- és Szárazajta) terjedt ki, de Háromszék tisztségét érintő volta miatt bizonytalansággal egész Háromszék közvéleményét többé-kevésbé izgalomba hozhatta. Ilyenformán részben a tisztségnek a fölöttes központi hatósághoz, a Guberniumhoz való jelentései, sőt ezt megelőzőleg és hihetőleg követően a köpeci követeknek többszöri Szebenben járásával a köpeci „baj“ bizonyos mértékig az országos érdeklődés körébe is szükségszerűen bekerülhetett.

b) A vallók egyöntetűen, a háromszéki tiszti ténymegállapítással együtt a földrajzilag is központi fekvésű Köpecet tekintették a „rebellio“ középpontjának.

c) Kiemelendő mozzanat az is, hogy a költségekben való részvétel mértékét illető vallomásrészletek tanúsága szerint a költségek közül a legkevesebbet éppen a rebellióra felbujtó köpeciek viselték. Míg ugyanis a többi falu egy-egy alkalommal 3—7 forintot is adott, Köpec a vallatás időpontjáig mindössze két márfást adott össze. Ez a mindenkítől nyilvánvalóan akkorában is tudott tény a csúfondárosságra való hajlamtól nem éppen mentes székelyek között a szűkebb széki viszonylatban, de talán a széki határokon túl is sok tréfálgató szóbeszédre, temondára adhatott okot.

d) Továbbmenőleg maguk a háromszéki tisztek megállapították hivatkozott véleményükben, hogy a Gubernium „a Miklósvár széki Kössegtől sok izben molestaltatvan... gratiose commitalt volt Háromszéknek, hogy a Szegénység ereje felett ne terheltessek, hanem igaz proportio szerent imponaltassek nekik az adózás“. Megállapítható tehát, hogy a Miklósvárszék anyagi érdekei védelmének mezében jelentkező rebelligedő mozgolódást nyilvánvalóan csak a tehetősebb köpeciek saját terheik könnyebbitésére a „szegénység ereje felett“ való megterhelésével mit sem törődve irányíthatták.

e) Természetesen mentől inkább napvilágra került egyrészt a köpecieknek a követségjárás anyagi terheiben való aránytalan osztozása meg a rebelligedés következtében esetleg jelentkező anyagi előnyöknek a társadalmi-gazdasági vonatkozásban egyoldalúan a tehetősebbek

anyagi előnyei irányában való eltolódása, annál inkább komolytalanná vált legalábbis az anyagi érdekeiben vesztélyeztetett, a tehetőseknél természetesen jóval számosabb szegényebb rendűek között az egész mozgólódás. Éppen ezért hovatovább semmi esetre sem tekinthette hát komolynak többé a tömeghátteret nélküldő okvetetlenkedést Háromszék tisztsége, közvéleménye, sőt nem a Miklósvárszéktől „sok ízben molestált“ Gubernium sem.

8. Ilyenképpen aztán Köpec és a vele kapcsolatos dolgok-bajok emlegetése eléggé tág körben, a széki, sőt az országos közvéleményben a XVIII. század közepétől előbb pontos földrajzi környezetre vonatkozóan, majd a gyakori emlegetés következményeként a vonatkozás körének tágulásával hovatovább a komolyan számba nem vehető, nemegyszer tréfálkozóan nevetséges események képzetét idézhette fel előbb a szűkebb széki, majd a tágabb erdélyi nyelvközösségben. Hihetőleg csak mikor már Erdélyben széles körben és a helyi-történeti vonatkozások teljes elhomályosulásával mai értelmével már elterjedt a szólás, innen juthatott aztán bele — nyilván az erdélyiek közvetítésével — az egyetemes magyar szólás-kincsbe is.

Nem lehetetlen, hogy a komolytalanná vált, sőt esetleg — a fenti értelemben — nevetségbe is fulladt miklósvárszéki zendülés köpeci indítóit, irányítóit, sőt az egyfalubeliség egyetemes felelőssége szokásos alkalmazásával általában a köpecieket a csúfondáros-tréfálkozó szűkebb széki közvélemény ingerelhette kezdetben a címbeli szólással vagy valami ilyenféle szólásváltozattal, s így válhatott aztán ez a tréfálkozó-csúfondáros szólás az előbb jelzett fokozatos földrajzi terjedéssel általánosan ismertté.

9. Nincs mit tagadni, mindebben sok a csak valószínűsíthető föltételezés. Megítélésem szerint azonban sokkal inkább a székelység lelki és érzelmi világának ismeretében fogant magyarázó kísérlet ez, mint amilyen az O. Nagy említette, de tőle is csak erős fenntartással felvetett anekdotikus keletkezés-magyarázat.

A továbbiakban szerencsés esetben történeti adatok kerülhetnek majd elő a miklósvárszéki zendülésnek előbb

jelzett elkomolytalanodására, nevetségbe fúlására vonatkozólag éppen úgy, mint a szólássá válás egyes mozzanataira nézve is. Nagyon fontos volna az első jelentkezés és a földrajzi terjedezésre vonatkozólag mentől több adalék összegyűjtése is. Mindennek kiegészítéseként az irodalmi jelentkezés mentől bőségesebb adatolása sem elhanyagolható feladat. Nyilvánvaló, hogy csak az itt jelzett kérdések tisztázása után dönthet a szóláskutató a tőlem felvetett magyarázat elfogadása, részleges felhasználása vagy teljes elvetése ügyében.

1963

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

DÖGROVÁSON VAN

A MTsz.-ban csak Szegedről és a Csallóközből látom feljegyezve e szavunkat, így: „Dög-rováson van: utolját járja, közel van a halálhoz.“ Bálint Sándor szerint e szólás azonban Szegeden csak tréfás használatban ismeretes; ezt jelenti: beteges.

Hiába keresek, nem találok szólásunkra történeti adatokat sem a NySz.-ban, sem az OklSz.-ban. Pedig kétségtelenül régi és a nép között keletkezett szólással van ez esetben dolgunk.

Elsőként CzF. utal a szólás mögött álló szemléletre. Szerintük a *dögrovás* az a rovás, mellyel a döglött barmok, például juhok, bárányok számát felmetszik. Átvitt értelemben *dögrováson lenni* annyi, mint bizonyos halált hozó betegségben sinylődni. Idézik e népi megfigyelést is: *Ha a juh szomorún legel, dögrováson van.* Stílusminősítésként megjegyzik: „Nem írásba vagy nemesebb beszédbe való.“

Ennél jóval bővebben Máthé József a „hargitaalji öregek“ elmondása alapján a következőképpen világítja meg e szólásunk eredetét: Mikor régebben a pásztorok tavasszal a havasi legelőkre hajtották fel az állatokat, meghántott, vastagabbacska mogyoró-pálcákra jegyezték fel megjegyezni valóikat, úgy, hogy egy-egy rovást véstek a pálcákra. Így jegyezték fel a csordák vagy a bennük levő állatok számát, a fajták meg nemek szerinti megoszlást és így tovább. E nyilvántartás minden csoportja külön-külön pálcára került. A legeltetés folyamán a vadállatoktól elpusztított, illetőleg betegségben elhullott állatok mindenikét is egy-egy rovással külön pálcikára jegyezték fel. Így tehát az állat *dögrovásra jutott* (Székelység VIII, 19). Később tréfás-gúnyos átvitelrel olyan emberre vonatkoztatva is alkalmazták ezt a pásztornyelvi szólást, akinek a felgyógyulásához nem sok reményt fűzhettek.

Erdélyben a köznyelvben is általános a *dögrovásra kerül* vagy jut, illetőleg a *dögrováson van* szólás. Jelentése itt sem az, amit a pásztornyelvi magyarázat alapján várnánk, tudniillik 'halott, elpusztult', hanem csak olyan, aki 'halódik, utolját járja', azaz, aki rövidesen dögrovásra, a holtak közé kerül. Emberre vonatkoztatva a szólásnak igen gyakran tréfás, gúnyos, sőt becsmérő színezete van. Öngúnnal ki-ki maga magára vonatkoztatva is szokta használni rendszerint múló jellegű betegállapottal kapcsolatban kedélyeskedőn. — Az ÉrtSz. a címszóbeli szólást így értelmezi: a) reménytelenül beteg, a végét járja; b) (főleg első személyben) bizalmas, tréfás használatban: (igen) rosszul érzi magát.

1938/1968

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ÉL A GYANÚPERREL

1. A címbeli *gyanúper* azok közé az eléggé ritka magyar szavak közé tartozik, amelyek már jó ideje egyetlen állandósult, megkövesedett szókapcsolatban élhetnek. Innen van az, hogy az ÉrtSz. csak határozóragos *gyanúperrel* alakban szótárazza. A szókapcsolatban a címszóban idézett alakja mellett azonban — a ritkán való használatra utalva — ugyanez a forrás egy fordított szórendű névelőtlen formájáról (*gyanúperrel él*) is megemlékezik. Ezzel kapcsolatban talán szabad annyit megjegyezni, hogy sem a szótárbeli négy köz-, illetőleg irodalmi nyelvi idézet, sem magam nyelvi emlékezete nem bizonyítja ma élőnek ezt, hanem csak a tőlem című írt szólás-alakot. (Mégis l. alább a 2. pontban felsorakozó adalékokkal kapcsolatban mondottakat.)

2. Természetesen a *gyanúper* szó nem mindig élhetett alakjára és jelentésére csak ilyen kövület-életet. Jóllehet a szó, helyesebben a vele alakult szókapcsolat már első jelentkezésétől fogva csak átvitt értelemben, tehát nem — mint várhatnók — elsődlegesen perjogi műszóként élt, e kifejezés alakja nem volt mindig ilyen megmerevült. Mint O. Nagy Gábor legutóbb hivatkozott rá, e *gyanúperes* szólásra először Pázmány Péternél más alakban, de már átvitt értelmű használatban akadunk rá. Pázmány ugyanis ezt írja egy helyütt: „az dologhoz bizonyost nem tudok mondani, noha *gyanúperrel* hozzászólhatnék“ (O. Nagy, *Mi fán terem?* 133). Simai Ödön a NySz. pótlékaként közölt adatai sorában Liszti László verses krónikájából (1653) szemelgetett ki egy másik XVII. századi adalékot: „Mivel *gyanúperrel* éltek... Mind serényen forgottak“ (Nyr. XXXVII, 223; l. még XXXVIII, 454 is). Az elég szegényes régiségbeli adatok sorát a nyelvújítás egyik előfutára, Csúzy Zsigmond pálosrendi szerzetes következő, XVIII. század eleji adalékával szaporíthatjuk: „Nem lévén az a rettentő *gyano-*

pöre, job kezet, mint bátorságosb helyet választá magának“ (Csúzy, Zengedező sípszó. Pozsony, 1723, 254. — Id. Réthei Prikkel Marián: Nyr. XXXVIII, 315; az idézet értelme számomra meglehetősen homályos). Baróti Szabó Dávid szótára (1792) a *gyanúperbe esni* és *félni a gyanúpertől* szókapcsolatokat is ismeri; az utóbbi forma aztán — nem lehetetlen éppen Baróti Szabó sugalmazására — 1808-ban előkerül Sándor Istvánnál is (így Réthei Prikkel i.h.). Arany János nyelvének bensőséges ismerete mellett a korabeli köznyelv gazdagságában is elsőrangúan tájékozott Lehr Albert a *gyanúper* használatával kapcsolatban így ír: „Mondjuk ezeket: *gyanúperbe esett, fél a gyanúpertől, gyanúpert kezdtek ellene*; de ma már (értsd: 1918 táján) jóformán csak ez a szólás jár: *él a gyanúperrel*, közbeszédben és irodalomban, mégpedig nemcsak szubjektív értelemben, ti. észrevette, hogy gyanúba vették s elillant, hanem eképpen is: De kiugrat Illés, az öregebb Kolta, *Élt a gyanúpörrel* már kezdete oltá (Arany, Toldi szerelme. II. ének) = gyanakodott, sejtette, hogy hamisság van a viadalban, a Tar Lőrincz dolgában“ (MNy. XIV, 92). Mindebből és Szirmay Antal magyarázatából (1806) aligha lehet O. Nagyhoz csatlakozva arra következtetni, hogy a *gyanúperbe esni* a múlt század elején meglehetősen elterjedt jogi kifejezés lehetett (l. tőle: i.h.). Alkalmassint már akkor is főként átvitt értelmű használatban lehetett általános minden gyanúper-es szókapcsolat. CzF. ugyan elsőként a ’valaki ellen gyanúból indított per’ jelentést rögzíti, valószínűbb azonban, hogy már e szótár anyaggyűjtése és szerkesztése idején is csak ez a — tőlük ugyan nem éppen szabatosan megfogalmazott — másik jelentés volt az igazán élő: „Gyanús suttogás, beszéd; a büntettnék és elkövetőjének rebesgetése, találgatása. *Élt a gyanúperrel* és tovább állt, azaz hallván, hogy gyanakodnak rá, elszökött.“ A CzF.-től idevont ezt követő két szókapcsolat (Félt a gyanúpertől | Gyanúperbe esett) hihetőleg csak SzD²-ből került bele a magyar szótárírásnak e máig nagyértékű múlt századi alkotásába. E szólásra a MTsz. mindössze két előfordulást ismer: egyet Gömörből, a másikat meg a Csallóközből. Bálint Sándor remek Szegedi Szótára is csak a tölem címűl írt alakban ismeri a

szólást. A szegényes múlt század végi és századunkból előbb hivatkozott tájnyelvi adalékok és Csüry Bálint gazdag Szamosháti Szótárának nemleges bizonyossága láttán egy kissé túlzónak tekinthetjük e szólásnak a népnyelvben való meglehetősen elterjedtségére vonatkozó véleményt (így O. Nagy, i.h.). A köznyelvben azonban, ha ritkán is, de gondolom, szeres-szerte használatos nagyjában abban a jelentésben, amelyet az ÉrtSz., a SzegSz. és legújabban O. Nagy (i.h.; MSzK. 248) is rögzít.

3. Az eredet magyarázatát keresve, mint annyi más esetben, ebben is végső soron Kertész Manó fejtegetéseiből (l. tőle: Nyr. LXV, 101) kapunk választ. Lényegében ezt fogadja el O. Nagy is akkor, mikor szólásunk eredetét az Anjouk korától már kialakult olyan perfellebbezési gyakorlathoz kapcsolja, amelynek értelmében az alsóbb bírósági fokokon ítélkező, valamelyik féltől elfogultságuk miatt gyanús bírák hozta ítéleteket a magasabb fokú bírósághoz, illetőleg a kúriához fellebbezhatték. Kertész és O. Nagy szerint, minthogy a középkor végi latin oklevelek az ilyen fellebbezési ügyekben mindig a *suspectus* 'gyanús' szóval éltek, — szerintük — az ilyen pereket egykor *gyanúperek*-nek nevezhatték. „A *gyanúperrel* él a kései magyar középkorban tehát eredeti értelmében azt jelenthette, hogy valaki e gyanús bírák ellen oltalmat keresve, ügyének a legfelsőbb bíróság elé való terjesztését kéri“ (O. Nagy, i.m. 134). Mivel pedig a múlt század elejéig latin nyelven folyt bíráskodásban e jogi cselekvénynek nem lehetett magyar szaknyelvi megjelölése, a *gyanúper* csak a köznapi nyelvben élhetett és innen is került át véglegesen átvitt értelemben, az eredeti jelentéstől jócskán eltávolodva az állandósult köznyelvi szókapcsolatok közé (ilyenformán i.h.).

4. Ennek az ötletes, megejtő magyarázatnak nem gyöngitésére, hanem kiegészítésére legyen szabad a következő vélekedéssel előhozakodnom:

Abból a meggondolásból indulok ki, hogy bármilyen fokú kételyt is táplálunk az egykori bíráskodás személyi keretének megbízhatóságát és elfogulatlanságát illetően, a *suspectus* bírák ítélete ellen a legfelsőbb fokú bíróságokhoz való folyamodás — már csak költséges volta

és kétséges kimenetele miatt is — minden bizonnyal a viszonylag ritka jogi esetek közé tartozhatott. Véleményem szerint, ha már a jogi élethez fűzzük, mert nyilvánvalóan ahhoz is kell fűznünk e szöveget, ajánlatosabb a gyakrabban, a mindennapi alsófokú bíraskodás szintjén lejátszódó jogi cselekmények körében vagy legalább ott is keresnünk magyarázatát. Ilyet pedig éppen eleget találhatunk.

Mostanában az ESzT. adalékainak folytatólagos gyűjtögetése rendjén „kincses“ Kolozsvár XVI. századi törvénykezési jegyzőkönyveinek céduláztatásával bajoskodva meglepően sok olyan jogi eset került előm, melyekben a per csak pusztán gyanúra indult meg, és a felperes megkörnyezete merő gyanakvása alapján nemegyszer sok-sok tanút sorakoztattak fel — a felperes érdekében — a vád bizonyítására, illetőleg — az alperes védelmében — annak megdöntésére. Különösen becsület-sértési, lopási, boszorkánykodási ügyekben, a nő kikapós-kodás és férfiúi latorkodás bonyodalmaiban, tehát a városi és széki életet legjobban felbolygató jogi esetekben találkoztam a nagyon gyakran csak pusztán gyanúra meginduló perfolymatok végehosszat nem érő sorával. Hogy merő gyanúból is megtörténhetett valakinek elfogatása és természetesen ítélszék elé állítása, arra nézve országos viszonylatban a boszorkányperek egész sora tanúskodik (lásd ezekre: Komáromy Sándor, Magyarországi boszorkányperek oklevéltára. Bp. 1910). Nem árt azonban más térről egy Kolozsvárt, a városi ítélszéken 1573-ban folyt feleség-étezési (mérgezési) ügyben tartott vallatás rendjén az egyik tanú, „Ilona néhai Terek Miklósna“, azaz néhai Török Miklós felesége Ilona vallomásából a következő részletet idézni: „hallota — mondja a bizonyosság — Kalmar Albertne Monta hogi ganakodik Borbel balint Inassara hogi az mely Irmes Bort az eo leanyanak^a vit volt azzal betegült meg leania, Azert ha az Inas Ide Jeo meg fogtatia ganwra meg kerdy teole ky akaratia hogy neky atta^b De Balint^c felol semmyt az Etetes dolgaba Nem emlekezet.“ (^a A megéteztett asszonynak. — ^b Ti. étőt, azaz mérget. — ^c A feleségmérgezéssel gyanúsított férj:

Borbély Bálint). A megfogatás persze csak hivatalos közegek (poroszlók) igénybevételével, a „megfogatott“ személy kikérdezése pedig — kolozsvári viszonylatok között — csak a városi ítélőszék előtt történhetett meg. Akár meg-, akár nem történt meg ebben az esetben az asszonyi fenyegetőzésben jelzett elfogatás és nyomában a törvénylátás, ilyen meg más, végtelen sok hasonló esetel kapcsolatban valóban merő gyanakvás alapján indulhatott meg a per.

A megfogatás az elfogottra nézve nemegyszer hosszan tartó és sokszor alaptalan voltában méltatlan szabadságvesztést és börtönsynylődést jelentett. Ezt a kolozsvári törvénykezési jegyzőkönyveknek egy jó félszázaddal későbből, 1645-ből származó egyik ítéletéből kijegyzett itt következő szövegrészlet bizonyíthatja: „Mivel Andrasi Gergely a fogoly ki hozatua(n) magat, c(on)stal hogy ez eleot három holnappal vitette be Ballos Janos gyanura nigh tal tanyer el veszesert, s az olta ki nem hozatta; sem birak vr(aim) eleot nem emlekezet feleolle. Azert ugy teczik a teorvennek, hogy absolvaltatik az fogoly et in super Ballos Janos tartozik a torony^a valtsagot erette megh fizetni es mivel enni nem adott minden napon meg szamlalva(n) Menj nap volt ot egy egy polturat fizetnj.“ (a A városi börtön; az itt tartott fogolyért börtönváltságot kellett vagy a bűnösnek bizonyult fogolynak, vagy az ártatlanul fogvatartottakért az elfogattatónak fizetnie.)

Hogy a gyanúperek nemcsak magasabb szinten, a felsőbb bíróságok vagy a nagyobb városok törvénylátásában voltak gyakoriak, arra nézve egy kis erdélyi falusias bányavárosban, a pompás népviseletéről híres Torockó XVIII. századi jogi életéből említhetnek egy jellegzetes példát. E célból egy 1733. május 12-én kiállított bizonyság- és egyben ítéletlevélből bő kivonatban ezeket idézhetem (Az idézetben az egykorú I rövidítés *Inctus*-ra, az A pedig *Actor*-ra egészítendő ki):

„Jövenek mű előnkben... — olvasom a levélben — az maguk Varosunkban lako peres szemelljek, kiknekis leven valami külső öröksegh felett valami Contraversiajak, az melljis az beczülletes Birák szekin megh fordulvã(n).

az iránt valo törvenj ott nem teczczven appellátatott volt az köz emberek eleiben“. Az actor (felperes) „Tobis Gergelj“, az inctus (alperes) „Almási Mihalj“. „Kerde az A mi okon appellált kegjelmed ide az köz emberek eleiben I dicit En ez okon appelláltam hogj nekem a b: Birak szekin lött törvenjünk suljos(na)k teczett, iterum dicit, En mostis azt modam mivelhogj en az Ur Üdösbb Thoroczikai Ferencz Ur(am) akarttjabol az Gálak egj reszi hazi örökse gere szállattam, az mas reszihez kegjelmetek pretendál, *en gjanakszom* hogj azon megh említett Gálak hazi örökse ge utan valo külső mezei öröksegh mindenütt oszolva volt, azert kegjelmedis bir abban az ki az házam után engemet illetve, azert azt kevánom tagadgjon ki kegjelmed belőlle. J iterum replicāt, Nem szüksegh azt ennekem hogj en kegjelmedet ki tagadgjom, avagj arrol ennekem mon dannam hüttel mert kegjelmed keresi en töllem az örökse get, en nem, kihezkepest több száz Esztendeenel (!) egj nehány Esztendőkkel hogj az Athjáink bírták, de soha meg eddigh az örökseghnek birássában senki nem hábor gatta, az mi olta immár reánk szállott, minket sem há borgotott senki, azert nem engem illet hogj bizonyossa tegyem kegjelmedet azokrol hanem en azt kevánom mint hogj *kegjelmed en töllem suljos gjanoval keresi az örökse get* hozzon kegjelmed vagj jo levelet, vagy jo bizonyjsagot, avagj jo fegjvert az ki meg alhato legjen, mivelhogj ő s öröksegünket keresi kegjelmed, mellj ket reszről valo feleleteket megh halgatván, annak utanna rolla vekonj tehecsegünk szerent visgalodvan, megh hantuk vetettuk, es rolla igj deliberaltunk. Deliberatum. Teczett az Istenes törvenjnek, mű tizenyolcz emberekből allo bírált köz emberek, az ki mostan itt jelen vagjunk, ugj ertük s ugj tudgjuk, hogj az ki külső avagj belső örökseget akar va lakitol keresni, azon örökseget kereső szemellj, vagj jo levellel, vagj jo bizonyjsággal es jo fegjverrel álljon ele az ki be veheto, avagj megh álhato legjen, azert mostis az Jnek nem szüksegh hogj ő adgjon fegjvert ez A kezében, minthogy mind az Ősi, mind maga bekevel bírta az maga haz helje utan valo örökseget, mind az belsőt minden impeditorok ellen, hanem az A ha keresni akar külső örökseget, tartozzek vagj jo bizonyjsagot, vagj jo levelet,

Summa jo fegjvert hozni az J ellen az ki megh állhat, avagj be vehető legjen.“ (A torockói Bosla családnak tulajdonomban lévő leveles anyagából.) — Látnivaló tehát, hogy a gyanúperek felpereseit — a vád bizonytalan meg-alapozottsága miatt — a törvénytörők gyakran elutasít-hatták. Minthogy tehát a per ilyen esetekben sokkal bi-zonytalanabb kimenetelű volt, mint a tettenérés és ok-leveles bizonyítás eseteiben, a gyanúperrel élő mind erkölcsi, mind anyagi következményeit tekintve csak bi-zonytalanok indíthatott pert.

Alkalmasint az ilyen egykor nagyon közönséges, na-gyon általános, nagy mértékben bizonytalan kimenetelű gyanúperek állhatnak elsősorban az itt pillanatnyilag ér-deklődési körünkbe került szőlés mőgött is. Nyilvánvaló ugyanis, hogy mentől gyakoribb és mentől szélesebb kör-ben lefolyó jogi cselekvénnyel hozunk kapcsolatba egy minden kétséget kizáróan jogi eredetű szőlést, annál na-gyobb a valószínűsége annak, hogy helyesebb úton já-runk, mint az, aki ritkább és a szőlés elterjesztésére elsősorban hivatott szélesebb körű közösség keretein kívül folyó jogi cselekményre hivatkozva keres valamely szőlés keletkezésére magyarázatot.

5. Magától értetődően most is hangsúlyoznom kell, hogy nem vagyok magam sem az egyetlen magyarázati lehetőség mellett kardoskodás híve még akkor sem, ha a fennebb jelzett jogi és társadalmi mozzanatok figyelembe-vételével, valószínűbbnek tartom is az itt felvetett ma-gyarázatot. Mégis úgy vélem, a tőlem előbb mondottak jóval szélesebb társadalmi háttérrel nyújtanak az itt vizsgált szőlés magyarázatához, mint ha csak a bírászkodás olyan — viszonylag — ritka eseteit vonjuk be a magya-rázatba, mint amilyenekre Kertész és nyomában O. Nagy hivatkozott.

AZ EMLÉKEZETET HÁTULJOKRA VERIK

Közelebbről Scheiber Sándor felhívta a figyelmet arra, hogy Arany Jánosnak *A Jóka ördögé*-ben és *A csillaghulláskor* című epigramma-sorozatában a népi határjárás alkalmával szokásos „megvágás“-sal kapcsolatos futó utalása a régiségből való okleveles adatokkal igazolható (MNy. LI, 229—30). A Csanád megyei Koppány és Székegyháza közötti határ megállapítására vonatkozó 1753-i vallatásos határjárásból e szokásra tőle közölt három vallatásrészlet idézése után jogosan állapíthatta meg, hogy Arany ezúttal is egy régi népi szokásjogi gyakorlat ismeretéről tett bizonyosságot. Nem lett volna azonban felesleges legalább kivonatosan közölni azt a másik ide vonható okleveles adatot, amelyre Scheiber levéltári jelzetes utalásban hivatkozott. Nem már csak azért sem, mert hiszen a szűkszavú levéltári utalásból megállapíthatóan ez az adat két évvel korábbinak látszik.

Nem tudom, Scheiber szándékosan nem említi-e, vagy elkerülte-e a figyelmét az, hogy az Aranyból idézett helyeken jelentkező határjáró szokást a magyar néprajztudomány „megcsapás“ néven eléggé ismeri. „A régi határjárás érdekes szokása volt a megcsapás: egy suhancot a határdombra fektettek, s megcsapták, hogy a határjel jól emlékezetében maradjon...“ — írja Szendrey Zsigmond és Ákos (MNépr.² IV, 240). Minthogy azonban e szokás ismertetői nem hivatkoznak egyetlen történeti adatra sem, Scheiber adaléka érdekes és értékes hozzájárulás a szokás okleveles jelentkezésének ismeretéhez.

A szokásnak azonban nem ez az eddig ismert legrégebbi okleveles emléke. Magam már régebben közöltem reá egy csaknem félszázaddal korábbi levéltári adatot (E. XXXV, 132). Minthogy ez a kis cikkecske egy nehezen megközelíthető folyóiratban jelent meg, szükségesnek tartom e legrégebbi okleveles előfordulásnak szokásjogi és nyelvi

szempontból sem érdektelen adatait legalább kivonatossan ismertetni.

1715. április 15-én a kalotaszegi Bánffy-birtokok Szilágyság felé eső határának kijelölése, valamint a Kálnoki Farkasné Gálffy Zsuzsanna asszony emberei által Bánffy-résről jogtalanul behajtott sertések legelőhelyének és a jogtalan behajtás tényének megállapítása ügyében tartott vallatás alkalmával egy „Georgius Magda“ nevű öreg ember, Bánffy László jobbágya elmondja, hogy még csak tizennégy esztendő volt, mikor néhai Csáki János almási jószágának gondviselője, Varga Pál János tizennégy szilági öregemberrel, két szolgabíróval és két nemes személyvel vallattatott a szóban forgó terület hovatartozása ügyében. „Mikor aztán kijárták volna a határt — vallja az öreg renden levő tanú — itt, ezen a Sido szérünn felül lévő keresztül menő utnak a felső martján, említett Varga Pál János engem, minthogy csak kicsin voltam, emlékezetnek okáért pofon is csapa mindkét felől, hogy jövendőben megemlegethessem ezt az határjárást“ (i.h.). — Mint első pillanatra látható, Scheiber okleveles adatában, illetőleg Arany megfelelő utalásában a megcsapás hátuljára veréses változatától eltérően itt, Kalotaszegen, ugyancsak „emlékezetnek okáért“ pofoncsapás járt ki az ott ácsorgó gyanútlan vagy esetleg e szokást ugyan ismerő, de szájtátiságában róla elfelejtkező tizennégy éves suhancnak.

De míg itt és Aranynál suhancot, illetőleg „süheder“-t „vágna meg“, a Scheiber idézte okleveles részletben szokásjogi szempontból egyebek mellett éppen az a feltűnő és érdekes, hogy az ugyancsak „emlékezetnek okáért“ való megcsapást két felnőtt szenvedni el, az egyik egy Izsák László nevű, valószínűleg közrendű káplár, de a másik „nemzetes és vitézlő Návay József uram“, nyilvánvalóan a nemesség soraiba tartozó szemtanú. Egy nemesi renden levő személy megcsapása a testi büntetést a jobbágyi és zselléri rend „kiváltsága“-ként tekintő korban feltűnő, és szinte-szinte hihetetlen volna, ha a vallatásból ki nem derülne, hogy a megcsapást a „civil“ formaságokkal minden időben keveset törődő katonaság egyik jelen-

levő képviselője, egy Csorba nevű kapitány rendelte el. Az ilyen megcsapásban (a természetjárók között ma magashegyi kirándulásokon dívó „lekapás“-hoz hasonlóan) különben többnyire kidomborodott a tréfás jelleg. Erre nézve legyen szabad egy okleveles és egy mai népszokásból ismert esetre hivatkoznom.

1816-ban a Kalotaszeg és a Szilágyság határán levő Börmény nevű erdő határának kijáratásakor a Börmény egyik pontjához érve a következőket mondják a határjárók: „...Ezen pontnál egy közép nagyságu és idejü szép nyárfa lévén, reá egy keresztet vágattunk és a kerületén kívül is a földbe egy más keresztet, és e mellett emlékezet okáért egy ifju nevedékenyre tréfás és igen szenvedhető módon kettőt-hármat vágunk is, hogy másoknak és még jövődöbelieknek is, ha él, és szükség lesz s kívántatni fog, a dolgot úgy is bizonyithassa. Ezen emlékeztető solemnitás után elindultunk napkelet felé...” (I.h.) — Amint az idézett szövegrészletből látható, a megcsapás tréfás jellegét és az „emlékeztető solemnitás” „igen szenvedhető formában” való lefolytatását maguk a határjárók is igyekeznek kiemelni.

De a cselekmény minden tréfás lefolytatása ellenére is a megcsapás szokásának a telekkönyv behozatala előtti időben komoly jelentősége volt. Egyrészt az egyes falvak határkérdései miatti, másrészt a nemes, szabad vagy közrenden levő birtokosok közötti birtokjogi pereskedések, villongások vagy — székelyesen — virrgások, nemkülönbén az évenként, rendszeren húsvétkor megtartott határjárások alkalmával a helyrajzi és birtokjogi viszonyok tén tapasztalt öregekkel együtt résztvevő fiatalság néhány kézügyben ácsorgó tagjának emlékezetnek okáért való megcsapása a határvonalak biztos ismeretének továbbéltetését, az erre vonatkozó hagyománynak nemzedékről nemzedékre való átörökítését célozta. (A virrgásra l. töllem: AÉ. 446—8.)

A telekkönyv behozatala, illetőleg a földtulajdonjogi viszonyok rögzítése és az e téren beálló változások telekkönyvi nyilvántartása után a határjárás birtokjogi jelentősége megszűnt. Ennek következményeként a néprajztudományban jól ismert törvényszerűség eredményeként a

szokás átalakult, és még tréfásabb formában élt tovább a magyar nyelvterület egyes pontjain. Mint Szabó Bálint közleményéből tudjuk, a marosszéki Nyárádszentimrén például a megcsapás legényavatással kapcsolatos szokássá vált. Itt ugyanis a határjárás bizonyos egyházi jellegű mozzanatának megtörténte után „következik a serdültek felavatása. Ráfektetik őket az újonnan felrakott halmokra, és jól végigverik őket. Ezzel a megpálcázottakat bevetteknek nyilvánítják; a felavatottak hol vidám, hol savanyú arccal (ez a gyerek „kötés“-étől függ!) követik a folytosan újabb-újabb csinyt tevő csapatot.“ — Maga a közlő — nyilván a ma is élő szájhagyomány alapján — utal arra, hogy „ez a ma egészen ártatlan szokás valamikor régen nagyon komoly jellegű volt. Mondják, hogy azért olyan nagy a szentimrei határ, mert „elkerülték“ a szomszéd falutól. Ősi szokás szerint (ma nincs meg) a szomszéd falvak is részt vettek ebben a kerülésben. Ha valamelyik falu nem volt ott a kitűzött időben a kijelölt helyen, akkor a szentimreiek foglaltak az idegen határban, kicsóválták, s ezzel szentimreinek nyilvánították...“ (i.h.) — A határjárás szokása átalakult formában itt-ott még ma is él. A levéltári kutatók és népszokásgyűjtők feladata, hogy minél több adatot kutassanak fel e szokás egykori vagy mai meglétére, magának a szokásnak formai és tartalmi elemeire és — ami bennünket nyelvészeket legjobban érdekel — a szokással kapcsolatos nyelvi megnyilatkozásokra nézve.

S ha már Arany verseivel, tehát irodalmi alkotásokkal kapcsolatban vetődött fel e kérdés, nem tartom érdektelennek még valamire felhívni a figyelmet. Sokáig azt gondoltam (s lehet, Scheiber ma is így vélekedik), hogy a megcsapás a régiségben csak a magyarság lakta területen dívó szokás volt. Érthetően meglepődtem azonban, mikor — csaknem két évtizeddel ezelőtt — Reymontnak a lengyel népéletet bemutató egyik hatalmas regényében a húsvéti határkerülés leírásával kapcsolatban a következő sorokat olvastam: „...Éppen az első határdombhoz közeledtek (ti. a határjárók)... A pap imádságot mondott a jégeső ellen és meghintette szentelt vízzel a világ négy táját, a fákat, a földet, a vizet, s az alázattal meghajolt

fejeket... A nép új énekekre zendített és élénkebben, vígabban kelt föl. Tovább indultak, balra kanyarodva a réteken, (a) szelid emelkedés irányában. Csak a gyermekek maradtak el, mert a Gulba fiú Vitekkal ősi szokás szerint néhány fiút deresre húzott a dombon. Lett is olyan üvöltés, hogy a pap messziről megfenyegette őket..." (Parasztok. Dante kiadás. é.n. III, 196—7)

A népi szokásjog összehasonlító kutatói bizonyára még fölös számú közép-európai, sőt esetleg még távolabbi területről való adattal is tudják szaporítani a szokás földrajzi elterjedését bizonyító példák számát. De ebből a tőlem idézett egy irodalmi példából is nyilvánvaló, hogy Arany hivatkozott helyei nemcsak a magyar, hanem az egyetemes néprajz vonatkozásában is biztos, hiteles adalékot jelentenek e népszokás és — egy nyelven belül — a vele kapcsolatos nyelvi megnyilatkozások kutatója számára.

1956

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

FITYMÁLJA, MINT CSEGEZI A PULISZKÁT

Mint Kelemen Lajos egykori szíves közléséből tudom, élt a Küküllő mentén egy Csegezi nevű kurta nemes ember; ez különösen idegenek társaságában a tengerilisztből készült „puliszká“-t csak immel-ámmal eszegette. Ezért mondták a múlt század végén a valamit fitymálgató, hencgő emberre a Küküllő mentén és Marosszéken: *Fitymálja, mint Csegezi a puliszkát.* — E szólást O. Nagy Gábor is felvette tájnyelvi minősítéssel gyűjteményébe (MSzK. 122), de alkalmasint csak a tőlem közölt adalékot ismerhette; szélesebb körben és főként Erdélyen kívül való elterjedésére aligha szerezhetett rávonatkozó adatot. Faragó József szíves szóbeli tájékoztatása szerint az ő nagy kéziratosa erdélyi szólásgyűjteménye sem tartalmaz e szólásra vonatkozó adalékot.

Egyelőre nem tudom megállapítani, hogy vajon nyelvföldrajzi szempontból valamiképpen kapcsolatban van-e ezzel a címűl írt szólással az a mondóka, amelyet szintén szóbeli közlésből ismerek. E szerint az aranyosszéki Harasztoson e század harmadik-negyedik évtizedében az akkor ott élő Csegezi család tagjaival évelődő-csúfolkodó mondókaként közkeletű volt ez a rigmus-féle: „*Csegezi, ki a pujiszkát tegezi, a fuszujkát gyalázza, a bort magázza.*“ A mondóka közlőjének felvilágosítása szerint a Csegezi család utolsó tagja is a jelzett két évtized folyamán kihalt, és így ma már az apák nem mondhatják e család tagjainak, sőt nem mondják a kényeskedő, válogatós, finnyáskodó fiaknak sem ezt a mondókát. A Csegezi család kihalása előtt közkeletű mondóka a halódás útján már itt eljutott a csak emlékezésben élés fokáig, azaz a végleges eltűnés utolsó állomásáig.

1938/1968

FOGADATLAN PRÓKÁTOR

1. Gyermekkoromban, ha egy bajba, kutyaszorítóba került társunk védelmére kéretlen-hívatlan szót emeltünk, az „idősebbek“ gyakran torkoltak le ezzel, az értelmetlen elutasításában bosszantó mondókával: *Fogadatlan prókátornak ajtó mögött a helye*. Gyermekek, kamaszok között az ilyenformán, kotnyeleskedőn prókátorkodó cimboránknak meg éppen a szólásnak durvább változata is kijárt. — Habár a NySz.-ban és az OklSz.-ban nem lelek ide vonható történeti adalékot, a végleges rendjében még kialakítatlan erdélyi oklevélszótári cédulaanyagomat pedig nem tudom most még e tekintetben sem vállatóra fogni, mégis az alább kifejtendők miatt bátran előlegezhetem azt a véleményemet, hogy maga e szólás, illetőleg a címbeli szókapcsolat köz- és irodalmi kifejezés-, illetőleg szóláskincsünknek már jó ideje élő tagja lehet.

2. Ennek ellenére szótárból legrégebbről csak a CzF.-ből idézhetek az itt szemügyre vett szókapcsolatra adalékot. Ott a *fogadatlan* címszónak 'aki bizonyos szerződés vagy föltétel által nincs valamire meghíva, lekötve; hívatlan, tolakodó' értelmezése után ugyanis egyetlen példaként — a jelentés és a használat körére, valamint a szókapcsolat hangulati értékére vonatkozó minden észrevétel nélkül — éppen a *fogadatlan prókátor* szókapcsolat van a jelzett szócikkbe beleszerkesztve. Mai irodalmi szó- és szóláskincsünk remek tárházában, az ÉrtSz.-ban a *fogadatlan* szócikkben azt olvasom, hogy e szó éppen csak a fennebb címszóul írt állandósult szókapcsolatban és 'olyan személy, aki hívatlanul, kérés v. megbízás nélkül vkinek érdeke, ügye mellett szót emel' jelentéssel él. Akár tréfás, akár komoly beszédhelyzetben használjuk e szókapcsolatot, ma már aligha esünk gondolkodóba azon, hogy miképpen keletkezhetett és — megkövesedett formájában — miként állandósulhatott ez a ma — ritkábban — önmagá-

ban, — gyakrabban — az idézett szólásban használatos szókapcsolat.

3. Mint annyi más esetben, e szókapcsolat keletkezését illetően is régi jogszokásaink körében kell magyarázatot keresnünk. Eléggé ismeretes, hogy a magyar peres eljárás kötött formáságai már feltűnően korai időben, még a középkorban kialakultak. Amint aztán a peres eljárásokban, főként a helyi: falusi, városi, megyei és széki pereskedés szintjén a XVI. század második felétől kezdve a magyar nyelv előtérbe kerül, alakulgatni kezd a magyar jogi műnyelv is, persze úgy, hogy a magyar „szakmai“ nyelvbe latin szókapcsolatokat, sőt nagyon gyakran egész mondatokat vegyítenek bele. Ilyenformán keletkezett aztán az a keverék latin—magyar nyelv, amelyet mások mellett Kisfaludy Károly *A kérők* Perföldijének beszédével ki-tűnően jellemez.

4. Amíg a nyelvújítók a XVIII. század végén — a XIX. század elején a latin *procurator*-, illetve *fiscalis procurator*-ból magyarrá vált *prókátor*, illetve fiskális helyett meg nem alkották előbb az *ügyész* 'procurator' (1786), majd az *ügyvéd* 'ua.' (1814) szót (EtSz., NyÜSz., SzófSz.), peres ügyekben a fel- és az alperes (actor és inctus = in causam adtractus) ügyének képviselőjében a prókátor vagy a fiskális járt el. A prókátor azonban bármely peres ügybe akármelyik fél érdekében csak akkor avatkozhatott bele, ha valamelyik fél erre írásbeli vagy szóbeli megbízást adott. E jogi ténykedés, a *constitutio procuratoris* (ügyvédvállás) az arra illetékes egyházi vagy világi hatóság (káptalan, konvent) előtt történt. Az ügyvédvállás megtörténtéről az ügyben eljáró hatóságtól kiállított ügyvédválló levelet (*litterae procuratoriae*) a per megkezdésekor az ügyvédnek a törvénykező bírák előtt fel kellett mutatnia. Az ügyvédi megbízólevéllel rendelkező ügyvédet a *procurator constitutus*, azaz vallott, megbízott, „fogadott“ ügyvéd, az ügyvédválló levél vagy — ritkábban — szóbeli megbízás nélkül a per folyamatába beleavatkozó fiskalist pedig a *procurator non constitutus* vagy *inconstitutus*, azaz meg nem bízott, vallatlan, *fogadatlan prókátor* névvel illették. A megbízás hiányában bármelyik fél érdekében a per folyamatába kéretlen-hívatlan

beleavatkozó prókátor okvetlenkedését súlyos jogi szabálytalanságnak tekintették, és ennek megfelelően az ilyen ügyvédnek jelentős pénzbírságot, „nyelvváltság“-ot kellett fizetnie. E büntetés összege változó volt. Debrecen 1628. évi statutumaiban például a fogadatlan prókátorra nézve ilyen rendelkezést olvashatni: „Procurator per suum principalem non constitutus, novem marcis vincitur; tempore nundinarum duplo, id est 10. marcis singulis marcis facientibus denarios 66“ (Kolozsvári—Ovári: CorpStat. III, 589). A debreceni 9, illetőleg vásárok idején 18 márkás nyelvváltság összege a jobbagyperekben 20, illetőleg az uraság alkalmazottjával vagy bizalmi emberével szemben elkövetett fogadatlan prókátorkodás esetében 40 forint, azaz egy megölt ember teljes vérdíja volt. (L. a fentiekre nézve: Úriszék 1029., 1048. l.-on *nyelvváltság* és *ügyvédvallás* al.). Abból, hogy a fogadatlan prókátorkodóra is a nyelvváltság díját alkalmazták, némi joggal arra következtethetünk, hogy eredetileg a per folyamatába vallatlanul beleavatkozó prókátort a káromkodásért, szitkozódásért kijáró büntetés: a nyelvki szaggatás veszélye fenyegette, és ezért volt egyes esetekben a váltság összege is olyan tekintélyes: egy megölt ember vérdíjával azonos summa.

5. Az elmondottakból kiviláglik, hogy a ma — többnyire — tréfásan, évelődve, kedélyeskedően emlegetett fogadatlan prókátor szókapcsolat a régiségben nagyon is súlyos következményekkel járó minősítés volt. Ez az eredeti értelmű vesztett szókapcsolat és a vele alakult fennebb idézett szólás is beletartozik tehát azoknak a nyelvi alakulatoknak sorába, amelyeknek magyarázgatása után néhai való jó Kertész Manó fejtegetéseit így rekesztette be: „Íme, a sírba szállt magyar századoknak, tíztizenkét emberöltő óta porladó apáink hétköznapijainak mennyi emléke, szunnyad minden magyar ajkon ma is élő szóban, szólásban, közmondásban“ (l. Kertész, Szok. 257).

HALÁL ELLEN NINCS ORVOSSÁG

Kétségtelen, hogy ez az ősi emberi igazságot kifejező közmondásunk nagyon régi lehet, mégis a NySz.-ban sehol sem akadok nyomára. Pedig már Czanaki Máté *Az Dög-halalrol valo Rövid Elmélkedés* című munkájában (Kölozsvár, 1634) megemlékezik e közmondásról akkor, mikor I. Rákóczi György feleségéhez, Lorántffy Zsuzsannához intézett ajánló soraiban így ír: „Régi mondás, kegyelmes asszonyom, ez: *Az halál ellen nem terem orvosság az kertben*“ (1a. levél). Majd alább a maihoz közelebb eső formában megismétli: „...*a' halál ellen ninczen orvosság*“ (1b. levél). — Mivel már Czanaki Máté is „régi mondás“-nak jelzi a címszóban szereplő közmondást, kétségtelenül rá vonatkozó régebbi adalék is előkerülhet; egyelőre azonban 1634-ből való a legrégebb általam ismert előfordulás.

E közmondás azonban nemcsak a címbeli általánosan ismert alakban fordul elő. Van még két ritkább régi változata: *Halál ellen nincs fű a kertben* | *Halál ellen nincs fű a patikában* (O. Nagy, MSzK. 263). Az utolsó formából kétségtelen, hogy e szólásváltozatokban *f ü v ö n* gyógyító füvet kell érteni, hiszen a szólás olyan korban keletkezhetett, amikor még a gyógyítószerként a népeletben szinte kizárólag *g y ó g y f ü v e k* et használtak.

1938/1968

HÍRHARANG

Közvetlen környezetem köznyelvéből gyermekkorom óta ismerem ezt a szót 'pletykálkodó, temondázó, rossz hírt hordó-terjesztő személy' (elsősorban nő!), tehát nagyjából ugyanazzal a 'hírhordó, pletykafészek' jelentéssel, amilyennel a *hírharang*-ot a múlt század derekán szótározták. Érdekes azonban, hogy már akkor is csak átvitt értelmű használatát jegyezték fel így: „szószatyor, ki házról házra híreket hord, város dobja; hír- vagy pletykahordó; napi újdonságokkal kedveskedő“ (CzF.). A szabadságharc korának újságírói szaknyelvében azonban, úgy látszik, a címbeli szónak esetleg az a másik jelentése is élt, amelyre az ÉrtSz. rég(ies), tréf(ás), gúny(os) minősítéssel 'szűk körű helyi hírekkel foglalkozó vidéki újság' értelmezéssel egy ilyen köznyelvi bizonyosságot is idéz: „A helyi *hírharangban* olvastuk.“ Erre az értelmezésre nézve Terestyéni Ferencről a következőket idézhetjük: A hírlapírás nyelvújítási szóval újdondászat, a vele foglalkozók az újdondászok: „A budapesti *hírharang* élczes írója újdondásaink nestora lön, miután a múlt napokban ünneplé viszontagságos újdondászatának 10-ik évét“ — jelenti a győri Hazánk (81 : 323). Néhány sorral alább Terestyéni így folytatja: A „céhbéli vagy diplomatikus újdondászok“ (Hazánk 1 : 4) csoportján kívül vannak a levelezők (Márczius Tizenötödike 78 : 313), hangzatos névvel *hírharangozók*. Utóbbiak *hírharang*-ot küldenek a szerkesztőnek. „*Hírharangozó* úrnak méltó örömeben mi is szívesen osztozunk“ — válaszolja a szerkesztő (Budapesti Hírlap 1848. 793 : 283). Máskor pedig a *hírharangozó* ír imígyen: „... épen, mikor *hírharangunkat* bé akartuk egy vég tollvonással kondítani, hirtelen vészharang csendül fülünkbe“. (Múlt és Jelen 20 : 118 — Terestyéninek a MNy. L, 141, lapjáról vett idézete hírlapnév-rövidítéseit magam oldottam fel.) — A továbbiakban a fennebbi idézetekre még visszatérek.

Az e cikkecske elején mondottakra visszakanyarodva számomra meglepő, hogy a címbeli szónak már a távolabbi régiségből is csak átvitt értelmű használatát ismerjük. Íme a kezem ügyibe eső adatok: 1616: „Hazug *hír harang*nak híhatlak“ (BalCsIsk). 1673: „Hazug *hír harang*oc, mondóc, trágároc“: nugigeruli“ (ComJan). 1675: „A házasok között izgágát szerző *hír harang*ok, suttogó kerítő vén bábák“ (SzathmDom.). 1702: „Szó-szátyár avagy *hír harang* emberek“ (MiskVKert.). 1749: „*Hír harang*, lotsi fetsi: anbringer“ (KirBesz.; ezek az adalékok a NySz.-ból valók). Mindezeknek ismerete előtt Thaly Kálmán egy tőle XVI. vagy XVII. századból származónak jelzett „Házassági ének“-ből („Cantio matrimonialis“) már a CzF. szerkesztőivel közölt egy olyan versszakot, amelyben az újdonsült férj a „mézeshetek“ mámorában is meglehetősen fanyar józansággal „újonnan hozott társát“ inti a kívánatos házasságbéli erkölcsi magatartásra. A hosszadalmas és a kor keresetlen szókimondásában nemritkán szinte cinikusan durva hangú házassági éneknek bennünket közelebbről érdeklő része ím ez: „Ha io Reggel ki lépöl robotás házodbul... estvére haza sies, az fársáng járásbul, *hír harang* kéllek ne légy halgato és tőrú légy, ne szoll boszszuságot“ (Buda János, Szentsei-daloskönyv. Bp. 1943. 65. — Átirva: Thaly, VitÉn. I, 422, ugyanúgy id. már CzF.). — Noha a Szentsei-daloskönyvből ismert házassági éneket véleményem szerint nem lehet — mint Thaly sugallta — a XVI., hanem csak XVII. századnak tartani, mégis feltűnő, hogy jobbjára a XVIII. század első éveiben összeírt daloskönyv egyik kétségtelenül XVII. századi keletkezésű énekében már a ma is használatos átvitt jelentésben mutatkozik a címbeli szó.

E jelentés régisége azért feltűnő, mert egészen bizonyos, hogy a *hír harang*nak ez a jelentése nem lehet elsődleges, és ez ma sem kizárólagos. Közelebbről (1959 táján) a szamosháti Szatmárhegyen fel is jegyeztem a *hír harang* elsődleges jelentésben való használatát. Ott *hírharang*-nak a református szatmárhegyiek azt a harangszót nevezik, amely a halálozást követő első, rendes harangozás előtt egy negyedórával csendül fel, és szétsugározza a haláleset hírét. De ezután is a temetésig minden

rendes harangozás előtt egy negyedórával, tehát reggel, délben és este szól a hírharang. Bálint Sándortól tudjuk, hogy a Szeged vidéki Tápén — római katolikus környezetben — is a halálesetet bejelentő harangszó felcsendülésekor ezt kérdik „Ugyan kinek szól a *hírharang*?“ (SzegSz.) Ehhez a jelentéshez néprajzi magyarázatként Bálint ezt fűzi hozzá: „Amikor Tápén meghal valaki, ezt a falunak úgy adják tudtára, hogy meghúzzák a lélekváltságharangot, majd utána a többit“ (i.h.). Noha e jelentést Bálint másodikként csak egy Szeged vidéki ponton használatosnak jelzi, az első 'sokat beszélő, pletykás természetű ember' jelentést pedig — úgy látszik — a szegedi köznyelv általánosan ismert jelentéseként szótározza, szerintem nem kétséges, hogy a magyar nyelvterületnek még nagyon sok pontján nevezhetik a halálozást bejelentő harangozást a címbeli névvel. Ez a szó azonban érdekesen elkerülte még Csúry Bálint figyelmét is, habár a halálozást követő naponkénti hármasharangozásról maga is szót ejt (SzamSz. *harangozik* al.), és Szatmárhegyen szerzett értesüléseim tanúbizonyságaként e jelentés a Szamoshátnak nemcsak ebben a falujában, hanem valószínűleg másokban is ismert lehet. Természetesen azonban sok ponton a harangozást másként is nevezhetik. Például mikor Szatmárhegyen 1959 nyarán akkor 78 éves apósomtól, Csáti Lajostól afelől érdeklődtem, hogy gyermekkorában a bácskai Pacséron hogyan nevezték azt a harangozást, amelyet akkori lakóhelyén, Szatmárhegyen *hírharagnak* mondtak, tőle azt a felvilágosítást kaptam, hogy ott gyermekkorában ilyen alkalmakkor *csendítésről* beszéltek. (L. még CzF.: *csendít* és *csendítő* alatt.) A *csendít* igének és alakváltozatainak Közép-Baranyából, a Balaton mellékéről, a Nagyunságból, Gömörből és a moldvai csángóból ismerjük 1) 'lélekharanggal csenget, mikor valaki haldoklik vagy meghalt, temetésre csenget', 2) 'első harangozás temetés alkalmával' jelentését. A Palócságban a *csendítő* 'kis harang, lélekharang' (Tsz.; MTsz.; MNy. VI, 429). Maga a *lélekharang* szó, amelyet gyermekkoromból a dési nyelvből magam szintén ismerek, az ÉrtSz. tájékoztatása szerint köz- és irodalmi nyelvi szó lehet.

Az egyelőre csak Szatmárhegyről és Tápéról előkerült — szerintem — kétségtelenül elsődleges jelentés ismeretében könnyen érthető a másodlagos 'hírhordó, pletykálkodó asszony vagy férfi' jelentés is. Minthogy a hírhordó, pletykálkodó, temondázó is jobbra vész hírekkel vagy legalábbis ember-asszony becsmérő értesülések közlésével lepi meg hallgatóságát, könnyen nevezhették tréfás-komoly névátvitellel az ilyen dologban forgolódót *hírharang*-nak, mint ahogy nevezik a közép-erdélyi köznyelvben, de hihetőleg másutt is, félig tréfásan, félig komolyan *halálmadár*-nak, *vészmadár*-nak. (Az elsőt az ÉrtSz. nem veszi fel címszói közé, az utóbbit azonban igen.) A *halálmadár*-nak ez a másodlagos 'rossz hír hordó személy' jelentése az elsődleges 'kuvik' jelentésből fejlődhetett, de alighanem annak a jelentésnek közbeiktatódásával, amelyről CzF.-ban ezt olvassuk: „*halálmadár*nak nevezik néhutt azon gyászfátyolos személyeket, kik a halottakat bejelentik, s az illetőket temetésre meghívják“ (l. az ÉrtSz.-t is. — A *halálmadár* más jelentésére: SzegSz.). A 'halálozást bejelentő személy' jelentésből ugyanis érthetően könnyen fejlődhetett, és különösen az ilyenszerű halál-bejelentés szokásának eltűnésével könnyen egyedülinek állandósulhatott a 'vész hírhordó, rossz hírrel szomszédoló', sőt aztán a még általánosabb 'pletykálkodó, temondázó személy' jelentés.

Ezek után Terestyéninek előbb hivatkozott utalásával kapcsolatban igazán érdekes volna tudni, hogy vajon ő maga a *hírharang* és *hírharangozó* szót csak a tőle idézett hírlapszövegekből ismeri-e, vagy pedig többszöri előfordulásából valóban bizonyosan állítható, hogy a *hírharangozó* a szabadságharc hírlapírói nyelvében 'alkalmi híradó, tudósító'-féle jelentésben, a *hírharang* pedig 'híradás, tudósítás' (?) értelemben általánosan használatos volt. A tőle idézett szövegrészekből — szerintem — meglehetősen nehéz azt kiolvasni, hogy a *hírharangozó* valóban az 'alkalmi tudósító, levelező' általánosan használt neve lehetett, s egyáltalában nem olvasható ki az, hogy a kor újságírói éltek, élhettek a *hírharangot küld* kifejezéssel. Mindez persze csak olyan hevenyészett észrevétel, amelynek megtételekor egyáltalában nem tartom azt sem lehe-

tetlennek, hogy Terestyéni a szabadságharc kora hírlapírói nyelvének bensőséges ismeretében a fentebb említett két szót, illetőleg egy kifejezést joggal állítja egykori, általános használatú műszónak, kifejezésnek, s ugyancsak a közölnél bizonyára jóval bőségebb, egykori anyag ismeretében tulajdonítja nekik a tőle jelzett, de máshonnan eddig nem ismert jelentést. — Egyébként Terestyéninek a *Múlt és Jelen* hasábjairól vett utolsó idézete olyan újságírótól származhatik, aki még egészen elevenen érezhette, sőt bizonytalán használhatta a *hírharang* szónak elsődleges 'halálozást jelző harangszó, lélekharangszó' jelentését is. Erre a *hírharang* és *vészharang* egy mondaton belüli, együttes szerepléséből és mindkettőnek a *kondit* igével való társalkodásából bátran következtethetni.

Nem kétséges, hogy a magyar nyelvterület különböző pontjairól származó nyelvjárási adatok a nyelvjárások, a minél több helyről könnyen előkerülő köznyelvi adalékok a köznyelv vonatkozásában jelentős mértékben bővíthetik a címbeli szó elsődleges jelentésére vonatkozó szóföldrajzi ismereteinket. Természetesen az akadémiai Nagyszótár anyagából az irodalmi nyelvben való előfordulásra, a jelentésbeli érdekességekre, a remélhetőleg ezután minél számosabban előkerülő régiségbeli adatokból pedig az elsődleges jelentésre és az átvitt jelentés hozzávetőleges kialakulási korára nézve remélhetünk figyelemre méltó adatokat. A másodlagos jelentés, abból, hogy előbb Eckhardt Sándor szótározta (MFrSz.), majd az ÉrtSz. is rögzítette, ma már, úgy látszik, a köz- és irodalmi nyelvben általánosan ismertnek tekinthető.

MEGFIZETI A NAGYHARANG

Erdélyben szeres-szerte használják ezt a szólásmondást olyankor, mikor a fizetendő kárpótlás teljesen bizonytalan. Valószínű, hogy e mondás az egész magyar nyelvterületen ismeretes, de magam a rendelkezésre álló forrásokban nem látom nyomát. Meg kell azonban jegyezni, hogy e mondásnak még nemrégiben is más alakja volt. A Debrecenben megjelent és Jókai Mór szerkesztette Esti Lapok 1849. február 23-i 2. számát olvasva, a „Charivari“ rovatban a császári bankók és adósságok értéke fölött elmélkedő cikkíró a következő sorokat írta le: „Hátha éppen nem volna kedve a császárnak adósságait leróni, ki lenne azoknak kifizetője? Igen is. Az *öreg harang*.“ — Ebből nyilvánvaló, hogy mondásunk eredetibb alakja egyes vidékeken ilyen volt: *Megfizeti az öregharang* (így az ÉrtSz. is). Ez nem is feltűnő, hiszen *öreg* szavunknak régebben 'nagy' jelentése is volt. A NySz. az *öreg-harang* köznevet idézi is 'magna campana; grosse Glocke' jelentéssel.

A címbeli szólásnak a székelységből ismerjük ilyen változatát is: *Megfizet az ásó, kapa s nagyharang*. Mint-hogy pedig a népmesében közkeletű *Ásó, kapa és a nagyharang választja el őket* záradék világosan azt jelenti, hogy a halál választja el őket, mikor a szólásban a *nagyharanggal* fizettetjük meg az adósságot, ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy valaki halálával vagy éppen magával a halállal, azaz valóságban sohasem akarjuk lerótatni az adósságot vagy megtéríttetni a kárt.

SZEGÉNY AZ EKLÉZSIA, A PAP HARANGOZ

1. Mikor először fűztem észrevételeket ehhez a szó-láshoz, tájékozódási lehetőség hiányában úgy gondoltam, hogy ez csak Erdélyben járatos szólás lehet. Ezért kez-dtem cikkecskémet így: „Ma Erdélyben inkább tréfás-gü-nyos értelemben használatos e szólásmondás. Olyankor hallani, mikor valaki tréfával akarja elütni szegénységét, vagy — bármilyen vonatkozásban — humorosan fogja fel azt, hogy kényszerűségből sok olyan dolgot kell végez-nie, amely tulajdonképpen nem az ő feladata“ (MNy. XXXVI, 51). Rövidítve, szóláskezdő indulatszóval meg-toldva Erdélyben így is szoktak élni vele: „*Hja, szegény az eklézsia...*“, de ehhez a csonkult formához is termé-szetesen éppen úgy hozzáértődik a szólás-záró *a pap haran-goz* rész is, mint a Mikszáth Kálmánból alább idézendő elhallgatásos változathoz. Ma már az ÉrtSz. gondos tájé-koztatása nyomán látom, hogy nemcsak Erdélyben, ha-nem általánosan, irodalmi nyelvi szinten is használatos ez a szólás. E szótár a tölem címszóként előrevetett szólást második részében egy kissé eltérő formában (... *maga harangoz a pap*) idézi, és így értelmezi: szegé-nyek vagyunk, le kell szállítanunk igényeinket, csak azt tehetjük, amire anyagi erőnkől futja (l. ÉrtSz. *eklézsia* al.). A szólás széleskörű és ez utóbbi formában való ismeretére mutat az is, hogy O. Nagy Gábor is ilyen alak-ban vette be szólásgyűjteményébe. Szerinte e szólást „rendszerint olyan mondja, aki meg akarja okolni, hogy miért végez olyan munkát, amelyet — ha jobban menne sora — mással végeztetne“ (MSzK. 168). Szólásmagyarázó kötetében aztán O. Nagy — jórészt a magam fejtegetése nyomán — a szólás előfordulására nézve azt írja, hogy ezt nemcsak akkor használják, ha valaki tréfával akarja elütni szegénységét, hanem akkor is, ha azt akarja hu-morosan kifejezni, hogy kényszerűségből olyan házi mun-kát vagy más dolgot kell végeznie, amely tulajdonkép-

pen nem az ő feladata volna (Mi fán terem?² 71). O. Nagy tájékoztat a szólásnak addig egyetlenül ismert irodalmi előfordulásáról is. Mikszáth „Vén gazember“-e ugyanis, mikor számon kéri tőle, hogy miért taníttatja csak egyik unokáját, így válaszol: „Szegény az eklézsia... nem győztem kettőt taníttatni“ (I.h.).

2. De noha ma csak ilyen átvitt alakban él e szólás, kétségtelen: keletkezésekor nagyon is szó szerinti értelme lehetett. Régebben a falusi papoknak az eklézsia, egyházközség szegénysége miatt sokszor valóban maguknak kellett végezniök a harangozást is. 1939 táján nyelvjárásinéprajzi vizsgálódás céljából a Kolozs megyei Kalotaszeg falvait járva, elvetődtem Daróóra is. Itten Czira Bálint, a falu akkori református lelkésze szívességéből átnéztem az egyházközség régi levéltári anyagának egy részét. A böngészgetés rendjén a Diarium ecclesiasticum-ban az egykori egyházlátogató hivatalosoknak következő bejegyzését olvastam: „A daroczi harangok a régi haranglábhelyre hozzattassanak alá, mert a minister^a sem számár etc. vagy harangozót állítsanak“ (I.h. 7. — ^a A pap). Nem kétséges, hogy a fenti bejegyzést azért írta bele a Diariumba az egyházi vizitáció, mert Darócon az egyházközség kicsinysége és így az eklézsia anyagi javainak, az egyháztagok pénzbeli szolgáltatásainak csekélysége miatt nem volt harangozó, és ezért a papnak nagy fáradtságba került a messze levő haranglábhoz menni és megszólaltatni a harangokat. A szegény eklézsia és a harangozó pap itt tehát szó szerinti valóság volt.

3. E régebbi magyarázatomat most megtoldhatom azzal a keletkezésre vonatkozó megjegyzéssel, amely megjegyzés tulajdonképpen az eddigi észrevételekben már benne is rejtekezik. Nyilvánvaló ugyanis, hogy e szólás protestáns környezetben, protestáns ajkon keletkezhetett, hiszen csak úgy szerepelhet benne az *eklézsia* 'egyházközség' szó. Ha katolikus környezetben keletkezett volna a szólás, nem kétséges, ma *plébániát* emlegetnénk. Az eklézsia és nem a plébánia szereplése azzal az eléggé közismert ténnyel magyarázható, hogy a szólás keletkezése korában a protestáns eklézsziák a római katolikus plébániáknál jóval szerényebb anyagi javak birtokában

voltak, és természetesen az egyházi terheket viselő protestáns egyháztagok anyagi állapota tekintetében a katolikus hívekkel való összehasonlításban ugyanilyenféle lehetett a különbség.

Ennek nem mond ellent az a nyelvi, szóláshasználati tény sem, hogy a címül írt szólással kapcsolatban O. Nagy nyilvántart egy — hogy úgy mondjam — katolikus változatot is. Hol, milyen környezetben, erről a szólásokat tartalmazó gyűjtemény, sajnos, nem tájékoztat, az itt érdeklődési körünkbe került szólásnak — szerinte — ilyen tájnyelvinek minősített változata (a hozzá csatlakozó értelmezéssel) él: „*Szegény a klastrom, maga harangoz a pap* = magamnak vagy magunknak kell elvégeznünk a szóban forgó munkát, mert nincs alkalmazottam v. alkalmazottunk“ (MSzK. 371). Ha némiképpen más fogalmazásban, lényegében ez is olyan értelmű szólás, mint az előbb megjegyzésekkel kísért protestáns jellegű szólás-változat.

Az előbb mondottak miatt érthető, hogy itt sem a jobb anyagi lehetőségekkel rendelkező katolikus plébániákra, hanem a szerzetesi igénytelenségben élő klastromokra vonatkoztatva alakult a szólás. Alig kétséges, hogy a szólásnak ez a változata csak másodlagos: az országos elterjedésű, protestáns vonatkozású változat csekély átalakításával születhetett meg a szólásnak ez a klastromos átformálódása.

NEM VAGYOK KÁPTALAN

Az e szólásbeli *káptalan* szóról először Tolnai Vilmos írt e szólásnak *Nem káptalan a fejem, hogy mindent tudjak* alakváltozatával kapcsolatban (Nyr. XXXI, 500; MNy. VII, 328), majd utána jóval behatóbban Kertész Manó (Szok. 252—3) tárgyalta a szólást és változatait. Kertész nyomában e sorok írója (MNy. XXXV, 260), aztán meg Csefkó Gyula (MNy. XL, 116—7), ezt követően legutóbb mindannyiunk eredményeit egybefoglalva O. Nagy Gábor (Mi fán terem?² 160—1) rámutatott, hogy a szólásváltozatokban a *káptalan* szónak a következő két jelentése őrződött meg: 1. 'hiteles hely, capitulum'; 2. a hiteles hely tagja, capitularis v. archivarius capituli' (e jelentésekre l. MNy. LX, 355—6).

E jelentésekkel kapcsolatban a következőket kell tudni: A káptalanok és konventek az újkori közjegyzői hivatalok elődei voltak olyan hatáskörrel, hogy nemcsak közhitelű iratokat állítottak ki, hanem bármilyen féltett oklevelet vagy másfajta levéltári darabot megőrzésre is átvettek. A régebbi korok zaklatottságában ugyanis nem volt biztonságos dolog a szerződéseket, birtoklást igazoló királyi vagy fejedelmi adományleveleket, határjáró és nemesleveleket, végrendeleteket meg más értékes iratokat kellően nem biztosított helyen, kinek-kinek keze ügyében tartani; éppen ezért ezeket megőrzés céljából a káptalanok, konventek levéltárába tették le, és aztán szükség esetén innen kérték ki az eredetit, illetőleg legtöbbször annak csak hiteles átírását, másolatát. A káptalan tehát az a hely volt, ahol minden fontos tulajdonjogi vagy más ügyben szóbeli tájékoztatást és írásos bizonyító anyagot lehetett szerezni. Már a XVI. század közepe tájától nemcsak magát a hiteles helyet, hanem — jelentésátvitelrel — magukat a hiteles hely tagjait is a

káptalan, illetőleg a *konvent* névvel illették. E jelentésre a legrégebbi nyelvemlékes adat 1551-ből, egy bizonyosságlevél kezdőformulájában maradt fenn: „Mý Bodý Georgh az Lelezy zent kerezt Eg hazanak *kaptalanja*...“ Erdélyből a legrégebbi ilyen jelentésű adalék ez: 1617: „Debreczeni Janos Feyérwári egygy *kaptalan*“. E jelentésben a legutolsó tőlem ismert erdélyi előfordulást a Kolozs megyei Ördögkeresztúrról 1807-ből idézhetni: „Bodo István... Kolos V(á)r(me)gjében Assessor, *káptalan* mellett ifju korában, a régi írást tanulván, olvasni tudja“ (az adatokat l. MNy. LX, 355—6).

A *káptalan* nemcsak az értékes, féltett iratokat őrző és a hiteles átírásokat, másolatokat kiadó szerv volt. A *káptalan* hivatalosai, a *káptalanok* foglalták írásba a fontosabb vagyoni jogi nyilatkozatokat, ezek szerkesztették meg a végrendeleteket, ezek voltak jelen hivatalosan a birtokhatárok kijelölése, a határjárások alkalmával. Egy ilyen viszonylag késői határjárási esetre utalnak a Kolozs megyei Darócon 1733-ban tartott határjáró vallatás alkalmával. Mikor ugyanis itt tisztázni akarják az egyik határpatak nevét, az általánosan „Kő hid patakja“ vagy „Darocz bike pataká“-nak nevezett folyóvízről az egyik tanú azt vallja, hogy „hallotta a *káptalantul*, hogy Mako bike patakának olvasta“ egy előbbi határjárás alkalmával a helynevet (MNy. XXXV, 260). Az oklevelek szerkesztője és leírója rendszerint a legkiválóbb, a legértelmesebb *káptalan*-tag volt. Hogy az oklevélszerkesztő *káptalan*nak valóban okos embernek kellett lennie, arra egészen korai törvényes intézkedést is ismerünk: az 1435. évi VIII. törvénycikk kimondja, hogy birtokba iktatásra, bírói vizsgálatra, perbe idézésre vagy bármilyen nemű peres eljárás lefolytatására a *káptalanok* ne fogyatékos értelmű embereket (*homines simplices*) küldjenek ki (id. Kertész, i.h.). Minthogy tehát a *káptalanok* legtöbbszörnek értelmes, eszes, jó írástudó, gyakorlott írásértelmező szakembernek kellett lennie, azért az írni-olvasni nem vagy csak gyengén tudó régebbi korokban könnyen keletkezhetett a címbeli szólásból kitetszőleg a *káptalan* mindentudóságának hiedelme.

Lehetséges, hogy elsődlegesen éppen a címben szereplő szólásforma jelentkezett és csak másodlagosan alakult ez: *Nem káptalan a fejem, hogy mindent tudjak*. Az elsőség kérdését azonban egykorú adatok hiányában ma és talán egyáltalában akármikor is nehéz eldönteni.

1939/1968

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

MEGHALT MÁTYÁS KIRÁLY...

Mátyás király gyűrűpecsétjéről írva, Hatos Gusztáv, miután megemlíti, hogy a címbeli közmondás — szerinte — alkalmasint II. Ulászló és II. Lajos „zürzavaros uralma“ alatt keletkezhetett, lapalji jegyzetben azt írja, hogy ezt a közmondást egy XVI. század végén kelt levélben a következő változatban olvasta: „Nem hiaba mongiak keoz peldaba, *Meghalt Mattias kyral, el keolt az Igassagh*“ (Száz. 1876. 167—69; az idézet a 168. l.-on). Abból, amit Tolnai Vilmos (Nyr. XXXI, 63) ehhez az adathoz kapcsolódva a szólás valószínű keletkezésére és életére nézve mond, látnivaló, hogy a XVI. század végétől rendelkezésre álló adatok bizonyossága szerint e szólásunknak három alakja volt ismeretes: 1. A Hatos közölte régebbi alak; erre a XVI. század végi felbukkanás után még csak egy XVII. század végi — XVIII. század eleji adatot ismerünk a Szentsei-daloskönyvből (Buda János, A Szentsei-daloskönyv 160). 2. A szólás másik, későbbi és ma is ismert változata (*Meghalt Mátyás király, oda az igazság*) Tolnai szerint csak a XVIII. század végéről mutatható ki (i.h.). Tolnai hivatkozik arra is, hogy Baronyai Decsi Jánosnál e szólásunkkal alakjára nézve rokon, értelmére nézve azonban némiképpen ellentétes következő szólás is olvasható: „*Megholt az gyermek fel (!o: /el) koelt az komaság*“ (Baronyai Decsi, Adagiorum graeco—latino—ungaricorum Chiliades. Bártfa 1598. Chiliadis I. Cent. I. Dec. III: 4). E régiségbeli szólás elterjedtségének ismeretében Tolnai úgy vélekedett: nem lehetetlen, hogy ez utóbbi szólásforma az eredetibb, s ezt „csak Mátyás halála után alkalmazták a nagy királyra“ (Tolnai: i.h.). 3. Bathó Mihálynak 1720(?)—1728 közötti időszakaszából származó énekeskönyvéből idézhető a harmadik változat: „Fenékkal felfordult már az egész világ *Megholt Mátyás Király eltölt az igazság*“ (Kocziány László, Őszi harmat után. Bukarest, é.n. 57). — Némi kételyt érzek a három változat-

ban is fennmaradt *elkölt* állítmány helyén itt egyetlenül álló *eltölt* láttán. Vajon nem másolási, olvasási vagy sajtóhiba révén került-é bele ez a Bathó Mihály-énekeskönyv kiadott szövegébe? Erre annál is inkább gondolhatni, mert egyébként a Bathó megőrizte szöveg ugyanannak a mendikáns, azaz koldusdiák-éneknek első versszakában szinte szó szerint megegyező változata, mint amelyet a Szentsei-daloskönyvben olvashatni.

Míthogy a Mátyás-szólás régebbi alakját tartalmazó, Hatos említette levélnek sem lelő-, sem keltezési helyét nem ismerjük, mindenképpen érdeklődésünkre tarthat számot az az adalék, amely újabban került elő. Amikor ugyanis nemrégiben a dési városi nyelv múltjára vonatkozó kutatás közben darabról darabra átnéztem és kicéduláztam Dés város levéltári anyagát, az egyik középkori oklevél hátán ráakadtam a szóban forgó szólásnak Erdélyből eddig ismert legrégebbi alakjára. Maga az adalék — amellet, hogy máig a legrégebbi biztos lelőhelyű levéltári adat — azért is érdekes, mert a szólásnak egy olyan erdélyi városban való életét bizonyítja, amely sokszorosan érezte Mátyás pártfogását.

Maga az oklevél, amelynek hátán e szólás ránk maradt, II. Ulászlónak egy 1506-ból való rendeletét tartalmazza. A rendelet meghagyja Telegdi István volt dési sókamaragrófnak és Czobor Imre dési alkamaraispánnak, hogy a dési sóvágók és sószállítók illő bérét, valamint saját magántartozásuk fejében 440 forintot és 28 dénárt fizessenek meg, mert egyébként lefoglalt javaikból elégtí ki a désieket (Dés városi lt. 83. sz. — Vö. Kádár, SzDMon. III, 43). Ennek az oklevélnek a hátára írta rá — az írásjellegből következőt — a XVI. század végén az egyik oklevelet forgató íródeák vagy városi nótárius a címszóbeli szólás korabeli dési változatát: „*Megh holt matia királj s el költ az Igassagh.*“ Míthogy az e rájegyzést tartalmazó oklevelet az egész dési levéltári anyaggal együtt a legújabb időkig kétségtelenül Désen őrizték, a XVI. század végi rájegyzés írójának désinek, és pedig belső, bizalmi városi embernek kellett lennie, hiszen csak ilyen juthatott hozzá a városnak akkor féltve őrzött oklevelei közül e darabhoz.

Jóllehet nemigen kételkedhetünk abban, hogy a XVI. század végén az itt rögzített szólás közismert lehetett, mégis érdekes, hogy a szólásnak e régiesebb változata a múlton búsongó, ismeretlen dési íródeák vagy nótárius keze írásában éppen egy olyan oklevélnek a hátán maradt ránk, amely Ulászlónak a désiek érdekében jelentős anyagi ügyben intézkedő, de a királyi hatalom gyengülése miatt bizonyára sohasem teljesített rendeletét tartalmazza. Megjegyzendő, hogy a désieknek e különleges eseten túlmenően is éppen elég okuk volt Mátyás idejének elmúltán bankódnok, hiszen a király a várost már csak az oligarchia elleni küzdelem miatt is hathatósan védelmébe vette a főrangú családok tagjai, az erdélyi vajda, az erdélyi püspök, a dési sókamaraispánok meg mások hatalmaskodásával szemben, emellett városi kiváltságait megerősítette, egyházakat, iskoláikat istápolta, törvénytelenül eltartott járandóságai és a hatalmaskodásokkal okozott károk megtérítését több ízben is elrendelte. Bár Mátyásnak ez az atyjától kezdeményezett, a désieket támogató politikáját folytató magatartása kétségtelenül gazdasági jellegű megfontolásból származhatott, hiszen Dész akkortájt egyik legjelentősebb sóakna volt, ez a királytól kiadott rendelet a sóakna lakosságának szóló jutalom is lehetett azért, hogy a désiek a Mátyás ellen kitört erdélyi lázadásban (1467) nem vettek részt, sőt hűségükért anyagi kárt is szenvedtek (ezekre nézve I. Kádár, SzDMon. 10—4, 43, 46, 89, 121).

Mindebből, gondolom, nyilvánvaló, hogy — ha hihetőleg országosan elterjedt szólás alakjában is — az idézett rájegyzésben fennmaradt szólás a dési helyi hangulat kifejezője volt egy olyan nehéz század végén, amelynek folyamán a Mátyáshoz hasonló nagy pártfogó hiányában a désieknek éppen elég nehézséget, igazságtalanságot és anyagi kárt kellett elviselniük az erőszakoskodó főurak, a világi és egyházi személyek és hatóságok hatalmaskodásai miatt.

MIÓTA KÉTÁGÚ

Arany János A Jóka ördöge című költeményének *mióta kétágú* szólásával régebben is, újabban is többen foglalkoztak (MNY. LI, 230, LIII, 479—80, LIV, 528—31, LV, 167). Minthogy e szólás változatait Erdélyből magam is ismerem, néhány innen származó adat egyidejű közlésével a következő észrevételeket tehetem: Először is jól lehet e szólás régi ismerősöm, nem tudom sem idejét, sem helyét adni annak, hogy mikor és hol hallottam. Az azonban valószínű, hogy már gyermek- és ifjúkori környezetemben, Dé sen e század második-harmadik évtizedében ismerkedhettem meg vele. Ilyenszerű mondatokban való használatára emlékszem: *Na, ilyet se hallottam, mióta kétágú vagyok! Ilyet se pipáltam, mióta kétágú vagyok!* Azt is meg kell jegyeznem, hogy — amennyire emlékszem — e szólást nőtől sohasem hallottam, csak férfitől. — Hogy ne csak a magam bizonytalan emlékezetére alapítsak, tudakozódtam a környezetemben levőktől a szólás erdélyi elterjedésére nézve. Így Benkő Samu szíves szóbeli közléséből tudom, hogy az Alsó-Nyárád mentén ilyen formában él: *Ilyet se hallottam, mióta kétágú a gatyám!* Gálffy Mózes Háromszékről kiszármazott édesanyja, nagybátyja és rokonsága köréből szintén ismeri e szólást. Minthogy ő közvetlenül Háromszéken tett észlelésre nem hivatkozhatott, egyik akkor ott tanárkodó volt hallgatómhoz, Bartha Jánoshoz fordultam. Tőle a következő levélbeli felvilágosítást kaptam: A szólást Sepsiszentgyörgyön szórványosan ilyen alakban hallhatni: *Ilyen gazemberségről nem hallottam, mióta kétágú a gatyám...* — Itt csak férfiak használják. Bartha szerint az Olt mellékén vagy legalábbis munkahelye környékén (Bodok, Bükszád, Gidófalva, Málnás, Mikóújfalú és Zalán, valamint Erdővidék) a szólás — állítólag — nem járatos. Ellenben a marosszéki Marosszentgyörgyről, illetőleg

Szentháromságról való anyósától és apósától tudja, hogy a Maros- és a Nyárádmentén ilyen alakban ismerik: ...amióta kétágú vagyok | ...mióta kétágú a gatyám | ...mióta kétágú gatyát viselek. — Leggyakoribb az elsőnek említett forma. Mindhárom szólás jelentése egyként: 'amióta két lábon áll; amióta eszét tudja'. Bartha szíves volt arról is értesíteni, hogy — szűkebb patriájában — Árpástón és Várkuduban is él e szólás, de ennek ottani alakjáról, jelentéséről pillanatnyilag nem tudott közelebbit mondani. Ez utóbbi két helységekre való utalás megerősíti az én bizonytalan dési nyelvi emlékeimből származónak jelzett adataimat. Árpástó és Várkudu ugyanis Dés közvetlen közelében fekvő két falu, s különösen az előbbi mindig élénk gazdasági kapcsolatot tartott és tart Déssel, az egykori megyeszékhellyel.

Háromszéki értesüléseimet érdekesen egészíti ki a szólasból ismert, Olt melléki Köpöcről származó egyik adat. E szerint itt főként a középkorú és öregebb rendű nők és férfiak a büszke, hetykélkedő, gőgös lányoknak nem éppen jóindulatú kívánságként, sőt nem ritkán súlyos átkozódásként ezt mondják: *Ne kerüljön kétágú melléd soha!* E szólasnak ez érdekes változatában a kétágú minden kétséget kizáróan csak férfira vonatkozhatik. Ugyanott — a közlő szerint — csak férfiak beszédében hallható a szólas ilyenféle formája: *Ilyet nem pipáltam, mióta kétágú vagyok* (Kolumbán Réka közlése). Hogy a szólas maga a Székelyföld más részén is használatos, azt egy csiki és egy udvarhelyi közlés bizonyítja. Eszerint egész Csíkban inkább az öregebb rendű férfiak élnek e szólassal így: *Ilyent nem hallottam, mióta kétágú gatyában járok* (Csiszér Margit közlése). A Kis-Küküllő egyik mellékvölgyében fekvő Etéd község Csékje településrészéből származó adatként a szólast ilyen alakban közölték velem: *Ilyent nem hallottam, mióta kétágú vagyok*. Itt e szólassal — állítólag — öregek és fiatalok, illetőleg nők és férfiak egyaránt élnek (Kacsó Magdolna közlése).

Ami a szólas eredeti értelmét illeti, magam is legvalószínűbbnek Mikesy Sándornak a parasztgyermekek ruházkodásával kapcsolatos magyarázatát tartom. E ma-

gyarázat annál is természetesebb, mert régebben nemcsak a falusi parasztgyermekek járhattak egyágúan, azaz pendelyben, hosszú ingben, illetőleg — ahogy Mikesy hivatkozik rá — néhol *kantus*-ban, hanem még a városi gyermekek is. Magam például egészen jól emlékezem arra, hogy három-négy éves korig Désen minden rendű és rangú kis társammal együtt nemre való tekintet nélkül a felső résszel egybeszabott, egyágú szoknyácskában jártam. Hányszor nem korholt áldott emlékü nagyanyám azért, hogy elmocskoltam a *köntös-öm*! (Az ő dési-désaknai környezetben kialakult nyelvében még élő volt ez a szép szó!) Bár a városi fiúsereg ruházkodására vonatkozó „viselettörténeti“ ismereteim hiányában teljes bizonyossággal nem általánosíthatok, mégis, úgy hiszem, a gyermekkor első, öntudatlan éveiben a köntösben való járás aligha lehetett csak a dési városi fiúk kiváltsága. Ezért könnyen meglehet, hogy mikor mind falun, mind városon a gyermekek túljutottak azon a környezet számára nehéz koron, amelyet Mikesy olyan körültekintően jellemezett, a fiúk az egyágú köntöskéből a kétágú nadrágság s egyszersmind a bizonyos fokú értelmi fejlettség állapotába kerültek, életük későbbi szakaszában méltán hivatkozhattak erre a számukra oly nevezetes fordulóra, mint az eszmélkedő-emlékező képesség kezdeti időpontjára. Az, hogy — eddigi adataink szerint — a szólást az ismert esetek túlnyomó többségében férfiak és nem nők használják, igazán valószínűvé teszi e szólásnak nemhez kötött eredetét. A Mikesytől idézett *egyágú pendely*-féle formát magam is csak másodlagosan keletkezettnek gyanítom.

1960

KÉTÁGNÉ

Közelebbről többször is szó esett a „Mióta kétágu...“ szólásbeli *kétágú* miként való értelmezéséről (MNY. LI, 230, LIII, 479—80, LIV, 528—31, LV, 167). Mikor a kérdéshez magam is hozzászóltam (MNY. LVI, 257—8), Mikesy Sándornak ahhoz a véleményéhez (l. MNY. LIV, 530) csatlakoztam, amely a kétágúságot fiúgyermekre vonatkoztatva az egyágú pendelyt, kantust, illetőleg kötött viselő öntudatlan gyermeki életkorból a kétágú nadrág, gatyá viselésének időszakába jutott eszmélkedő gyermekkorral hozta kapcsolatba. Ugyanígy vélekedett egyébként velünk egy időben, de tőlünk függetlenül Bodnár Ferenc is (l. tőle: Néprajz és Nyelvtudomány, II, 77—8).

Az immáron hármunktól vallott eredeztetéssel némi-nemű kapcsolatban lehet az a levéltári kijegyzés is, amelyből a címül írt szót emeltem ki. Cs. Bogáts Dénes még közvetlenül 1949-ben bekövetkezett halála előtt eljuttatta hozzám a Háromszéki Oklevél-szójegyzék (ETF. 163. sz.) pótlékként összegyűjtött gazdag szótörténeti anyagának kéziratát. A címszók betűrendjében elrendezett cédula-anyagban való más irányú keresgélés rendjén a *kétágné* céduláján ezt a háromszéki Páváról származó következő egyetlen okleveles kijegyzést olvasom: 1693: „...ram tamadot... szidot santaficertesnek ket agne-nak“. Bogáts a címszó után ezt jegyezte oda: „tréfa, a nőkre vonatkozik, kiknek csakis két lábuk van“. — Magam ezt az okleveles szövegben tőlem kiemelt *kétágné*-t is ilyenféle meggondolással a *kétágú*-ról vallott véleményünk bizonyosságának tartom. A szövegösszefüggésből nem éppen szerencsésen kiszakítva idézett szövegrészlet — szerintem nagy valószínűséggel — egy becsületében jócskán megsértett nő vallomásából származhatik. Már a szó *-né* képzős volta miatt is abban kétségtelenül igaza van az érdekes vallomásrészlet kibányászójának, hogy itt a

nőkre vonatkozó használatról van szó, csakhogy — szerintem — nem olyan tréfás használatról, amilyenre e szövegrész kijegyzője gondolt. A *kétágné* ez esetben nem egyszerűen az évelődő-csipkelődő tréfálkozás szülötte. A női becsületbe mélyen belegázoló, metszően csúfondáros minősítéssé válik ugyanis ez a szövegrészlet akkor, ha úgy vélekedünk, hogy a kétágné-ban a *Mióta kétágú...* szólás tőlem is vallott szemlélete lappanghat. Éppen ezért a székely csúfondáros *kétágné* — megítélésem szerint — a szidalmazó ajkán olyan vaskosan bántó lehetett, mintha a sértegető — engedelemmel szólva — azt mondta volna a becsméreltnek: *nadrágné, gatyáné*, azaz minden nadrág-, illetőleg más kétágú férfi-ruhadarab viselőjével válogatás nélkül összeálló, vele társalkodó, pajzánkodó, fajtalanzkodó perszóna.

Ha ez az értelmezés megáll, úgy látom, a Bogáts-hagyatéknél előbb idézett régiségbeli szövegrészletének *kétágné*-ja is a *Mióta kétágú...* szólás csoportjába vonható. — Hogy aztán a *kétágné* csak a becsmérlő ajkon alkalmi szóteremtéssel keletkezett kérészéletű fajzat volt-e, vagy a háromszéki székelységtől ritkábban-gyakrabban használt szókincselem lehetett-é, azt ezután újabb adatok előkerülése vagy — nemlegesen — adatunk egyetlenül maradása döntheti el.

KARDOS MENYECSKE

Így — nyilván a nyelvterület minden részén — az olyan nőt nevezik, aki férfi módra, erélyesen, sőt harciasan beszél, illetőleg jár el dolgaiban. Magam ugyan csak a címbeli szókapcsolatot ismerem, az ÉrtSz. azonban Móra Ferentől *kardos asszonyra* vonatkozó idézetet is ismer, Mikszáth Kálmántól meg egy ilyen előfordulást sorol mellé: „Mravucsánné amilyen szelíd volt, éppen olyan *kardos* is tudott lenni“. Az ÉrtSz.-tól köznyelvi jelleggel idézett *kardos kisleány* szókapcsolattal — legalábbis az erdélyi köznyelvben és irodalmi műben — sohasem találkoztam; ilyen kapcsolatban irodalmi példát maga az ÉrtSz. sem idéz. Nemegyszer enyhébben-erősebben tréfás, sőt gúnyos árnyalat is vegyül az ilyen valóságos minősítésbe akkor, ha a kérdéses nőszemélyben az ilyenfajta képesség túlhaladja azt a határt, amelyet a nőiességgel ki-ki összeegyeztethetőnek tart. Mindenképpen nyilvánvaló azonban, hogy a *kardos menyecske* megjelölés ma már csak átvitt értelmű, és az emlegetés alkalmával talán senki sem gondol arra a valóságos, érzékletes képre, amelyből a megjelölés kiindult.

A Kolozs megyei Borsavölgy helynévtörténetének tisztázására irányuló kutatómunkám során egy olyan adalékra akadtam, amelyet itt érdemes a *kardos menyecske* szókapcsolat közelebbi megértetése szempontjából legalább röviden ismertetnem. Nadudvarj János, Doboka megye egyik főbírája és Horvat Ferenc, ugyane megye viceispánja 1654. március 28-án Borsán kelt bizonyáglevelé szerint az ez évi gyulafejevári diétán Kideben lakó Mony Györgyné Kenderesi Orsolya ellen hozott sententia értelmében Sárpataki Márton országos director (kb. fejedelmi főügyész) neve alatt a nevezettek március 24-én elmentek Borsára, hogy Mony Györgyné nemes házat foglalják el. Itt az összehívott, név szerint is felsorolt hivatalos és magánszemélyek előtt Mony

Györgyné Kenderesi Orsolya asszony is „saját személyében jelen lévén“, felszólított arra, hogy a diétai végzés értelmében a végrehajtásnak engedelmességedjék. De „belől alvan az kapuian Kenderesi Orsolya asszony feligh ki vont fegiverel repulsiot ton az Executionk ellen maga szemelie szerent“ Ezért aztán az executorok őt Sárpatakj Márton nevével a táblára evocálák (Gr. Mikó—Rhédei lt. Reg. XXXVIII. 1002).

Mint hogy a sérelmes vagy legalábbis sérelmesnek vélt országgyűlési végzések, bírói ítéletek Erdélyben és mást is a dolog természeténél fogva elég gyakoriak lehetnek, és a velők szemben való fegyveres tiltakozás sem tartozhatott a ritka események közé, az ura vagy más férfirokona távollétében Kenderesi Orsolya asszonyhoz hasonlóan még sok-sok asszony élhetett ezzel a szokásjogban gyökerező ellenállási móddal. Azt hiszem tehát, a kardos menyecske minősítés mögött is inkább állhat ilyen törvénykezési mozzanattal kapcsolatos szemlélet, mint a háborúban vagy verekezésben, villongásokban valóban résztvevő, harcoló, és így csakugyan kardot, fegyvert is viselő asszony képe.

1947/1968

Országos Széchényi Könyvtár

AZ ÖRDÖGNEK IS LÁMPÁST KELL TARTANI

A világgjáró anekdoták nagy kutatója,
György Lajos emlékének

1. Az erdélyi, közelebről a felső-erdélyi köznyelvben, de gondolom, az egész nyelvterületen is, széltében kedvelt szólás ez: a könnyed megalkuvásnak „diplomatikus” magatartásra intő szólama. Mint ilyen ősi emberi gyávaságból eredő szólás, nagyon régi lehet. Mégis történeti szógyűjteményemben nem találok nyomát. A múltkoriban a Wesselényi levéltárnak egyik 1720-ból való iratát forgatva, ráakadtam e mondásnak egy szinte harmadfélszázados előfordulására, így: „... tovább is az ördögnek Lampást kíván tartani...” Bár alig hiszem, hogy ez lenne e szólás legrégebbi előfordulása, mégis közlöm addig is, amíg régebbi adat nem kerül elő.

2. Egyébként a szólás széleskörű elterjedtségére és irodalmi nyelvi szintű jellegére utal az, hogy az ÉrtSz. így iktatja bele anyagába: „Néha az ördögnek is kell gyertyát gyújtani: olykor a kellemetlen kötelességet is jó képpel kell végezni.” (L. ott az ördög címszó végén idézett közmondások között.) Ennél az értelmezésnél jóval pontosabb az O. Nagy Gáboré. Nála a szólás maga ugyanúgy, de utórészében tájnyelvi (talán inkább régies?) megjelöléssel *mécset* vagy *lám্পást tartani* formában ilyen értelmezéssel fordul elő: a) néha gonosz embereknek is kedvében kell járnunk; b) olykor a kellemetlen kötelességet is jókedvvel kell végezni (MSzK. 532). Ugyanő ezzel rokon szólásként iktatta bele szólásgyűjteményébe tájnyelvi minősítéssel ezt az adalékot: „Gyújts az ördögnek gyertyát! = tedd meg, ha nem kedvedre való is” (i.h. 530).

Most látom, annak idején elkerülte figyelmemet, hogy a sokat tudó CzF. már egy százada szótározta e szólást

így: *Az ördögnek is kell néha gyertyát gyújtani* (l. ott az *ördög* szócikkben). Az ÉrtSz., O. Nagy és a magam megfigyelése szerint, úgy látszik, máig is ez, illetőleg ennek lényegtelen szórend-módosításos változata tekinthető köz- és irodalmi nyelvi szinten valóban élőknek. A magam nyelvi tudatában azonban nem él az O. Nagytól előbb b) alatt adott értelmezés. Őszintén szólva ezt a szólásnak a) alatti eredeti jelentésével szemben félreértésen alapuló, az eredeti szemléletet figyelmen kívül hagyó értelmezésnek tartom.

3. Ami aztán a szólás magyarban való jelentkezését illeti, a rá vonatkozó legrégebbi adalékot I. Rákóczi György egyik leveléből ilyen formában ismerjük: 1644: „... az ördögnek is kell... gyertyát gyujtani“ (utóbb — cikkekscémre hivatkozva — Csefkó Gyula: Ethn. XL, 187; MNy. XLIII, 135). Nem lehet feltűnő, hogy a kétkulacsos óvatosság magatartása e jellegzetes szólamának széleskörű európai kapcsolatokra mutató anekdotikus magyarázata is van. Mint György Lajos anekdotakutatásából tudjuk, az anekdota vénasszonya, mikor Szent Mihály oltárához járt, ajátatoskodni, egyik gyertyáját a szentnek ajánlotta, a másikat azonban a szent lába alá festett ördög képe alá ragasztotta. A pap csodálkozó-feddő kérdésére az asszony aztán ezt a magyarázatot adta: az egyik gyertyát szeretetből, a másikat félelemből gyújtotta meg. Különben is — mondotta az asszony az értetlenkedő papnak — nem árt mindenütt jóakarót szerezni, mert nem tudhatni, hová jut az ember: a mennyországba-e vagy a pokolba. Ez a sok változattól következtethetően Európában, sőt Keleten is nagyon elterjedt anekdota legrégebbi európai előfordulásban a XV. századbeli Bromyard, angol domokosrendi szerzetes hatalmas példagyűjteményében maradt ránk. Vagy innen, vagy — talán inkább — valamely közös nemzetközi forrásból terjedhetett el az anekdota és a magyar változattal tartalmilag megegyező szólás elsősorban a francia és a német nyelvterületen. Magyarba az anekdota német közvetítéssel kerülhetett be valószínűleg valamikor a szólás első magyar jelentkezését (1644)

megelőző időben (György Lajos, Kónyi János Democritosa 96—8. — Uő., A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai. 177. — Uő., Világjáró anekdoták. 55—6). Eddigi tudomásunk szerint magára az anekdotára azonban csak Kónyi János óta (1782) akadunk rá anekdota-gyűjteményeinkben és szépirodalmi munkákban.

1944/1968

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

SOK BABA KÖZT ELVÉSZ A GYERMEK

E közmondásunk állítmányának mai nyelvérzékünkkel inkább 'elkallódik' jelentést tulajdonítunk. Valóban O. Nagy Gábor e szólásnak ezt az értelmezést is adja: ami sok kézen megy át, könnyen elkallódik. Ismer azonban egy másik, az eredeti jelentéstől még jobban eltávolodott értelmezést is: ha sokan intézkednek vagy sokan beleszólnak valamely dologba, az csak kárára van az ügynek (MSzK. 62).

Pedig e szólásban az *elvész* ige eredetibb 'elpusztul' jelentésben szerepel. A közmondásra idézhető első, 1598-ból való adalék is ezt bizonyítja; ez Baronyai Decsi János Adagiajából (1598) a következő alakban idézhető: „A sok baba között a gyermek is elszokot vezni: multitudo imperatorum Cariam perdidit“ (NySz.). Valamivel későbbi időből Czanaki Máté „Az Dóghalalrol valo Rövid Elmélkedés“-ének (Kolozsvár 1634) I. Rákóczi György feleségéhez, Lorántffy Zsuzsánnához intézett ajánló soraiban is feltalálhatjuk e közmondásunkat. A szerző ugyanis a 2b. levélen ezt írja: „... az Orvosoknak sokaságais oka sok betegek veszedelmének. Mert miképpen hogy az sok baba között az gyermek megvész: azonképpen az sok orvosok közöttis az beteg“. — A népnyelvből valóban ismeretes e szólásnak ilyen alakja is: *Sok baba közt meghal a pulya* (id. O. Nagy i.h.). Ez a szólás — mai nyelven — az eredeti jelentést adja vissza.

Megjegyzendő, hogy a Czanaki-féle idézetben az első idézetbeli *elvész* ige helyén álló *megvész* igének is 'elpusztul' a jelentése. A NySz. hiányaira jellemző, hogy ez a jelentés a *megvész* alatt nincsen a jelentések között felsorolva. De vajon nem ez a jelentés rejtőzködik-e a szótárnak a *Szó lá sok* közé sorolt három első idézetében, abban a *megvesz(i) a hideg* szószerkezetben, amelyet magam az erdélyi köznyelvből *megvesz az isten hidege* alakban máig élőnek ismerek, sőt amely — úgy látszik

— sokkal szélesebb körben is ismeretes, hiszen Bálint Sándor (SzegSz.) Tápéról idézi szakasztott változatlansággal így: „*Majd megvött az Isten hidegje*“ (= majd megfagytam). Az ÉrtSz. népinek minősíti a *megveszi a hideg* szó szerkezetet, és idézi is rá bizonyítékul a népdalt: „Eressz be hát, csárdás kisangyalom, Mert *megvesz a hideg*.“ — Hogy azonban a *megvész* igének a régi nyelvben valóban 'elvész' (= elpusztul) jelentése volt, arra bizonyítékul nem kisebb tekintélytől, mint Berzsenyi Dánieltől idézhetjük az ÉrtSz. 3. 'elvész, elpusztul, tönkremegy' jelentését bizonyító szép óda-sort: „Így minden ország támasza, talpköve | A tiszta erkölcs, mely ha *megvész*: | Róma ledül, s rabigába görbed.“

A címbeli szólásban, illetőleg az e szólást tartalmazó fentebbi idézetekben tehát az *elvész* és a *megvész* igének valóban eredetileg nem 'elkallódik', hanem 'elpusztul' jelentése volt. E szólás mai nyelvünkre lefordítva eredetileg ezt jelentette: *Sok baba közt elpusztul a gyermek*.

1938/1968

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A SZEMENSZEDETT HAZUGSÁG ELŐDEI

1. Már Kertész Manó rámutatott arra, hogy a *szemenszedett* jelző a mai nyelvhasználatban a hazugság szóval egybekapcsolva „csontosodott meg“, majd e jelző múltbeli használatával foglalkozva figyelmeztetett arra, hogy a régiségben a szép tiszta búzát is *szemenszedett búzának* nevezték, „bár természetesen nem szemenként válogatták össze“ (Szok. 48). Tolnai Vilmos azonban Kertész szép munkájáról írt ismertetésének egyik futó megjegyzésében Kertésznek a szemenként való válogatást tagadó vélekedésével ellentétben a szó szerinti értelmezés mellett foglal állást (MNY. XIX, 99), véleményét azonban — nyilván az ismertetés szűkre szabott keretei miatt — nem indokolhatta meg, illetőleg álláspontja igazolására a régiségből adatokat nem sorolhatott fel.

Jóllehet az ilyenféle jelentésalakulások ismeretében első pillanatra, szinte „látatlanban“ is Tolnainak kell igazat adnunk, Kertésznek mentségére több körülmény is szolgál. Például a NySz.-ban nem is található *szemenszedett* címszót, s nem természetesen egy adatot sem e jelző régiségbeli használatára nézve. Az OklSz. is csak egyetlen idevonható adalékot nyújt abban az 1699-ből való idézetben, amely a Hegyalján „*szemen szedett* Aszu szőlő“-ből csináltatott „Aszu szőlő Bor“-ról tesz említést. Magát a *szemenszedett* jelzőt azonban 'selectissimus, per-purgatus' értelmezéssel meglelhetni már a MA. magyar—latin részében, PP. pedig az ugyanilyen értelmezéssel adott *szemenszedett* címszó után beiktatja ezt is: „*szemen-szedett búza* : Frumentum lectissimum“. Nyilvánvalóan elkerülte azonban Kertész figyelmét a CzF.-nek 'szemenként kiválogatott' értelmezése, s az ennek megvilágítására idézett *szemenszedett búza, cseresznye*, valamint az ugyanott idézetként olvasható Tóth Kálmán-vers *szemenszedett gyöngy* jelzős kifejezése is.

E cikkecske első változatának sajtó alá rendezése során az azóta tragikus hirtelenséggel elhunyt feledhetetlen barát, Loványi Gyula volt szíves levélben felhívni figyelmemet még két fontos adalékra. Az egyik Komáromi Csipkés Györgytől 1653-ból való következő szövegrészletben maradt ránk: „Piperés és szemén szedett szokból őszve rakogatott oratio“. (Ez is a NySz. „ismeretlenjei“ közé tartozik; l. ott *szed* al. a szólások között.) A másik 1792-ből Baróti Szabó Dávidtól idézhető; ime: „szemen szedett, válogatott. Buzát szemelni: válogatni. Kiszemelni a rozstot a buzából“ (SzD²).

2. Bár az itt felsorolt adatok ismeretében már nagy valószínűséggel a Tolnai véleményéhez csatlakozhatnánk, mégis, hogy a *szemen szedett* elsődlegesen valóban a szemes gabona egyik tisztítási műveletével kapcsolatos jelző volt, arra nézve erdélyi szótörténeti gyűjtésem (ESzT.) cédula-anyagából a következő megvilágító adatokat szemelgethettem ki: 1669: „szemen szedett, buza... Cub. 57 || 2. Rostált buza... Cub. 175 || 2. Rostálatlan buza... Cub. 137 || 3 Buza másodja Cub. 18. Buza uczu es rosta allya Fogarasban Cub. 42 || 1“ (Fogaras). 1673: „Szemen szedett buza liszt erog(álódot) szaz ött köből“ (Uo.). 1675: Vagyon szemén szedett buza Cub. 20 Közönséges buza Cüb. 315“ (Porumbák). 1676: „Szemen szedett Buza Cub. 8 || Buza szemibe(n) Cub 300“ (Gyulafehérvár). 1677: „Szemen szedett buza vagyon Cub. 30. — Köz buza vagyon Cub. 500“ (Porumbák). 1679: „legumina tarto fenjő hordo nro 1. Ebben szemén szedett buza... Legumina tarto fenyő hordo nro. 1. Ebben arpa kása“ (Uzdizsentpéter). 1680: „Szemen szedett buza Cub. 8 || Közönséges buza elei Cub 120 || Utoly buza Cub 16 ||“ (Fogaras). 1680: „Mosot es szemén szedet kruppa(na)k valo haricska vagjon Cub 8 || Közönséges haricska Cub 26“ (Fogaras). 1681: „Szemen Szedet Buza Sax Cub 14 || 3. Közönséges Buza Sax Cub 443 — Szemen Szedet Liszt Sax Cub — 2 || 2. Asztali, es Köz Cziponak valo Liszt... Sax Cub 235“ (Szamosújvár) | „Kel még küldeni Porumbakrol... szemén szedet buza lisztet Cub 10.“ 1682: „Vagyon szemén szedet buza, Cub 10 mosot buza Cub 46 || mosotlan buza eleje Cub 182... kolös kasanak Cub 25 ||

Ugjan kasa(na)k valo mosatlan tiszta kölös Cub 42 ||
 Közönseges kölös Cub 478 ||“ (Alsóporumbák) | „*Szemen szedet buza* Cub. Sax. nō. 8. *Szedni való buza* Cub. Sax. nō. 17. — Köz buza Cub. Sax. nō. 350. Utoly buza Cub. Sax. nō. 30“ (Ebesfalva) | „*Vagyon szemén szedett buza* Cub. 10 || mosot buza Cub. 46 || mosatlan buza eleje Cub 182 (Fogaras) | *Vagyon szemén szedet buza* Cub 10 || mosot buza Cub 46 || mosatlan buza eleje Cub 182 ||“ (Alsóporumbák). 1683: „*Szemen szedet buza* Sax. Cub. 25 || — Mosot buza Sax. Cub. 34 || — Rostalt buza Sax. Cub. 25 || — Mosot buza Sax. cub. 34. || — Rostalt buza sax. cub 250 ||“ (Görgény) | „*Szemen szedet buza* Sax. cub 25 || — Mosot buza Sax-cub. 34 || — Rostalt buza sax. cub. 300 ||“ (Uo.) | „*Szemen szedet buza van* Cub 15 || — Mosot buza Cub 70 — Közönseges buza Cub 80 — ... *Szemen szedet Arpa* Cub 2 || — Köz Arpa Cub 30 || Arpa Kasa Cub 3 ||“ (Fogaras) | „*Szemen szedett Buza* Sax. Cub. 16 || — Masodik Fejérnek való Sax Cub. 6 || Közönseges Buza Sax Cub. 356. Asztali és Köz Czipokra való Liszt in Sum(m)a S. Cub 132 || —“ (Szamos-újvár). 1684: „*Szemen Szedet Haricska* Cub. 3. Haricska Kása, Cub || 2, Köz Haricska Cub: 26 —“ (Fogaras) | „*Szemen szedet Arpa* Cub 6 || — Köz Arpa Cub 10 || —“ (Uo.) | „*Szemen szedet buza liszt* Cub 87 1/2 Mosot buza liszt Cub 103 || Közönseges buza és liszt Cub 2230“ (Uo.) | „*Szemen szedet buza* Cub 25 || — *Szemen szedet buza liszt* Cub 10 ||. Mosot buza Sax Cub 122 || — Mosot buza liszt Cub 18 || — Közönseges buza Cub 266 || — ... Utoly buza Cub 10 || ... *Szemen szedet Arpa*, Cub 6 || Arpa Kasa Cub 2 || — Köz Arpa Cub 10 || ... *Szemen szedet Haricska* Cub 2 || Közönseges Haricska Cub 26 || —“ (Uo.) | „*Vagyon szemén szedet buza* Cub 30 || mosot buza Cub 31 || mosatlan buza Cub 220 || ... mosot kölös kásának Cub 7 || mosatlan kölös Cub 410 ||“ (Porumbák) | „*Buza szalmájában vagyon most jelen* 25. Asztagban Gel. 16328 || — Buza Szemiben vagyon Cub 200 || *Szemén Szedet buza* Cub 9 || Buza utoly Cir Cub 10 || — Köz buza Liszt Cir Cub 45 || — *Szemén szedet Buza* vagyon Kőb. 16 — Közönseges Buza Kőb 642 ||“ (Szamos-újvár) | „*Vagyon szemén szedet buza* Cub 30 || mosot

búza Cub 25 || mosatlan búza Cub 160“ (Porumbák). 1685: „*Szemen Szedet búza* Cub, 18 || *Szemen Szedet búza liszt* Cub 10 || Mosot búza Cub 125 Mosot búza liszt Cub 10... *Szemen szedet Arpa* Cub 5 || ...*Szemen szedet haricska* Cub 2 || Köz haricska Cub 12“ (Fogaras) „*Szemen szedet búza*... Közönseges búza... Búza utolya... Búza ucsu“ (Alsókomána). 1686: „*Szemen szedet búza jelen* Sax. Cub. 16 || — *Szemen szedett Búza Liszt* Sax. Cub. 20 || — Mosott Búza jelen Sax. Cub. 37 || — Mosott Búza Liszt Sax. Cub 10 || — Közönseges Búza jelen kezünk alatt Sax. Cub 168 || — Búza Utoly Sax Cub 13 || —“ (Fogaras). 1687: „*Szemen szedet Búza* Sax. Cub. 6 ||. *Szemen szedet Búza Liszt* Sax. Cub 2 || Mosott Búza vagjon Sax Cub 32 ||.“ (Uo.) | „Vagyon jelen *szemen szedet Búza* sax-cub 13 ||“ (Porumbák). 1695: „*Szemen szedet búza* Sax. Cub. 8 || Szép tiszta, s közönseges búza Cub 30 ||“ (Alsóporumbák) | „*Szemen szedett búza*(na)k a rosta allya x. cub. — 1.“ (Kolozsvár)

3. Az itt fennebb, Erdély különböző pontjairól egybeválogatott adatok néhány figyelemre számot tartó észrevételre készítenek. A felsorakozó adalékokból látható, hogy a felhasznált gabonaösszeírásokból készült kijegyzésekben egymás mellett ilyenféle búza-, illetőleg búzaliszt-fajták tűnnek fel: 1682, 1684: szemenszedett búza | mosott búza | mosatlan búza (Porumbák). 1682: szemenszedett búza | szedni való búza | közbúza | utoljbúza (Ebesfalva). 1683: szemenszedett búza | mosott búza | rostált búza (Görgény, Porumbák). 1683: szemenszedett búza | második fejrnek való búza | közönseges búza (Szamosújvár). 1684: szemenszedett búza | búzaulj | közbúza | szemenszedett búzaliszt (Alsókomána). 1685: szemenszedett búza | közönseges búza | búzaulj | búzaocsu (Uo.). 1695: szemenszedett búza | szép tiszta búza s közönseges búza (Porumbák). — E felsorolásból nyilvánvaló, hogy a szemenszedett búza a legtisztább, legértékesebb búzafajta volt. Nem kétséges azonban az sem, hogy a szemenszedett búzát valóban szemenként válogatták ki. A szemenként való válogatás műveletének megkönnyítése céljából előzőleg a gabonát rostálással vagy esetleg szórással megtisztíthatták. Legalábbis erre utal az az egyik 1695-i kolozsvári szám-

adásból való adalék, amely a szemenszedett búzának rostaaljára emlékezik meg (l. fentebb). Nem kell elfeledni, hogy az itt felhasznált adatok legtöbbje az erdélyi fejedelmi birtokok gazdasági számadásai-
ból került ki, s a néhány máshonnan kiírt adalék is mind nagybirtokok számadásaiból, inventáriumai-
ból való. Ért-
hető, hogy mind a fejedelmi, mind a magánkézen levő nagybirtokokon éppen elég jobbágy- és zsellér-munkaerő állott rendelkezésre, hogy a tisztartók a szemenszedés, azaz a szemenként való válogatás hosszadalmas, sok időt, türelmet kívánó műveletét elvégeztessék, és így a fejedelmi meg a főúri magtárakba olyan mennyiségű tiszta búza kerüljön be, amennyiről az előbb felhasznált számadások bizonykodnak. Az idézett adatok gondos tanulmányozásából különben az is látható, hogy a szemenszedett búza a többi búzafajta mennyiségénél jóval kevesebb: nemegyszer csak egy kis töredéke az egész összeírt búzamennyiségnek.

4. Valószínűnek látszik, hogy bár legtöbbször külön említik a szemenszedett, a mosott, illetőleg a mosatlan búzát, nemegyszer a szemenként való kiválogatás után meg is mosták a búzát. A mezősegi Kentelkéről való egyik inventáriumban egy 1690-ből erre vonatkozó kétségtelen adatot olvastam. Íme: „Szedet mosot Buza Sax Cub 1.“ (ESZT.) Magának a búzának mosással való tisztítása egyébként az itt felsorolt adatok tanúsága szerint a fejedelemskori Erdélyben egészen szokásos tisztítási mód lehetett. Úgy látszik azonban, hogy a néprajzi irodalom a gabonatisztító eljárások közül a mosást nem, csak a szórást tartja számon (l. MNépr.² 191 kk.), holott még ma is egészen szokásos Erdélyben, hogy a tisztítás befejező mozzanataként szórás, illetőleg rostálás és szeleltetés után a búzát meg is mossák, majd a mosott búzát rendszerint háziszóttos kendervászon lepedőn a napon szárítják. A mosott búza szárogatásának szemléletével kapcsolatos az a gyermekkórzó vistai öregasszonytól hallott szóláshasonlat: „Vigyázni kell rá, mint a terített búzára“ (András János szíves szóbeli közlése).

5. Adataink szerint azonban nemcsak a búza, de jóval ritkábban az árpa, sőt a haricska 'tátárka, pohánka'

tisztítása is szemenként való válogatással történt. Az előbbi adatfelsorolásból látható, hogy 1683-ban Fogarason *szemenszedett árpá*-ról, majd 1684-ben ugyanott *szedett haricskáról*, továbbá egy ízben a haricskakása és közharicska mennyiségének felsorolása előtt *szemenszedett haricskáról* emlékeznek meg. Nem kétséges tehát, hogy itt is szemelt, azaz szemenként válogatott haricskáról van szó.

6. Legalábbis az erdélyi régiségben azonban nemcsak a *szemenszedett búzáról* beszéltek, hanem — jóval ritkábban — egyszerűen *szedett*, illetőleg *szemelt búzáról* is. Erre nézve a fejedelmi Ebesfalva (később: Erzsébetváros) gazdasági számadásaiból a következő néhány adalékot írtam ki: 1684: „*Szedet buza* vagyon Sax cub 10 *Szedni valo buza* vagyon Sax Cub 14 | *Szedet buza* vagyon Sax Cub 10. *Szedni valo Buza* vagyon Sax. Cub 14.“ 1686: „*Szedet buza* vagyon Sax Cub. 10. *Szedni valo buza* vagyon sax cub 15.“ 1688: „*Szedet buza* vagyon S. cub 10 — *Szedni Fejernernek valo buza* vagyon S. cub 20 —“. 1689: „*Szedet buza* vagyon cub 5 — *Szedni valo buza* Sax cub 10.“ — A *szedett haricskára* vonatkozó adatra már az előbbieken hivatkoztam, a *szemelt búzára* meg itt alább következik egy 1685-ből való adat.

7. Ha még ezek után is kételkednénk abban, hogy a *szemenszedés* valóban szemenként való olyanszerű válogatást jelentett, mint ahogy ma a rizset, a lencsét vagy a babot szemelik, idézhetek két olyan adatot is, amely a *szemelés* műveletére kétségtelen bizonyíték. Íme: 1679: „*Legumina tarto, őregh tölgi fa hordo nro. 1. Ebben szemelni való buza A(nno) 1678 cub. 1*“ (Uzdiszentpéter). — 1685: „*Szemelt buza szemib(en) Cub. 35. Mosott Buza Cub. 15. Rostált szep buza Cub 200. Elso Fejér Liszt Cub. 10. Második Fejér Liszt Cub. 10...*“ (ESzT.)

Nem kétséges tehát, hogy a *szemenszedett búza* a szemenként válogatott búza és a *szemenszedett búzaliszt* a rostált, majd szemeléssel válogatott, tisztított és mosott búzából készült legfinomabb lisztfajta volt. Érthető tehát, hogy a szemenszedéses tisztítási művelet virágzásának korában a *szemenszedett búza* kifejezés 'szintiszta búzá'-t jelentett. Azért sorolhatta még

jóval később (1820) is Dugonics András a *tiszta* szóval kapcsolatos hasonló kifejezések közé ezt is: „*Tiszta, mint a szemén szedett búza*“ (MPéld. 234).

8. Az elsődleges konkrét jelentés mellett azonban már a XVII. század elején használták a *szemenszedett* jelzőt átvitt értelemben is. Pázmány Péternél például már *szemenszedett igazság*-ról és *szemenszedett tiszta szent Írás*-ról olvasunk, sőt a *szemenszedett igazsággal* még Kovács Pálnál is találkozunk (l. Kertész, Szok. 48). A CzF.-től Kresznerics nyomán idézett példák (*szemen szedett ékes szavak, kifejezések, szemenszedett beszéd*) azonban véleményem szerint, ha ugyan nem Kresznerics egyéni alkotásai, aligha lehettek már az ő korában s még kevésbé a CzF. szerkesztése korában általánosan ismertek, illetőleg használatosak.

9. Mint várható volt, az e cikkecske első változatának közzététele óta, 1959-től napvilágot látott ÉrtSz.-ban bőséges felvilágosítást kapunk a *szemenszedett* szóra nézve is. E nagyszerű szótár négy jelentést különít el. Ezekkel kapcsolatban a következő megjegyzéseket tehetem: 1. *rég(ies)* minősítéses értelmezés: szemenként kiválogatott <gyümölcs, szemestermény, eleség> Pl. *szemenszedett barack, búza, cseresznye, szőlő*. Ezzel kapcsolatban legyen szabad észrevételeznem, hogy a barackra és a cseresznyére vonatkoztatva nemcsak hogy sohasem találkoztam az erdélyi régiségben a *szemenszedett* jelzővel, hanem nehezen tudom el is képzelni, hogy ilyen kapcsolatban egyáltalán használhatnák a *szemenszedett* jelzőt. A gondosan szedett és esetleg válogatott barackot ma Erdélyben a kézzel szedett, de sohasem *szemenszedett* megjelöléssel különböztetik meg a rázott, illetőleg hullott baracktól. A cseresznyét sem szokták szemenként válogatni. — 2. Másodikként *átv(itt), rég(ies)* minősítéssel a szótárban ez az értelmezés áll: Olyan <személy, összesség v. más (elvont) dolog>, aki, amely a maga nemében legjelesebb, válogatott, megrostáltan kiváló. Pl.: *szemenszedett* legények, víg fiúk, társaság, *szemenszedett* szép szavak. Erre irodalmi példaként Vörösmartytól és Mikszáthtól sorakozik fel egy-egy idézet. Valóban elfogadható az ÉrtSz. régies minősítése: így értelmezhető

használattal ma nem találkozhatni. — A 3., *átvitt*, *rosszszálló* minősítésű 'nagyon aljas, nagyon hitvány <személy>' értelmezés alá sorolt *szemenszedett gazember* szókapcsolatra a szótár Jókaitól idéz bizonyosságot. Ezt újabban magam éppen úgy soha nem hallottam, egyszer sem olvastam, mint ahogy nem is találkoztam a *szemenszedett* szó 'válogatott szitok, mocskolódás' értelmezéssel, *átvitt*, elavult minősítéssel közölt és egy Arany-idézettel támogatott szókapcsolattal sem. Érdekes, hogy még a CzF.-ban sem szerepel a ma szinte kizárólag e cikkecske címébe iktatott szókapcsolatban használt megcsontosodott kifejezés; erre először csak az AkCj.-ben (1899) akadunk rá. A századunkbeli kétnyelvű szótárak közül azonban KelThien. *szemenszedett hazugság*-ot 'ausgesuchte Lüge, Lug und Trug, von Anfang bis Ende erlogen' értelmezéssel már beiktatja a *szemenszedett* 'gewält, ausgewält, auserlesen' címszó alá, Eckhardt Sándor pedig e mellett a *szemenszedett kitalálás* 'histoire inventée à plaisir', a *szemenszedett gazember* 'la fine fleur des bandits; crapule' szókapcsolatot is szerepelteti a *szemenszedett* címszó alatt (MFrSz.). Ilyenformán aztán érthető, hogy az ÉrtSz. a címszó 4. pontja alatt *átvitt*, *rosszszálló* minősítéssel egyetlen igazán élő jelentésként a 'nagyértékben rosszindulatú, ártó szándékra valló magatartás, megnyilatkozás' ilyen irodalmi és köznyelvi példákkal igazolva került bele e címszó alá: *szemenszedett gázság, hazugság, rágalom, valótlanság*. Bevallom, hogy ezek közül a *szemenszedett gázság* és *valótlanság* szókapcsolatot sohasem hallottam és nem is olvastam. Az ÉrtSz. sem igazolja ezt irodalmi idézettel. Az igaz, hogy nem a többi 4. értelmezés alá vont példát sem.

10. Magam azt hiszem, hogy az ÉrtSz. 4. értelmezésének elfogadható voltával szemben nem alaptalan kételyt táplálunk. Legalábbis a *szemenszedett hazugság* szókapcsolatban az *átvitt* értelemben a jelentésváltozást másként is elképzelhetni. Amint ugyanis előbb már láttuk, a *szemenszedett* jelzőnek eredetileg 'szemenként válogatott' jelentése volt, minthogy azonban például a *szemenszedett búza* is minden gáztól, piszoktól mentesített, azaz valóban tiszta búza volt, az *átvitt* használatban ez a

'tisztá' jelentés állandósult. A *szemenszedett hazugság* tehát — rosszálló értelemben — tiszta vagy szín-tiszta, merő hazugság-ot jelent, habár, sajnos, nemritkán egyszersmind kétségtelenül az eredeti konkrét értelemhez közelebb eső, sok rosszindulattal összeszededetett, válogatott hazugságot is. Adatok nélkül nem merek ugyan e rosszértelmű használat társadalmi okaira nézve messzemenő találgatásokba bocsátkozni, mégis mindenesetre feltűnőnek és egyben korjellemezőnek tartom, hogy a címszöbeli kifejezés jelzője, úgy látszik, csak a múlt század második felétől kezdve tokozódhatott el főként a hazugsággal, illetőleg a rágalommal kapcsolatos két előbb idézett kifejezésben.

1958/1968

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

TANULJ TINÓ...

1. Az így induló szólás a magyar köznyelvben annyira általános lehet, hogy e kezdő szavakat ki-ki magában bizonytalansággal rögtönösen kiegészíti, teljessé teszi az ...*ökör lesz belőled* befejezéssel. A szólás közkeletű voltára mutat az, hogy a CzF. minden minősítés és értelmezés nélkül, az ÉrtSz. pedig bizalmas, rendszerint gúnyos minősítéssel és a *tinó* közmondásbeli átviteles szerepére utaló következő — megítélésem szerint nem egészen helytálló — értelmezéssel iktatja anyagába e szólást: addig tanuljon az ember, míg fiatal, ha nehezen megy is neki. Ilyenformán a szólás széleskörű köznyelvi elterjedése miatt e sorok minden olvasója ugyancsak közvetlenül érti e szólás jelentését, illetőleg ismeri alkalmazási körét, és így megerősíthet engem abban a vélekedésben, hogy e szólást többnyire kedélyeskedő, évelődő, tréfálkozó értelemben olyan serdülő korban lévő legénykéekkel kapcsolatban szoktuk emlegetni, akiknek szellemi fejlődésében valamelyest bizakodhatunk. Nem lehet ugyan gyakori, de használatos e szólás enyhébben-vaskosabban gúnyos, sőt becsmérítő jelentés-, illetőleg hangulat-árnyalattal is. Ez esetben a „kitüntetett“-el kapcsolatban a szólás alkalmazója körülbelül azt akarja kifejezni, hogy a szóban forgó süvölvénytől gyenge szellemi képességei miatt tudásbéli öregbedést nem, csak éveik számának gyarapodását várhatni. Ezt a véleményt aztán ki-ki a „megtisztelt“-re nézve nem éppen hízelgő eszmetársítással a 'juvencus; junger Ochs' jelentésű *tinó* és az *ökör* 'bos; Ochs' együttes emlegetésével az itt szemügyre veendő szólás alkalmazásával gondolja legjobban kifejezhetőnek. Mindez az e szólással élők gondolatában ilyen formában alig-alig fordulhat meg. Használjuk ilyen vagy olyan jelentésárnyalattal, „kedveskedve“ vagy — jóval ritkábban — gúnyosan, becsmérlőn e szólást, de a pontos jelentéssel s még kevésbé azzal, hogy a szólás maga miként keletkezett, aligha törődünk.

2. A szólás eredetét már a benne előforduló két állatnév miatt is az állatgazdálkodás körében kell keresnünk. Minthogy még nem is olyan régen a földművelés különféle, nagy erőkifejtést kívánó munkamozzanatainak és a teherhordásnak végzése kizárólag állati erővel történt, a fiatal tinó, csikó járomba, hámba szoktatása vagy nyeregbe törése rendkívül fontos feladat volt. Ha eljött az ideje, a tinót, illetőleg a csikót éppen ezért tanítani kezdték úgy, hogy a járomban vagy hámban való húzást már megtanult ökörrrel, illetőleg lóval fogták össze. Érthető tehát, hogy a régiségben a tanítás, szoktatás eredményeként járomba, hámba beleszokott, illetőleg a nyeregbe már betört állatot a *tanult*, a teherhordásba még bele nem tanult állatot pedig *tanulatlan* jelzővel illették. Néhány válogatott régiségbeli példa bizonykodjék erről: I. Rákóczi György Fogaras várához tartozó birtokainak egyik 1647-i állatösszeírásában például ez olvasható: „Harmadfűre meneő wsezo tinok... Summa no. 28. Harmadfűre meneő tulkok ... Summa no. 34. Jarmos eökreök... Summa nr. 3. *Tanulatlan* eökreök... Summa no. 8. Herelt Bikak... Eöteödfű tulkok Summa no. 7. Negyedfűre keleő tulkok ... 11. Bikak... Summa no. 4.” (Makkai, RGIr. 453—4) Egy másik, 1648-ból való fogarasföldi urbáriumban ismét ezt látom: „Majorságh marhak Az sarkanyi majorban... Jármás ökrök, kit ez el mult őszszel *tanyítottak*, vagyon no. 59. *Tanulatlan* öregh ökör vagyon no. 19. Negyed evi ökör tulyok no. 9. Harmad evi ökör tulyok no. 15. Harmad evi ünő tino no. 18. Tavalyi boriu no. 19. Tavalyi ünő boriu no. 20.“ | „Mondran vagyon... *Eöregh tanulatlan* ökör no. 6“ (i.h. 524). A Rákóczi-birtokok Mezőörményesen és Kőrödszentmártonban 1646-ban összeírt állatállományában az ökrök és tulkok regestromba vétele rendjén ezt jegyezték fel: „...Meczcet nagh marhak... az 67 majorsagh tulkokon kívül *ereögh eökreök, tanulatlanok* no. 14. Kettey *tanult* az beressek kezeknel“ (i.h. 601). Még csak erdélyi szótörténeti gyűjtésem egyelőre rendezetlen cédulanyagából véletlenül elem vetődő egyetlen ide vonható

adalékot idézek a fogaraszöldi Porumbák egyik 1676. esztendőbeli fejedelmi állatösszeírásából: „*Örög Tanult Tulok* nro. 3. *Tanulatlan örög tulok* nro. 4.“

Nemcsak a legfontosabb igásállat (tinó, ökör) lehetett *tanult*, illetőleg a járomba nem szokott *tanulatlan*, a nyeregbe tört vagy hámba betanított lóra is alkalmazták a *tanult* minősítést. Ha a járomba szoktatás, illetőleg a nyeregbe törés még nem történt meg, a lovat, a csikót *tanulatlan*nak mondták. Például egy 1680 tájáról való erdélyi fejedelmi ménes-összeírásban a Görgényből való gyermeklovak (= másfél-öt éves csődör-csikók) között egyikről ezt jegyzik meg: „Egy pej régi, mellyel több *gyermeklovakat tanították*“ (BBKözl. I 1—2. 239; l. még MNy. LV, 529—31). Ide vonható egy 1725-ből való udvarhelyszéki forrásból tőlem kijegyzett következő adalék is: „az *Tanolt Szürke* gyermek lo“ (I.h. 244). Puszta-szentmiklósról 1757-ből származó adat ez: „Egi fejer 4 es(zten)dos Gyermek lo *tanolatlan* Nro. 1“ (I.h. 245—6). Pápai Páriz Ferencnek egyik szótári adata azt bizonyítja, hogy még a vadászatra betanított ragadozómadarat is *tanolt* (= tanult) jelzővel illették. Nála ugyanis *Tanolt ölyv*-ről olvasunk (PPm. és a többi kiadásokban is).

3. Az itt elősorolt és más forrásokból még bizonytalanságú adatok — azt hiszem — éppen eléggé bizonyítják, hogy a régiségben valóban gyakran beszélhettek az állat, főként a tinó és az ökör tanítás-áról, illetőleg *tanult* vagy *tanulatlan* voltáról. Éppen ezért könnyen érthető, hogy már viszonylag korán találkozunk az állatgazdálkodás körébe tartozó szóláshasonlatokkal. Például Félegyházi Tamásnak egyik 1583-ban Debrecenben megjelent vallásos munkájából a NySz. ezt idézi: „Megszelidültem mint az *tanulatlan tulok*.“ Ezzel az ellentétes jelentéssel Félegyházi éppen vadságra, fékezhetetlenségre utalhat. Pathai Istvánnak egy 1643-ban Gyulafehérvárott közzétett vallásos művéből való ez a részlet: „Te benned olyan természet és tudatlanság vagyon mint imez *tanulatlan gyermeklőban*.“ (id. a NySz.) — Mivel az állatok tanításának, illetőleg tanulásának kér-

dése a nagyállattartó magyarság körében érthetően minden időben rendkívül fontos volt, nincs semmi meglepő abban, hogy már elég korán a címszóul írt átvitt értelmű szólás keletkezett és általánosan használttá vált. A szólás jelentkezését kutatva már Matkó Istvánnak 1668-ban Sárospatakon kiadott Bányászcsákányából idézhető e szólásnak ez a régiesebb változata: *Tanoly tino, ökör leszen belöled* (id. NySz.). E szólás megvan ugyan Kis Viczay Péter Adagiájában (Bártfa 1713) is, de ott — noha a NySz. utalása alapján azonos alakot várnánk — e szólás már újabb formájában jelentkezik. Íme a Kis Viczayból ide vonható rész: „Diľcat, qui neľcit, na(m) sic ľapienia creľcit Tudatlan tanóľlyon 's könyveket olvaľson, igr ze-rez böľtsesęget. *Tanuly tino ökör lesz belöled.*“ (I.h. 122. — Kis Viczayban a magyar szöveget egészében *döľten* szedték, magam azonban — céljaimnak megfelelően — csak a vizsgált szólást emeltettem ki így.) Amellett, hogy Kis Viczay adata e szólás első kodifikálását jelenti, azért is érdekes, mert itt már a szólás mai formája jelentkezik. Ezutáni adataink a szólásnak csak ilyen alakjáról tanúskodnak. Így fordul elő Dugonics Andrásnál (MPéld. 1820, II. rész 133) és CzF.-nál (1874). Margalits Ede is Kis Viczayra hivatkozva így foglalja bele gazdag közmondás-gyűjteményébe (l. tőle: MKözm. 704—5). A szólás ebben a formában szállott át korunkra is: így ismeri Herman Ottó (MPászt. 39), és így került bele legutóbb Eckhardt Sándor Magyar—francia Szótárába (l. ott *tinó* alatt), sőt mint előbb láttuk, így az ÉrtSz.-ba is.

4. Amit aztán utóbb Murádin László az itt előadottakhoz kapcsolódva e szólásnak nyelvföldrajzi érdekességű *tinó* szavával kapcsolatban mond (MNY. LVIII, 481—3), az nagyon figyelemre méltó és az ezutáni szólás-vizsgálódások során valóban érvényesíthető, érvényesítendő szempont lesz akkor, ha a nagy Magyar Nyelvatlasz a Romániai Magyar Nyelvjárások Atlaszával együtt szemünk előtt fekszik és rendelkezésünkre állanak majd a fiatal *ökör* szótérkép-lapjai. Természetesen addig is rendkívül érdekes, de távolabbi összefüggéseiben félelges mindaz, amit szóföldrajzi vonatkozásban most a rendelkezésünkre

álló erdélyi anyag ismeretében mondhatni. A történeti szóföldrajz szempontjából már most bátran előlegezhetni azt az irányelvet, hogy a címbeli szólás csak olyan területen keletkezhetett, ahol a fiatal ökör fogalmának jelölésére a *tinó* és nem más állattartási szó használatos.

1961/1968

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

VÁGJA, MINT SALAI A SZAPPANT

Dés és Kolozsvár köznyelvében általánosan ismert ez a szólásmondás. Némi tréfás színezettel olyankor szokták alkalmazni, mikor valaki nagy hévvel fog hozzá valamihez és derekasan végzi dolgát. Noha a szólást Erdélyből csak a jelzett vidék köznyelvéből ismerem, másutt is a közkeletű szóláshasonlatok közé tartozhatik. Legalábbis Bakó Elemér, Czeglédy Károly, Molnár József és Radványi Sándor kiegészítő adataiból azt látom, hogy távolabbi területeken is közhasználatú (MNY. XL, 71—2). E közlések ismeretében ma már még l e h e t-tel sem tartom valószínűnek, mint cikkecském első közlésekor, hogy a szóláshasonlat keletkezési helye Kolozsvár lett volna. Akkor tudniillik a néhai mester, Kelemen Lajos szóbeli közlése nyomán ezt a magyarázatot adtam: Kolozsvárt a régi Híd utcában (később: Wesselényi, ma Dózsa György utca) a múlt század második felében volt egy *Salai* nevű szappankereskedő. Ez annyira ismert alakja volt a régi Kolozsvárnak, hogy vele kapcsolatban keletkezett volna ez a tréfás szóláshasonlat. Hogy közelebbről milyen mozzanat adott életet e szólásnak, ezt a közlő maga sem tudta. — Megjegyzendő: a szólásbeli vezetéknevet András János Kalotaszegről *Szalai* alakban ismeri. (Szíves szóbeli közlés.)

A cikkecském nyomán közölt előfordulások és a hozzájuk fűzött megjegyzések nyomán a következő megállapításokra juthatunk:

a) Minthogy a szólás elevenül ma is olyan helyeken él, ahol több *Salai* ~ *Sallai* nevű család is él, a szólás keletkezési helyét kizárólagosan Kolozsvárhoz kötni nem lehet. Legfeljebb az tehető fel, hogy mivel végeredményben a szólás keletkezését elindító mozzanatra, a szappanvágásra sok helyt is sor kerülhetett, az e szóláshasználatlal élő vidékeken azonos szemléletből kiinduló tréfás

szólás-alakítással egymástól függetlenül is keletkezhettek azonos alakú szólás.

b) Erre a feltevésre ösztökélhet az a további körülmény is, hogy egyik változatban a szappan körül vitézkedő már nem is *Sallai*, hanem *Sali*. Ez pedig vagy a *Salamon* (Varga, BKn. 88), illetőleg a *Salatiel* (<lat. *Salathiel*>) rövidült tövéből *-i* beceképzővel alakult származék (NytudÉrt. 59. sz. 93), vagy pedig olyanféle hangkivetéses alak lehet, mint a *-falva*, *-háza*, *-telke* utótagú településnevekből alakult *boldogfalvi*, *fehéregyházi*, *kelementelki*-féle származékokban jelentkező hasonló jellegű formák.

Nem bátorságos dolog tehát sem a keletkezési hely, sem más tekintetben az egyetlen származtatási lehetőség mellett kardoskodnunk.

1943/1968

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

VÉGE VÍG ANDRÁSNAK!

Erdélyben a köznyelvben e szólást általában évelődő, tréfálkozó értelemben használják főként gyermekkel kapcsolatban olyankor, ha ez a „nagyok“ számára jelentéktelen dolog miatt elkedvetlenedik, esetleg sírva fakad. E szólásunk második tagjának azonban eredetileg nem *Víg*, hanem *Vég* alakja lehetett. A M.Tud. Akadémia könyvtára kéziratárának egyik kéziratában (Magyar költ. 8-r. I. 24. 3b l.), ugyanis a következő versecskét olvastam: „*Vége Vég Andrásnak | Mert neki sírt ásnak, | Ma ásnak Andrásnak, | Holnap ásnak másnak.*“ (Ugyanezt a versszakot két más ide nem vonatkozóval együtt Arany János is dallammal együtt feljegyezte népdalgyűjteményében.) — E vers alapján a címszövebeli szólásban szereplő *Víg* névalakot csak a *Vég* név *i*-ző változatának tarthatnók. Lehetséges azonban az is, hogy a szólás *Víg*-es változatát nem *i*-ző nyelvjárásban keletkezett jelenségnek kell tekintenünk, hanem olyanféle szemlélet eredményének, mely az előbb *víg* (vidám) gyerek hirtelen kedélyváltozását akarja évelődőn, tréfálkozóan kidomborítani. Ebben az esetben természetesen párhuzamosan és ném fonetikai úton keletkezett alakváltozatról van szó.

1940/1968

szólás-alkalmasság

azonosítás

b) K

mény

kedő

Sablon

laci

élt

1960

1970

1980

1990

2000

2010

2020

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

II
A SZAVAK SORSA

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ÉSZREVÉTELEK AZ ÁZALÉK ÉS AZ APRÓLÉK SZÓHOZ

1. Az *ázik* ige származékai között számon tartott *ázalék* szót az EtSz. 1. 'pulmentum, obsonium, legumen, Zugemüse, Zuspeise; leveleledel, amit az ember kenyérrel eszik, főzelék'; 2. 'disznóaprólék' és nyelvújítási 3. 'infusorium; ázalékállatka' jelentésben szótározza (ez utolsó jelentésre nézve l.: Márton 1800.; NyÚSz.; Király Károly: Nyr. XXVI, 301). A SzófSz. ide vonatkozó utalásainak szükszavúsága miatt nem világos, hogy az elsőként adott 'főzelékféle lucskos eledel' honnan került ide, s nem világos az sem, hogy e jelentés réginek vagy nyelvjárásinak tekintendő-é. E szótárban az „1800. Márt.“ hivatkozású „mai jelentés“ jelzése azonban nyilvánvalóan a fentebb adott 3. jelentésre vonatkozik. Ha mindezt jól értelmezem, a SzófSz. szerint tehát a címbeli szónak csak ez utolsóként közölt jelentése az egyetlen mai jelentése (l. azonban valamivel tovább az ÉrtSz. jelentés-felsorolását). — Értelmező szótárainkat böngészgetve, a címszónak első, bennünket most közelebről érdeklő jelentéseivel kapcsolatban ez állapítható meg: CzF.: „A növények országából, kerti veteményekből, zöldségből készített ételnemű főzelék, pl. káposzta, répa, borsó, bab stb.“ Balassa szótára is csak ilyenféle jelentést ismer. Természetszerűen teljesebb az ÉrtSz. jelentés-felsorolása. Ott CzF. egyetlen jelentése szabatosabb megfogalmazásban, de tájnyelvinek minősítve harmadik helyre kerül az 1. *tud.* 'vízzel felöntött szerves anyag, vagyis olyan víz, amelyben bomlásban levő állati és növényi részek (pl. széna) áznak' és a 2. *áll.* 'ázalékállatka' értelmezés után. (Az ÉrtSz. és alább a többi szótárak szó-, illetőleg rövidítéskezdő nagybetűit óeljaimnak megfelelően kisbetűkkel magam helyettesítettem, a *dőlt* kiemelések is jobbára tőlem származnak.) Ilyen szótári előzmények után nem lehet csodálkozni, hogy Révai Nagy Lexikonának 1911-ben megjelent köteté-

ben is ez olvasható: „*Azalék*, a száraz főzeléknek természetessé hűvelyes veteményeknek közös népies neve. Ilyen a bab, borsó és lencse, különböző fajtáival.“ (Erre az adatra Cseh Zoltán volt szíves felhívni figyelmemet.)

2. Glosszáinkból és szótárainkból a legrégebbi adatot 1470 tájáról ismerjük; íme: SermDom.: „sicut enim panis sine pulmento *azalek* nelkwl insipidus est“ | „cibo verbi divini addendum est pulmentum (*azalek*) i.e. exemplum boni operis“. — Ez után csak másfél századdal később bukkan fel ismét MA.-nél nem a magyar—latin, hanem a latin—görög—magyar rész *jurulentus* címszavának értelmezésében így: „Leves, *Aazalékos*.“ A PP.-ban és természetesen ennek úgyszólván változatlan nagyszombati kiadásában (1762) az 'obsonium', a PPB.-ban (1767) emellett a német „Zugemüs, allerley Vorrath an Mundkost“, viszont a PP. *obsonium* címszava alatt az 'étel, eledel, valamit az ember kenyérral eszik, *ázalék*' értelmezést olvashatni (ugyanígy a PPB.-ban is). Wagner Phraseologia-jában (1750) szintén az előbb említett latin címszó alatti értelmezésben találkozhatni az *ázalék*-kal így: „Mindenemű eledel, zöldség, *ázalék*; allerley Mundkost, Zugemüse oder Speise.“ Kétségtelenül PPB. használatával magyarázható az, hogy Baróti Szabó Dávid *ázalék* értelmezése szinte szó szerint egyezik a PP.-ével és a PPB.-ével, csak hogy nála az értelmezés így egészül ki: „*Azalék*: leves-eledel, valamit az ember kenyérral eszik. Egy kevés *ázalékot* enni. *Azalékos* étek“ (SzD.²). Baróti Szabó szótári adata ismeretében formálódhatott Kresznerics *ázalék* címszavának értelmező része így: „Leves eledel, valamit az ember kenyérral eszik. Egy kevés *ázalékot* enni. Sz.D. *Azalékot* sem kap. Hallottam Bobán 1823. 9ber 24.“ Ezzel kapcsolatban először nyilvánvaló, hogy Kresznerics — rövidített szótári utalásából (Sz.D.) következőt — Baróti Szabó szótárát is használta. Egyrészt abból, hogy Kresznerics szükségesnek tartja SzD.-re hivatkozni, másrészt meg abból, hogy korábban szokatlan pontossággal jelzi az időpontot és helyet, amikor és ahol az *ázalék* szót hallotta, elég valószínűséggel arra következtethetni, hogy e szót, illetőleg a jelzett jelentést maga is elavultnak, illetőleg tájnyelvinek tarthatta. A „szó-gyökerésző és -szár-

maztató“ Kassai helyesen az *ázik* ige családjába sorolja be az *áزالékos* származékkal együtt a „leves étel: 'jurulentum obsonium, ferculumque, quod in aqua solet jusculi parari' értelmezésű *áزالék* főnevet is. Nála már e szó köznyelvnek látszik. Ugyanígy Márton is (1811) hihetőleg a magyar köznyelv többé-kevésbé ismert szókészleteti elemeként, az előbbi értelmezésektől kissé eltérően tartja számon az itt vizsgált szót így: 1. „allerley Speise, besonders von harten trockenen Sachen zum Einweichen“; 2. „zsiros eledel, p.o. szalonna, hús, fette Lebensmittel“. — Ugyanő egyik, néhány évvel későbbben megjelent háromnyelvű, latin—magyar—német szótárában (1818) az *obsonium* szót így értelmezi: „1. mindenféle eledel a' mit kenyérrel esznek, p.o. hús, hal; alles was man zum Brode (!) ißt, als: Fleisch, Fische u.s.w. . . . 2. áزالék, tsemege; Zugemüse . . .“ A magyar—német zsebszótár (1838) is szótározza a címbeli szót; itt a 'die Hülsenfrucht; das Zugemüse, die Zukost' jelentéssel találkozhatni. A szótári teljesség szempontját merőben figyelmen kívül hagyva még csak egy nagyon késői XIX. századi adalékra hivatkozom. Finály Henrik latin—magyar szótárában (A latin nyelv szótára. Bp. 1884) a görögből átvett latin *opsonium* főnevet „*áزالék*, főzelék, hús, hal s több efféle“ jelentéssel szótározza, az *opsono* igéhez meg 1. jelentésként ezt sorolja oda: „... *áزالékot* v. főzeléket (húst, halat s több effélét) bevásárol“. A Finály címszava alá sorolt 'áزالék' jelentés azonban — e latin szótár esetében — PP. és Márton (1818) alkalmassint Finálytól is használt kiadásainak előbb idézett értelmezéseitől aligha lehet független.

3. A Zsebszótárral egy évben napvilágot látott első magyar Tájszótár (Tsz.) nyitja meg a tájnyelvi adatok viszonylag szegényes sorát. E szótár már csak 'főzelék' jelentéssel „órmánysági szó“-ként veszi fel az *áزالékot* (az OrmSz.-ban nem lelem e szót; e szótár szóanyagának korlátozott terjedelme miatt azonban ebből nem kétségtelenül bizonyos, hogy a szó a Tsz. anyaggyűjtésének ideje óta az Ormányság szókészletéből kiveszett volna). Erre a forrásra hivatkozva szerepel a szó a MTsz.-ban is 1. jelentésben 'főzelék' értelmezéssel, de e jelentésben az Ormányság mellett Gömör, Nógrád és Szolnok-Doboka

megyére utaló előfordulással. Ugyane szótár az egykori Kisküküllőből és Háromszékből 2. jelentésként a 'disznóaprólék'-ot szótározza. A Kisküküllő megyei Szókefalváról származó adaléknak a MTsz.-beli 2. jelentés alá sorolása nem helyeselhető. Az említett helyről Kispál Mihálytól közzétett tájszóközleményben ugyanis ez olvasható: „*Ázalék*: egy s más apró húsnemű, különösen disznóhús. Ha bár egy szikra *ázalékat* istálak a kápasztára“ (Nyr. XIV, 46). Már maga a közlőtől adott értelmezés, de meg a tőle idézett példamondat sem engedi meg a közleménybeli adaléknak a 'disznóaprólék' jelentés alá sorolását. Ha ez a jelentés igazolható, ez egyetlen adat alapján egy ilyenféle jelentést kellene beiktatni a mellé a másik jelentés mellé, amelyet mint Erdély-szerte ismertet alább szándékszem rögzíteni. Amint aztán a MTsz. forrásutalásából is kitűnik, ez a 'disznóaprólék' jelentés először Kriza János tájszó-jegyzékének következő szócikkében tűnik fel: „*Ázalék*: disznóaprólék. Disznyókőccség“ (l. tőle: Vadr. 491). Krizából vett egyetlen, a MTsz. 2. jelentéséhez áll közel Szilády Zoltánnak egy kis tájszóközleményéből itt idézhető jelentés: „*Ázalék, disznó-ázalék*: hurka, kolbász Hunyad megye“ (MNY. III, 328). A Petőfi életrajza révén irodalomtörténeti érdekességű Nagybánya környéki Koltóról is egy szójegyzékből ilyenféle jelentésre idézhetek egy adalékot: „*ázalik*: hurkaféle, májas, kolbász“ (Szabó István, Koltó szatmármegyei falu nyelvjárása. Nagybánya 1912. 61). Mint az alábbiakból kitetszik, nemcsak Hunyadban, de egész Erdélyben ma, sőt hihetőleg a régiségben is e szónak csak ilyenféle jelentése ismeretes (a történeti adatokra nézve l. odébb, a 6. pontban mondottakat). — Ettől némiképpen elütő jelentést szótároz egyetlenül Csüry Bálint, mikor az *ázalék* szót 'sertéspacal, sertésgyomor' értelmezéssel iktatja a SzamSz.-ba. Kalotaszegről és környékéről az *ázalék* ~ *ázalik* ~ *ázolék* ~ *ázalék*, sőt a feltűnő *házalék* alakú változatok után a közlők a 'disznóaprólék' jelentést írták (KszTsz. 15). Minthogy azonban ez az értelmezés maga is erdélyi tájszó-féleség, annál is inkább nem tudtam vele mit kezdeni, mert ugyanabban a szójegyzékben az *aprólék* szó után is ez a jelentés áll (i.h. 14). Éppen ezért megkérdeztem a kalotaszegi

Körösfőn született és ott nevelkedett Péntek Jánost. Szerinte Körösfőn az *aprolék* a disznó nemesebb belső részeinek (szív, máj, lép, tüdő, vese) összefoglaló neve. Ugyanez vonatkozik a csirke szívére, májára és zúzájára, sőt — bizonyára — minden állat nemesebb belső részeire. Ez a jelentés lényegében megegyezik a Mikes-idézzel kapcsolatban alább megállapítandó jelentéssel. Az *áزالék* szó viszont — Péntek szerint — nem tartozik hozzá Körösfő szókincséhez; akik ott ismerik, Erdély más részein ismerkedhetnek meg vele. Innen lehet hát az a jelentésbeli bizonytalankodás, amely az előbb említett két kalotaszegi adalék esetében mutatkozik. Körösfőn természetesen abban az Erdély-szerte általános jelentésben dívik e szó, amelyet az előbb felsorolt előfordulások alapján magam állapítottam meg.

4. A 2. pontban felsorolt történeti jellegű szótári adalékokat a NySz. néhány viszonylag késői szótári és néhány jóval korábbi szövegemlékes adata egészíti ki. A NySz. szótári adalékot csak PP.-ből, tehát 1708-ból idéz, holott — mint előbb láttuk — latin szó értelmezéseként már MA.-nél előfordul a címbeli szónak -s képzős származéka. A NySz. legrégebbi szövegemlékes adata a VitkK.-ből, azaz 1525 tájáról való; a többi adat Lépes Bálint (Prága 1617), Geleji Katona István (Várad 1645), Pósházi János (Sárospatak 1669) műveiből, illetőleg Thököly Imrének egyik leveléből (1694) való. Egyébként figyelemre méltó, hogy a NySz. csak a PP.-től szótározott 'obsonium' jelentést ismeri; a latin szónak zárójelben a 'Zuspeise, Zugemüse' jelentést tulajdonítja. Ez pedig ezek szerint azt jelentené, hogy az *áزالék*nek a régiségben csak 'főzelék' értelme lett volna.

5. Ennek azonban nemcsak a 2. pontban felsorolt történeti adatok mondanak ellene, hanem magának a NySz.-nak a példamondatai is. A VitkK.-ből idézett példamondatban a „minden *áزالék*ba elegendő só“ emlegetésekor még gondolhatunk főzelékre, de Lépesnek átvitt értelmű „testi gyönyörűségnek *áزالék*“-ja már semmi alapot sem szolgáltat ilyenféle (az igaz, hogy bizonytalan értelmével csak némi bizonyossággal kihámozható semmiféle más) jelentésre sem. Mikor azonban Pósházi azt emlegeti, hogy

a jezsuiták *áزالéko*-ot is tesznek a kenyér mellé, nehéz főzelékre gondolnunk, hiszen kenyér mellé meglehetősen szokatlan és célszerűtlen vállalkozás lehet főzeléket tenni. Még ennél is nehezebb ilyesféle jelentéssel értelmeznünk az *áزالék*-ot a Geleji Katonából vett következő idézetben: „A bőjtben minden levestől avagy *áزالéktól* megszűntenek.“ Bőjtben ugyanis elsősorban a húseteltől szoktak „megszűnni“, azaz tartózkodni; éppen ezért az idézetbeli *áزالék*on valamiféle hústerméket és levesen alkalmasint a régiségben amúgy is szinte kizárólagosan fogyasztott húslevest kell érteni. Szerintem ugyancsak nem könnyű 'főzelék' jelentést olvasni ki a NySz.-nak Thököly Imre egyik leveléből vett idézetéből. Minthogy a NySz.-nak idézetei évszám nélküliek és legtöbbször — a kihagyások jelzése nélküli — csonka idézetek, nem nagyon alkalmasok vagy éppen félrevezetők a szövegösszefüggés ismerete nélkül jelentés-megállapítás céljára, magából a szótár utalása alapján elővett kiadványból jegyzem ide az évszámot és idézem ezt a teljesebb szövegrészletet: 1694: „... 80 drám buzát rendelt az vezér egy ember fejében, az húst Bogdánbul s Havasalföldébül, az kibe még eddig egyet sem láttunk; nemhogy az hadnak lött volna húsa, vagy egyéb *áزالékja* az kenyéren kívül, de Isten tudja mint áltam magam is, ezen az puszta földön“ (MonÍr. XXIII, 181). Ebből az idézetből aztán már igazán nem lehet főzelékre gondolnunk, hiszen a hús és az „egyéb *áزالék*“ együttes emlegetésekor másra, mint állati eredetű ételféleségre, nemigen gondolhatunk.

Nyilvánvaló tehát, hogy a NySz. jelzett értelmezése a tőle idézett példákból egyáltalában nem igazolható. Sajnos, nem tudom sem igenlő, sem ellentmondó bizonyágként az OklSz.-t felhasználni, mert benne *áزالék* címszót nem lelek.

6. Hovatovább mind nyilvánvalóbbá válik, hogy a sokat hibáztatott NySz.-nak és a jóval megbízhatóbbnak tartott OklSz.-nak a maguk korában gazdagnak ítélt szótörténeti anyaga és mellette a régi szótáraknak sokszor bizonytalan, nemegyszer félrevezető jelentéseket nyújtó sok-sok adaléka is milyen elégtelennek bizonyul, illetőleg milyen bizonytalanságban hagy nem egy szótörténeti

kérdés megoldásával való kísérletezéskor. A fentiekben például a NySz. adalékai alapján nemcsak hogy az e szótarba beiktatott jelentést nem lehet igazolni, de nincs egyetlen olyan példa sem, amelyet bizonyoságként idézhetnék a fentebb, a 3. pontban tárgyalt tájnyelvi jelentésre. Magam erre az eddig figyelmen kívül hagyott jelentésre nézve erdélyi szótörténeti cédulaanyagomból néhány válogatott adalékot a következőkben elésorolhatok; íme: 1668: „Két napok alatt költöttünk Magunk eteleire... kinyerre *azalekra* ket forintokat ötven penszt“ (Kolozsvár; ESzT., a szabó céh számadásából). 1722: „Harko Ferencz Ur Feleségével veres Anna Aszszonnyal edgyüt táplálták mind buzával mind Gabonával mind egyéb *azalék* jokkal és penzekkel is“ (Vaja MT.; i.h.). 1791: „Én ez uttal semmit se küldhettem vele... mert nemis volt mit hirtelen a szekeret se akartam tartoztatni hogy kár ne essék az *ázalékakb(an)*“ (Bencenc H.; i.h. Bara Ferenc tisztartó leveléből). 1792: „Napjára egy-egy Személynek három Czipot Déli *azalekkal* adattni rendelt“ (Szászkerked K.; i.h.). 1793: „csinalának... egj Gabonás heljin valo Kamrát az Udvarban, meljben Gabonát, Lisztet, *Azalékot*, Gunját és akármí hazi portekat szoktanak tartani“ (Kis-sáros Kk.; i.h.). 1817: „adok egy-egy kenyeret, és egy egy font *ázalék*at turot vagy szalonnat“ (Marosvásárhely; i.h., „cseléd“-szegődésből).

A fenti történeti adatokban az *ázalék* és a kenyér, illetőleg cipó (1668, 1792, 1817) együttes emlegetése, a szekér késleltetésének az *ázalékra* való káros hatása (1791), az *ázalék*nak kamrában, azaz szellős, védett, de hűvös helyen való tartása (1793) az erdélyi élet ismerője számára — e történeti adatok esetében is — mind a Sziládytól előbb idézett jelentés régiségbeli meglétét igazolja. Legfeljebb — közvetlen személyes erdélyi köznyelvi és nyelvjárási ismereteim figyelembevételével — szabatosabban a szónak a következő erdélyi köz- és tájnyelvi értelmezését adhatom: '(disznóölésből származó) májas, tüdő, véres hurka, véres gömböc és ritkábban kolbász összefoglaló neve'. Erdélyben nemrégiben még városban is általános szokás volt, sőt részben ma is az, disznóölés után figyelmességből az atyafiságnak, barátoknak,

ismerősöknek való kostolóküldés; ez legtöbbször éppen *ázalék*-ból állott, ritkábban egy kis tepertyű, kocsonyának való disznócsülök vagy egy darabocska sütni való hús is járulhatott hozzá. — Szerintem lényegében ilyenféle jelentést akart közölni Kriza is, mikor a 'disznóaprólék, disznókőccség' értelmezést iktatta bele szójegyzékébe, és — hihetőleg — ilyen értelmezésnek tekinthető az előbbieken a kalotaszegi *ázalék* tájszó jelentéseként szereplő 'disznóaprólék' is. Mint Gálffy Mózes anyósa tájékoztatóján alapuló szíves szóbeli közléséből tudom, Nagykároly környékén azonban már *disznókőccség* néven emlegetik a fentebb jelzett alkalmi ajándékozaskor küldött disznóölési termékeket. — Az elmondottak után csak nagy fenntartással hiszem, hogy helyes az *ázalék* címszó után a XVIII—XIX. századi szegedi iratanyagból kijegyzett 1760 körüli adalék elé vetett 'disznóaprólék' jelentés (MNY. LIII, 513; ez az adalék cikkecském első megjelenése alkalmával elkerülte figyelmemet). Nem tudhatjuk ugyanis, hogy az értelmező szókincsében milyen jelentésben él e szó. Az a valószínű, hogy itt is arról a jelentésről van szó, amely a fentebb felsorakozó erdélyi régiségbeli adalékokból kielemezhető, és a mai erdélyi nyelvben nyelvjárási és köznyelvi szinten egyaránt szeres-szerte hallható.

7. Minthogy cikkem első közzététele óta befejeztem az ESzT. első betűjének szerkesztését, a szerkesztést megelőző anyagrendezés során egybekerültek a rendezetlen anyagból az e szóra vonatkozó cédulák. Az ilyenformán az előbbi felsorolásnál jóval teljesebb adalékanyagból most már az idézettek mellett a következő adatokat ajánlatos ide iktatni: 1592: „Elseóbe hagi be ieòwenek az Jobbagiok. Attam az ket napra az kenier melle *azalekra* f O d 55“ (Kolozsvár). 1599: „Egi nehani zegeni deakoknak kwltunk kenyeret es *azalekot* d 45“ (Uo.). 1600: „Egi nehani zwkeolkoedeo deakoknak vettwnk kinieret, hust, *azalekot* fl. 1 d 10“ (Uo.). 1775: „a' Pásztornak... kenyérre és *ázalékra* ^a metr. 14“ (Uo. — ^a ti. adtam búzát). 1752: „fogatam meg Vasmives Kovácznak... Vidám Jakabat... Lészen fizetése... mikor ben fog Dolgozni az udvarban Dietim haram Czipo es keves *azalék*“ (Szentmargita SzD.). 1770: (A szőlőműveseknek) „eledelek, minthogy főttet és

egyéb *ázalék*at nekik nem szoktak adni négy négy Czipoval potlodat eleitől fogva“ (Backamadaras MT.). 1793: „az Kajáni takarodásra meg kívántató *ázalék* állapottyát hogy mibe légyen meg nem foghatom“ (Hadad Sz.). 1844: „*Azalék*, botskorra attam... 4 Vft. 12 xrt“ (Magyarköblös SzD.). — Úgy látom, az itt felsorolt kijegyzések után sem kell módosítanom azokat az észrevételeket, amelyeket fennebb (l. 6. pont) tettem. Már a XVI. század végéről és a következő század elejéről való kolozsvári adalékok egészen határozottan a ma is Erdélyben közkeletű jelentést igazolják.

8. A Kriza értelmezésébe és onnan a MTsz.-ba bekerült *disznó aprólék* szó második tagjának ilyen különleges jelentése alkalmasint abból a régiségbeli jelentésből alakulhatott, amelyet a NySz. az *aprólék* címszó alatt nem tart nyilván, de amellyel találkozunk Mikes Kelemennek egyik, Rákóczi Ferenc eltemettése körülményeiről szóló levelében. A fejedelem halálát követő napokban kelt levél bennünket érdeklő részét ide iktatom: „A testet másnap felbontattuk — írja a 113. levélben Mikes — és az *aprólék*ját egy ládában tévén a görög templomban eltemették. A testet pedig a borbélyok füvekkel bécsinálták, mert még nem tudjuk, mikor vihettyük Constancinápolyban... A szivét Franciaországba hadta, hogy külgyük“ (Zágoni Mikes Kelemen Törökországi Levelei. Emlékkiadás. Bp. 1906. 149; a kiadvány ritkább, érdekesebb szavakat tartalmazó szójegyzékébe e szó a különleges jelentés ellenére sem került bele). Mikes itt az *aprólék* szón nyilvánvalóan Rákóczi belső részeit, zsigereit érti. Érdeemes itt közbevetőleg megjegyezni, hogy habár az *aprólék* címszó 2. pontja alatt CzF. csak a barmokra és baromfiakra vonatkoztatott ilyenféle értelmezéssel él, Mikessel nagyjából megegyező, de az állatvilágra is kiterjedő jelentésben bukkanunk rá az *aprólék*-ra CzF.-nak a *zsiger* címszó alatt adott következő értelmezésében: „Általában mind az ember, mind más állatok, különösen a vágómarhák belső részei, *aprólék*jai, milyenek a tüdő, máj, belek, vese, lép, szív stb.“ Ebből a jelentésből könnyen fejlődhetett a különlegesebb erdélyi köz- és tájnyelvi jelentés. A májasnak, tüdősnek, véresnek, egyszóval a

hurka- és kolbászneműeknek ugyanis nemcsak a töltelék-részét készítik a disznó zsigereiből és aprólék-húsából, hanem a disznó gondosan „kihúrolt“ vékonybelébe, megtisztogatott, kimosott vastagbelébe, illetőleg gyomrába („gömböc“-be) is töltik. Az ilyenképpen készült disznóölési terméket némi jelentésfejlődéssel tehát valóban könnyen és jogosan nevezhették *disznóapróléknak* is. A Krizaféle *disznó aprólék* értelmezés 'disznóázalék' jelentésében tehát annál kevésbé kételkedhetünk, mert az utána következő *disznó kőccség* is ez értelmezés helyességét támogatja. — Itt idézhető — a forrásutalás útmutatása szerint — alkalmasint a régi szegedi nyelv jelentéshasználatát tükröző következő adalék: 1737: „Időközben a pallásra menvén az fatens megvizsgálni s.v. ^a az megölt sörteyeseink aprólékjait, sok hiját találta s tapasztalta [Oklsz. Pótl. — ^a A szótár szerkesztője szerint a latin *salvo respectu* — szerintem — a *sit venia* 'engedelemmel legyen (mondva)' szószerkezet rövidítése. A XVII—XVIII. századi forrásokban a disznó vagy a sertés szó elé mindig kitették ezt az engedelemkérő rövidítést]. A *disznóaprólék* mellett a háromszéki régiségből ismeretes a *sertésaprólék* is: 1767: „Szalonna, *sertésaprolék*...“ (HszSzj.) Hogy azonban ez mire vonatkozhatott, a szűkszavú szövegből nem állapítható meg. — Nagyenyedi és Udvarhely nyugati széléről származó konyhaművészeti és nyelvi emlékekre alapítva egyik kedves ismerősömtől hallom, hogy a jelzett két, egymástól távoli vidéken a *disznóaprólék* szót nem ismerik, ellenben a *malacaprólék* névvel a malac belső részeiből és kevésbé értékes hulladékaiból álló húsneműt értik (Cseh Zoltánné szíves szóbeli közlése). Ugyanilyen állati részekre és húsneműre vonatkozik e közlés szerint az ugyane vidékről ismert *bárányaprólék* összetétel is. Ez egyébként a Nádas mentén, Kalotaszegen is használatos (András János szíves szóbeli közlése).

Megjegyzendő, hogy Erdélyben nemcsak a disznóval kapcsolatban emlegetnek aprólékot. Van *liba-*, *pulyka-* és *ruca-* vagy *réce-*, illetőleg *kacsaprolék* is, csakhogy ez az összetétel előtagjában jelzett állat zsigerei közül a szív, zúza, valamint más testrészeinek (alsó lábszár a

„kaparó“-jával, fej, nyak és esetleg a szárny csontosabb része) összefoglaló neve. Ezekből az aprólékokból, sőt csirke felhasználása esetén az egész csirke felaprított részeiből főzik Erdélyben a *bécsinált*-ot. Magam szintén hallottam emlegetni a *bárányaprólék*ot is, de nem emlékszem, hogy ez az állat milyen részeire vonatkozó megjelölés volt. Ezt, úgy látszik, máshol is ismerik (l. Ethn. II, 126; ezt a hivatkozást Mikesy Sándor szíves figyelmeztetése révén idézhetem). A teljesség kedvéért még — érthető fenntartással — meg kell említenem azt az adalékot és azt a jelentést is, amelyet egy Heves megyei névtelen 1840-ből származó gyűjtéséből tarthatunk nyilván: „*aprólék*: baromfi, aprómarha“ (MTsz.). — Ha nem is egészen szabatosan, de lényegében helyesen értelmezi az *aprólék* szót Révai Nagy Lexikona, mikor így ír: „*Aprólék* néven említik a szárnyasoknak és vadaknak végtagjait, gyomorral, szívvel, léppel és májjal együtt. Különösen kedvelt ételek a nyúl-, kacs- és libaaprólék.“ (Ezt az adatot is Cseh Zoltán szíves figyelmeztetése révén idézhetem.)

9. Befejezésül még egynéhány szót a két címbeli szó alakulására és az *áزالék* jelentéseire nézve.

Az EtSz. és a SzófSz. állásfoglalása óta nem kétséges, hogy az *áزالék* szó az *ázik* igéből deverbális *-lék* képzővel alakult. Mivel a TESz. az *ázik* címszó származékai között szerepelteti a szót, nyilvánvalóan szintén ehhez a származtatáshoz csatlakozik. (Az *áزالékról* másként, de hihetőleg helytelenül Vámbéry Ármin: NyK. VIII, 128—9, X, 94; ő a török nyelvekből idézi rokonait.) — A másik itt tárgyalt szó, az *aprólék* denominális *-lék* képzővel az *apró* szóból formálódott származék.

Ami az *áزالék* jelentéseit illeti, kötve hiszem, hogy e szónak meglett volna mindaz a sok jelentése, amely előbb a különböző régebbi és újabb szótárakból idézett szócikkekben olvasható. Például a nagyon is általános 'étel, eledel, amit az ember kenyérral eszik' (PP. obsomium al.), a 'mindennemű eledel' (Wagner; Márton 1818), vagy a különlegesebb 'zsíros eledel' (Márton 1818) és még inkább a 'csemege' (Márton 1818) jelentés egykori meglétében,

azt hiszem, teljesen jogosan kételkedhetünk. Alig lehetséges ugyanis olyan jelentésváltozási sorokat felállítani, amelyeknek eredményeképpen szemantikai szempontból kellően indokoltak, érthetőek lennének e jelentések. A többi elfogadható jelentést — 1. 'főzelék'; 2. 'disznóáزالék'; 3. *tud.* 'vízzel felöntött szerves anyag' stb.; 4. *tud.* 'infusorium; ázalékállatka' sem kell talán egyetlen alapjelentés leszármazottainak tartanunk. Az *áزالék* szónak ezek a jelentései önálló szemlélettel ilyenformán keletkezhettek: 1. A 'főzelék' jelentés például úgy, hogy a hüvelyesfélék vízben áztatásából, főzéséből indult ki a jelentésadás. 2. Az 'infusorium' jelentést is a nyelvújítók azért tulajdoníthatták az *áزالék* szónak, mert az *áزالékállatká*k „mindenütt hamarosan megjelennek, ahol egy kevés víz meggyűlik“, s egyebek mellett a szénaáزالékban is hamarosan jelentkeznek (így Erehm, *Az állatok világa*, Bp. 1960. I, 24). 3. Első pillanatra nehezen magyarázhatónak látszik az erdélyi tájnyelvi 'disznóáزالék' jelentés. Ha azonban tudjuk, hogy disznóöléskor a hurkanemű feldolgozásának befejezéseként a májast, tüdőst és vérest a „fonnyasztó“-ban „fonnyaszt“-ják, azaz nagy fazékban abálják, abárolják, e műveletből a vízben való ázás szemlélete s így az ilyen jelentéstulajdonítás is könnyen érthetővé válik. 4. A szamosháti 'sertéspacal, sertésgyomor' jelentés (ha ez főzéssel, abárolással készített ételféleségre vonatkozik) ilyenféle szemlélettel szintén könnyen érthető. Ha azonban ott 'nyers sertéspacal'-t jelent az *áزالék*, nehezebben érthető a jelentés; esetleg csak úgy, hogy a fonnyasztóban abált, sertésgyomorba töltött véres (gömböc) áزالék névből kell kiindulnunk, s ebből származtatnunk a fonnyasztott, abált véreshurka burkára vonatkozó 'nyers sertéspacal, sertésgyomor' jelentést.

10. Az itt előadottak alapján már néhány évvel előbb is megokoltnak látszott, hogy az ÉrtSz. esetleges újabb kiadásába az *áزالék* címszó alá 4. jelentésként tájnyelvi jelzéssel az erdélyi magyarság körében nyelvjárási és köznyelvi szinten szeres-szerte használt 'disznóáزالék' jelentés az előbb pontosabban körülírt formában kerüljön

bele, és ugyancsak ajánlatosnak látszott, hogy iktassa bele e címszó jelentései közé ezt az értelmezést az anyaggyűjtés szakaszánál tartó ŰMTsz. is. Ugyancsak megfontolásra ajánlhattam az *aprólék* eddig figyelmen kívül hagyott régiségbeli 'emberi belső részek, zsigerek' jelentésének az ÉrtSz. jelentései közé való besorolását. Ez a Mikes Kelemtől előbb idézett levélbeli szövegrész pontos megértetése szempontjából a kétszázados Mikes-évforduló (1961) alkalmakor — gondolom — szintén eléggé jogsult kíváncsi volt.

11. Ezek után most, e cikkecske kiegészítése és átdolgozásakor sajnálkozva kell megállapítanom, hogy sem az ÉrtSz. új kiadása, sem a TESz. megjelent első kötete nem vette számba a fenti sorokban a kritikai vizsgálódás rendjén megállapított új jelentéseket. Nem helyeselhető az sem, hogy a TESz. az *ázik* ige származékai közé sorolt, továbbképzett *ázalék* szó jelentései között az igazolható 1. 'főzelék, leves étel' meg a 2. nyelvújítási 'ázalékféreg', helyesebben 'ázalékállatka' értelmezés mellett besorolta a múlt századi szótárak közül Márton József 1800-i és 1807-i szótárából az előbbieken elfogadhatatlannak bizonyított 'ételmaradék' és 'zsíros húsétel' jelentést. Az ilyenféle jelentésfejlődéssel szemben való indokolt óvatosság szükségességére való figyelmeztetés, úgy látszik, hiába hangzott el: e jelentés több más tévedéssel együtt tovább vándorol majd szófejtő, sőt értelmező szótárainkon... Talán — az időknek végezetéig. Az *ázalék* erdélyi táj- és köznyelvi jelentésének kimaradása semmivel sem indokolható, hiszen a szótárba bekerültek egészen ritka, szűk körben használatos tájszavak, népnyelvi jelentések is.

Nem kevésbé sajnálatos az is, hogy a magyar történeti-szófejtő kutatásnak ez a most megjelent nagyszerű alkotása, a TESz. szerkesztőinek figyelmét elkerülték az *aprólék* szóval kapcsolatos fejtegetések is. Ezért szerepeltetheti a szótár az *apró* származékai közé sorolt szó adatlásában a nagyon ritka 'gyerek' és az egyáltalában nem szabatos, a megadott példából nem is igazolható melléknévi 'szétaprózott' jelentést, és hagyja figyelmen kívül

azokat a jelentéseket, amelyeket a fentebbiekben magam, gondolom, történeti adalékokkal és a rajtuk alapuló észrevételekkel meglehetősen mértékig valószínűsítettem. Egészen természetes, hogy a helyesbítés, illetőleg a jelentés-sor-kiegészítés ez esetben is még sokáig, egy új szótörténeti-etimológiai szótár megjelentetéséig várathat majd magára.

1961/1968

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A FESTÉKES ÉS ERDÉLYI TÁRSAI

Viski Károly emlékének

1. A címben kiemelt szót a NySz. csak melléknévként és csak 'coloratus, fucatus; gefärbt, geschminkt' jelentésben ismeri, de erre a jelentésre, helyesebben erre a két jelentésre is mindössze három idézetet sorol fel. (Az OklSz. címszavai közül hiányzik e szó.) Cs. Bogáts Dénes gazdag háromszéki szójegyzékében azonban a szó korai okleveles adatolással főnévként is megjelenik. Bogáts a 'tarka székely szőnyeg, melyet falra, ágyra, asztalra tettek' jelentéssel szótározott szóra ezeket a koraiságukban figyelemre méltó adatokat sorolja fel: 1650: „Ezen kül hordott, kádat, czebret, festekest mind oda testalom holtom után Bartha Mihaly fiannak.“ 1677: „A külső házbán... festékes az faloldalon és padon“. — 1751: „Egy Veres láda abban három vég kilim, vagy festékes.“ (HszSzj.) — A szó főnévi alakjában Gyarmathi Sámuel »Vocabularium«-ában (1816) is jelentkezik, majd innen és Gegő Nicephor csíkszéki székely szavakat tartalmazó kéziratából bekerült a Tsz.-ba is így: „Festékes, különbféle színekkel gyapjúból való szövet. Csíkszéki székely szó... — Szőnyeg. Székely szó...“ A fogalmazás hasonlóságából ítélve minden valószínűséggel innen került bele e szőnyegfajta neve CzF. címszavai közé is ilyen értelmezéssel: „Székelyeknél divatozólag am. különbféle színekkel gyapjúból való szövet, szőnyeg.“ — Végül a Tsz.-ra és Györffy Iván meg Kiss Mihály kéziratot gyűjtésére hivatkozva a nem egészen szabatos 'tarka takarópokróc' jelentéssel szótározta a szót a MTsz. is. Más szótárban e szó ilyenféle jelentésének nem akadtam nyomára.

Pedig a festékes és a csíki festékes Erdélyben, és különösképpen a Székelyföldön ma is él, sőt székely szőnyeg elnevezéssel ismeri az Erdélyen kívüli magyarság is. Mint a magyar szóttesmunkák egyik

legpompásabb fajtáját tartja számon a magyar néprajzi irodalom. Viski Károly a magyar szöttesekről szólva többek között ezeket írja a festékesről: „A székelység szötteasmunkáiból ki kell emelnünk az ősi díszű, a takács-holmikkal semmi kapcsolatban nem lévő pokrócfélét, ottani nevükön »festékes«-t, amelyet közönségünk »székely szőnyeg« néven ismer. Díszítménykészlete közeli rokona a kelet-európainak. Anyaga — egykor házilag festett — gyapjúfonal, csupán láncfonala kender. Rendszerint két részarányos darabból van összevarrva, mert csak olyan szélben készülhet, mint rendes szövőszékük (a hasajó) szélessége. Színük rendszerint vörös-kék-sárga-fehér, de ritkábban más szín is előfordul... Bár a székely festékes díszítménykészlete az egykori európai műveltség hagyatéka, ez a hagyatéka kétségkívül más, mint akár legközelebbi szomszédaié is. Más a színek elosztása, az alkotóelemek világos, nem zsúfolt rendje, hangsúlyozása... Talán régi vagy újkori török (perzsa) hatás hímmel való körülkeretezésük, körülrojtózásuk és vörös alapszínük“ (MNépr.² II, 265—6). — Viski a továbbiakban pusztán néprajzi ismérvek alapján is népművészetünk legrégebbi emlékei közé sorolta a festékest, habár múltbeli életére nézve, úgy látszik, egyetlen okleveles adatot sem ismert.

2. Nyelvtörténeti szótáraink nemleges tanúsága és Bogáts mindössze három adata ismeretében azt hihetnők, hogy a festékes a régiségben is valami, csak a Székelyföld eldugott hegyei között ismert, ritka pokróc-, illetőleg szőnyegféle lehetett. Viski fejtegetései és a székely népművészet ismerete a jelenre, az erdélyi levéltári források adatai meg a múltra nézve oszlatják el ezt a tévhitünket. — Bogátsnak szükszavúságában is rendkívül értékes három adatát erdélyi oklevélszótári céduláim közül kiválogatott sok, jóval többet mondó újabb adattal szerezhetem meg. Ez adatok legtöbbször éppen Bogáts gyűjtési területéről, Háromszékről való. (Az alább következő adalékok, hacsak külön, más forrást nem jelzék, mind az ESzT.-ből valók.) Álljanak hát itt elsőkül az alábbi háromszéki adatok: 1653: „Vagion Egj falra való uý *Giapiu festekes*. Vagion Egj uy aztal felöl szédet

festékes“ (Ilyefalva) | „Vit el egy uy festékest farra (!) valot“ (uo.). — 1728: „Egy viseltes kötöt festekes“ (Árkos) | „Egj Török orszagi szep abrosz... Ket Török orszagi szönyeg. Harmadik egj szekely szönyeg (*Festekes*)“ (Bodok) | „Ket *festekes* predicallo szekre valo“ (Bikfalva) | „... egj veress fejtövel vetegetet kendő. Egj hitvan fejeress kendő. Egj tarkason vetegetett kilin Lukacs Boldisarne Collatuma. Egj *Festekes* melly a Catedra(n) szokott állani. Egj kendő a pulpituson“ (Egerpatak) | „Fejeressel varrott kendő l. *Festékes* 2.“ (Étfalva-Zoltán) | „Egy zöld selymes gjolts keszkenő hasonlo kendővel edgjutt... Egj virágos szönyeg. Egj kötöt *festékes* az asztalon N(emze)t(e)s Köver Suska collatuma. Egj viseltes *festekes* öreg Ferencz Miklos Collatuma“ (Gidófalva) | „Egj tiszteseget abraszra való dufla szönyeg. Egj *festekes* melly a Predikallo szeken ál“ (Ilyefalva) | „Vagjon egj dufla szönyeg... Egj uj *festekes* a Praedicallo szekre valo Angjalosi Ilona collatuma“ (Kilyén) | „Egj *Festekes* feketevel vetegetett. Masik *festekes* is vagjon veresses“ (Kommoló) | „Egj kilin predicallo szekre valo. Egj *festekes* a templomb(an) a Pap szekin“ (Lisznyó) | „Egj asztalra való kötött *festekes*... Azon kívül ket *festekes*“ (Martonos) | „Egj *Festékes* (szekely szönyeg) Barta Gjörgjne Asz(szony) conferalta“ (Nagyborosnyó) | „Egj viseltes portai szönyeg. Egj szekely kilin (vagj *festekes*)“ (Réty) | „Két dufla szönyeg... Egj *festekes* kötöt himü“ (Sepsiszentgyörgy) | „Egj kötöt *festekes*“ (Sepsiszentkirály) | „Egj paraszt abrosz, egj *paraszt festekes* a Pap szekin“ (Szeemerja) | „...„*Festekes* nro 1. Abrosz köteses nro 1. Abrosz Sahos nro 1. Kek tarkas abrosz nro 1. Kek es veressel tarkazott abrosz nro 1. Veressel öltöt kendő. Veressel vetegetett végü abrantsos kendő“ (Szotyor) | „Szönyeg nro 1. *Festekes* nro 1.“ (Uzon) | „...Szönyeg duffla nro 1. *Festekes* nro 1. Pulpitusra valo kendő nro 1.“ (Zalán) — 1729: „*Festekes*, edgjik fekete es fejer varrasu tarkas, ugy a masik is. A mas kettő veresses tarka“ (Bodola). „Egj veresses selyemmel varrott kis keszkenő. Más elegjes selyemmel ola himre varrott. *Festekes* kettő egj a catedran masik az Asztalon“ (Erősd) | „Egj *festekes*. Egj duffla szönyeg“ (Kálnok). — 1732: „Mihaly Ist-

van... conferalt egy kötött festekest az Ur asztalara, melly mindenkor ott(an) szokott allani“ (Árkos). — 1735: „Conferalt Kövér Istvanné Aszsz(onyom) egy Festekest egj Sávós abroszt es Kendöt által vetegettet“ (! Kálnok). — 1746: „Öreg Farkas Jánosné Kata (így!) adott egy tiszteséges festekest melly az Ur Házában az Asztalon vagyon. Söltyős Mihallyne Annáis (!) adott más kötött festékest melly a Predicálló Székre rendeltetett“ (Bodola) | „Néhai Damo Mária Aszszony... conferalt az Ekklesianak 1mo Egy kökörtsén szin dufla selyem ruhát, melly(ne)k szélin fejr viragok vagy(na)k. 2do Egy feketés és fejrrel elegyes kötött festékest. 3tio Egy gyapott veres fejtövel varrott rojtos kendöt“ (Lisznyó). — 1752: „Egy veres, kék és fejr gyapjubol Szött festékes(t) conferalt Bong Simonné Aszszonyom, istenes jo indulatjából“ (Erősd). — 1780: „... Egy olyan ágyi portékát (ti. adott), melyben volt: két paplan, Dereka három, párna 12. ahöz való tisztességes Lepedőkkel együtt, három festékest is“ (Albis).

A háromszéki okleveles anyag viszonylagos bőségével szemben nagyon csekély számú adat áll rendelkezésemre a festékes mai hazájából, Csíkból. Íme ez a néhány: 1660: „Egy festekes. Ket czutar. Egy veres kilim“ (Lázárfalva). — 1701: „Az festékesét elvagdalta (ti. egy katona), a kit el nem adott volna 5 forintért“ (Dánfalva; SzékOkl. VII, 72). — 1768: „Egy Asztalra való festékes“ (Szarhegy). — 1795: „Négy ruha Lepedő, egy veres Abrosz, más fejr, egy festékes“ (Uo.). — Céduláim közül mindössze két adatot tudok kiválogatni az egykori székelly anyaszék, Udvarhelyszék területéről. A következőkben ezeket idézem: 1760: „...asztalra való festékes 1 Cserge 1“ (Szentdemeter). 1792: „...kett ágyba négy derekally, kett, kett, vánkos, tisztességes festékessel, és lepedőkkel felkészítve“ (Recsenyéd). — A székelységen kívüli, belső erdélyi, vármegyei magyarság felé összekötő kapocsként szolgáló, később Maros-Torda megyébe olvadt Marosszékből is mindössze két adatot idézhetek. Egyik a szék középső vidékéről, Nagyernyéről való; íme: 1741: „edgy ször Szekely festekes“. A másik adat a széknek egyik határszéli, mezőségi falujából, Mezőbánd-

ról származik. Egy itt leírt ingóságösszeírásból ezt az adatot jegyeztem ki: „...találtunk... két abroszt, festékest, egjet...”

Mint hogy évtizedek óta gyűjtögetett szótörténeti anyagom cédulái között Székelyföldön kívüli festékes adatra sokáig egyre sem akadtam, magam csak nemrégiben is még abban a hiedelemben éltem, hogy a festékest vagy a székely festékest a legújabb időkig alkalmasint csak a székelység ismerte, és a külső, székelységen kívüli erdélyi magyarság közé a szöttesfajtával együtt neve is csak a népi kézimunka újabb, századunkbeli divatjával juthatott el. E vélekedésem azonban a legutóbb előkerült levéltári adatok világánál elhamarkodottnak bizonyult. — Az utóbbi időkben végzett levéltári kutatásaim ugyanis amellet, hogy felesszámú adattal gyarapították a székelységből eddig ismert meglehetősen sovány anyagot, napfényre hoztak a székely székeken kívüli vármegyei területekről is érdekesnél érdekesebb festékes meg más, e szöttesfajta kérdésével kapcsolatos adatokat. Elsőnek egy Marosszentkirályról (AF.), 1733-ból való összeírásban ez az adat került szemem elé: „Edj *Tarka Festekes* al(ia)s *Szekely szönyeg*“. Már hozzákezdtém e cikk megírásához, mikor egy nyelvi szempontból más vonatkozásban is gazdagnak mondható forrásban, a széki egyházmegyének egy 1643-mal kezdődő, ingatlan és ingó javait tartalmazó összeírásban néhány olyan figyelemre méltó adatra akadtam, amely az egyetlen marosszentkirályi adattal együtt most már félreérthetetlenül azt bizonyítja, hogy a festékes legalább a XVII. század végétől a székelységen kívül élő erdélyi magyarság között is ismeretes volt. Az említett forrásnak a szolnokdobokai Sajókeresztúr református ekléziájára vonatkozó összeírásában ezt a bejegyzést olvastam: 1704 előtt: „Székely István Ur(am) Istenéhez, Ekléziájához való szeretetiből conferált és adott a' Sajó Kereszturi Prédikálló székre Chatedrára egy *Székely Festékest*, segillje többre Isten ő K(egye)lmét; ezt pedig Isten ő K(egye)lminek jutalmaztassa meg.“ — Az ide nem messze eső Búza templombeli javainak összeírásában ezt a kijegyzésre méltó adatot találtam: 1738 után/1770

körül: „Durántzki Jánosné Aszsz(ony)om Posoni Ersók, a' Búzai Ref. Ekl(ési)a számára a' Prédikáló székre, Istenes indulatjából conferált három sing kétszer ványolt szerdesjes posztót. Item egy *tarka Festékest* az Asztralra... Borsos Gergelyné Aszszonyom-is a Búzai éneklő székre adott zöld perpeta materiát.“

A fennebb felsorolt adatokból látható, hogy a *festékes* nevét néha a székelységben is, a székelységen kívüli erdélyi magyarság között meg érthetően még inkább *székely* jelzővel látták el. De ez adatok némelyikéből kétségtelennek látszik az is, hogy már a régiségben is használatos volt a *festékes* név mellett a *székely szőnyeg*, tehát az az elnevezés is, amelyről Viski — ha ugyan sorait helyesen értelmezem — úgy vélekedett, hogy ez a székelység között dívó *festékes* névnek mintegy mai köznyelvi névváltozata (l. előbb). A Viskitől egyik kiadványa címéül adott *székely szőnyeg* elnevezés tehát az okleveles adatok világánál a régiségből is igazolódott. Hogy aztán a *székely szőnyeg* név a régiségben az itt vizsgált szöttesfajta neveként valóban szeres-szerte használatos volt, annak bizonyosságául néhány újabb adatot szótári céduláim közül ide iktathatok; íme: 1628: „karpit forma(n) zot tizenket *zekelj* tarka barka falra ualo *zeoneg*“ (Bodola Hsz.). — 1643 után/1770 körül: „Vagyon két szőnyeg gyékény formára szött viseltes tarkas Lengyel szőnyeg: a másik tarkás *székely szőnyeg* (Virágosberek SzD.). — 1646: „Az Palotaba(n) vagio(n) egi aztal labastol az Aztalo(n) egi Veres szőnyegh... Egi falra valo. Aztal kornyül valo egi vegh *szekely szonyegh*... Az Pincze felet valo kús házban vagion egi Aztal labostol, azon egi viseltes veres szőnyegh“ (Magyarbükös AF.). — 1702: (Adott) „Egy paplant, Egi kilimet s egi *székely szönjeget*“ (Magyarsolymos AF.). — 1724: „Három falra valo szakadozot Szünyegek... Viszsa térvén... az Nagy Palotara... (voltak ott) öt darab falra valo szakadozot szünyegek, mellyek közül egy hitvá(n) *Székely szünyögh*“ (Koronka MT.) | „egy hitván *Székely szőnyeg*“ (Uo.). — 1727 után/1770 körül: „Néhai Tiszteletes Szentgyörgyi Bálintné Szathmári Mária Aszszony conferált volt holta előtt egy szoknyát: Mellyet flor 6 ad-

tak el, hogy a' Detsei Prédikalló székre valami matériát végye(ne)k véle. Item adott egy feketével tarkázott Székely szőnyegjet Templom usussára" (Magyardécse SzD.). — 1733: „Edgj Tarka Festekes al(ia)s Szekelly szőnyeg" (Marosszentkirály AF.). — 1745: „Az Pap ülő székin Szőnyeg, az háta megett Székely Szőnyeg, Eneklő Pulpitus ibidem veressen és Sárgán meg festett cum Inscriptone 1744" (Újszékely U.).

Ezeket az adatokat már azért is ide kellett iktatnom, mert a *festekes* = *székely festekes* = *székely szőnyeg* azonosítás helyessége mellett bizonyítják a *székely szőnyeg* elnevezés Erdély-szerte való használatát. A Háromszéktől Dés vidékéig terjedő területről elszórtan előkerült adatok ismerete után ugyanis feltehető, hogy e műszó a XVII—XVIII. században az erdélyi magyar köznyelvi szókincs élő tagja volt. Emellett az itt idézett adatok közül az 1628-ból Bodoláról idézett, a *festekessel* bátran azonosítható *székely szőnyeg* nevének, és ami ezzel egy, e szőnyegfajtának legrégebbi okleveles előfordulása, sőt a másik biztos keltezésű forrás 1646-ból származó adata is időben megelőzi az eddig ismert legrégebbi *festekes* adatokat. A felsorolt adalékok azt mutatják, hogy a *festekes*t, illetőleg más néven *székely szőnyeg*et az erdélyi magyarság a *székelységen* kívüli területeken már a XVII. század első felében a névvel együtt ismerte. Hogy pedig a *székely szőnyeg* megállapodott műszó volt, a fennebbi adatok mellett mi sem mutatja jobban, mint az, hogy még latin szövegben is találkozunk ez elnevezésre való kétségtelen utalással. Egy 1695-ből való forrásban ugyanis e sorokat olvasom: „1695. 18 Januarii. Mantilia pro Pulpito sunt duo... Est Mensale unum seu tapes Siculicalis pro Cathedra" (Szásznyíres SzD.). Világos ugyanis, hogy e latin szöveg tölem ritkítva kiemelt része a *székely szőnyeg*nek magyar tollon keletkezett, pontos latin megfelelője, tükörfelfejezése.

4. De a *festekes*, *székely festekes* és *székely szőnyeg*, elnevezés mellett a tölem ismert források néha a *kecse* és a *kilim* ~ *kilin* nevet is használják a *festekes*

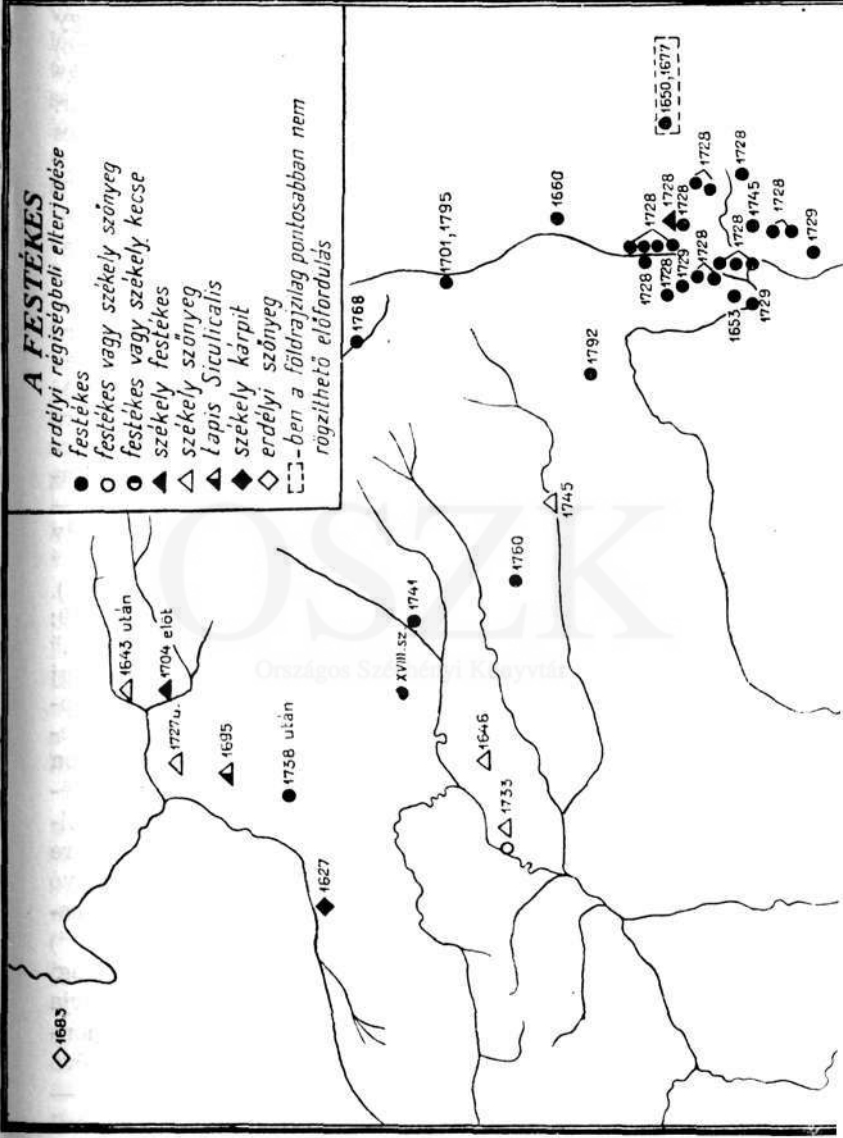
vagylagos neveként. Jóval gyakoribb azonban az, hogy e két név a *festékes* vagy a *székely szőnyeg* elnevezés mellett külön, önálló szöttesfajtaként szerepel a XVII—XVIII. századi erdélyi forrásokban. Minthogy a NySz. a *kecse* szónak ugyan elég bő adatanyaggal, de csak 1. 'soldatenmantel', 2. 'panni genus; ein zeug, kleiderstoff' jelentését ismeri, a *kilim*nek meg a PPB.-re hivatkozva 'tapes siculicus; zekelischer [sekler] teppich', SzD.-ből meg részben félrevezető 'föstékes szőnyeg, himes terítő (!)' jelentését egyetlen megvilágosító idézet nélkül iktatja a címszó alá, célravezetőnek tartom a tőlem e két szóra gyűjtött adatok felsorolását. Íme: *kecse*, *kecécske*. 1643 után/1700 körül: „Vagyon a' Prédikálló széken egy darab zöld posztó, mellynek egyik vége rojtos. Vagyon a' Prédikátor székin egy *tarka Keczecke*“ (Bethlen SzD.). — 1728: „Egy Festekes (:székely szőnyeg:) Barta Gjörgjne Asz-(szonyom) conferalta... Egy *kecse* Barta Sidmondne Asz-szonyom conferalta...“ (Nagyborosnyó Hsz.) | „Egj *kecse*, (:székely festekes:) Cathedrara valo“ (Sepsibesenyő Hsz.) | „Egj kötéses gyolcs abrosz. Egj veresses *székely kecse*. Egy kötöt festekes. Egy dufla szőnyed (!) Bene (?) Sigmond Ur(am) Collatuma“. — 1749: „Conferált a' Mester Templombéli Székire is Söltyös Mihallyne egy viseltes *kecsét*“ (Bodola Hsz.). — A fennebbi felsorolásban előhozakodtam összes, levéltári forrásokból származó *kecse*-adataimmal. Az adatok csekély számából látnivaló, hogy a *kecse* ritka, a XVIII. században már halódó szó volt. Bogáts szójegyzékében, sőt hagyatékából rám maradt kéziratos szójegyzékpótlékában nem is találom; a NySz.-nak utolsó adata is Gyöngyösi Istvánnak 1673 táján írt *Kemény János*-ából, tehát valójában a XVII. század végéről való. Az itt felsorolt adatok közül a XVIII. századiak tehát e szó halódási szakaszának utolsó erdélyi tanúságai.

Lássuk most már a *kilim* adatokat. *kilim* ~ *kilin* ~ *kirim*. 1643?/1770 körül. „Két Sáhos abrosz, egy kékes kitsiny abrosz. Egy veres fejtős sujtásos abrosz. Egy szőnyeg avagy *Kilin*“ (Sajószentandrás SzD.). 1643 és 1692 után/1770 körül: „Tapetia duo Turcica. Strophia sunt tria. Mantilia duo“. Utána egy nyilván 1692 utáni kéz a kö-

A FESTEKES

erdélyi régiségbéli elterjedése

- festékes
- festékes vagy székely szőnyeg
- ◐ festékes vagy székely kecske
- ▲ székely festékes
- △ székely szőnyeg
- ▲ lapis Siculicalis
- ◆ székely kárpit
- ◇ erdélyi szőnyeg
- ben a földrajzilag pontosabban nem rögzíthető előfordulás

vetkező hozzájegyzést tette: „Egy *Kilin szőnyeg* Székely István Ur(am) adta. Egy varrott gyólts Abrosz, egy Keszkenő; mellyeket Székely István Ur(am) adott A(nno) 1692. Ezen kívül két Sahos veres fonallal szőtt abroszok“ (Pusztakamarás K.). — 1660: „Egy festekes. Ket czutar. Egy Ueres *kilim*“ (Lázárfalva Cs.). — 1681: „Egy veres visletes *kilim*“ (Páva Hsz., Bogáts, Pótlék). — 1694: „Egy *kirim* | Egy *kilin*“ (Ilyefalva). — 1695/1770 körül „... Egy Prédikálló székre való tarka *Kilin*, mellynek közepét az egér meg-rágtá... Az éneklő széken való veresses *kilin*. Mind ezek az eszközök el-rothadtak“ (Ördögösfüzes SzD.). — 1696 körül/1770 körül: „Est unum Tapetium Venetiense, Habent Tapetam satis attritum pro Cathedra Pro Sede Concionatoris. Habent Mappam ex gossypio confectam rubri coloris super Pulpitum. A(nno) 1696. 11 Febr(uarii) Michael Peter emit pro Cathedra Turcicum Tapetem a' hungarico idiomate *Clim* (!) dictum“ | A(nno) 1695. 19 Jan(uarii) Mansalia tria... Habent tapetium in Sicilia textum“ (Almásfalom SzD.). — 1702: (Adott) „egy paplant, egj *kilimet* s egj székely szőnjeget“ (Magyarsolymos AF.). — 1703: „Egy *kilim*“ (Páva Hsz.). — 1716: „Egj úy *kilin* n.l.“ (Altorja Hsz.). — 1718: „itt szőtt *kilim* kettő“ (Kézdivásárhely). — 1719: „Egy Szekel *kilimet* hagyok Kanyo Antal Uramnak...“ (Eresztevény Hsz.). — 1720: „...egj tarka *kilin*... egj fekete *kilin*...“ | „egj hosszú török Országj *Kilin*“ (Sepsikőrőspatak Hsz.). — 1728: „...egj veress fejtővel vetetet kendő. Egj hitvan fejeress kendő. Egj Tarkason vetetetett *kilin* Lukacs Boldisarne Collatuma. Egy festekes, melly a Catedra(n) szokott állani. Egj kendő a pulpituson“ (Egerpatak Hsz.) | „Egj *kilin* predicallo szekre való. Egj festekes a templomb(an) a Pap szekin“ (Lisznyó Hsz.; utána későbbi kézzel ez az alkalmasint csak a festekesre vonatkozó bejegyzés olvasható: „Consumalodott“) | „Egj viseletes portai szőnyeg. Egj szekely *kilin* (:vagj festekes:)“ (Réty Hsz.). — 1730: „egj *kilim*“ (Szemerja Hsz.). — 1745: „Anno 1745. Adott Fejér Istvánné Homonna (!) Kis Anna Aszszony a Batzai Templomb(an) lévő Prédikálló székre egy szép új *Kilimet*“ (Baca SzD.). — 1749: „Conferalt Nemet Istvanne Aszszonyom a Szacsvai

Templomb(an) valo Ur Asztalara egy *kilint* mely fejeres veres kekes himes“ (Szacsva Hsz.). — 1751: „Egy veres láda abban három vég *kilin* vagy festékes“ (HszSzj. festékes al.). — 1758: „Egy zöld *kilin* festékes“ (Kézdivásárhely Hsz.; HszSzjPótl.). — Ezekből az adalékokból látható, hogy a régiségben — legalábbis Háromszéken — a Törökországból hozott „törökországi kilim“-től az ennek mintájára szőtt, esetleg bogozott „itt szőtt kilim“-et vagy „székely kilin“-t néha megkülönböztetik; ez utóbbit egy ízben azonban — hihetőleg téves vagylagossággal — a festékessel azonosítják.

5. Nagy valószínűséggel a székely szőnyeggel és a festékessel azonos tárgyi emlékre vonatkoznak kolozsvári leltárakból idézhető itt következő levéltári kijegyzések: 1699: „Egy viseltes szőnyeg nro 1. Más rongyos fekete szőr, *székely kárpit* nro 1“ (Néhai Nagy Dobai Décsei Sigmondné Totfalusi Anna hagyatékában). 1704: „Egy rongyos fekete szőr *Szekelly Kárpit*“ (Vass Daniel „portékái“ között). — Ezekben a kijegyzésekben szereplő *székely kárpit* nyilván fal-díszítésre szolgáló festékes-félére vonatkozhatott.

6. Az újabb, beszédesebb levéltári anyag felsorolása után a továbbiakban ezekre a kérdésekre igyekszem felelni: Mi volt, milyen volt a festékes és milyen célra használták ezt a szőttesfajtát? Mi a kecsse és a kilim, illetőleg milyen viszony van e két utóbbi szőttesfajta és a festékes között? Milyen szemlélet alapján, hogyan alakult a *festékes* szó, és mi lehetett eredeti jelentése?

Ha nem volnánk kellően óvatosak, az első kérdésre a mai, tőlem is jól ismert, három-négy, esetleg még több színű, tarkás festékes ismerete alapján könnyen feleletet adhatnánk. A népi élet tárgyai szükségszerű átalakulásának, változásának ismerete azonban óvatosságra készítet.

Az 1653-i ilyefalvi „gyapjú festékes“ meg a „szedett festékes“, az 1728-i komollai „feketével vetegetett festékes“, valamint az 1752-beli erösdi „veres, kék és feje gyapjúból szőtt festékes“ esetében okvetlenül gyapjúból szőtt szőttesneműre kellene gondolnunk. Ez összevág azal, amit Viski leírása alapján, de tőle függetlenül is a mai székely festékesről vagy székely szőnyegről tudunk.

A festékes régiségbeli, kizárólagos szöttes voltának azonban ellentmondanak a fennebbi összeírás-részletekből kiszemelgethető ilyenféle adatok: 1729: egy kötött himű festékes (Sepsiszentgyörgy) | kötött festékes (Árkos, Martonos, Sepsiszentkirály, Szemerja) | fekete és fejevarrású tarkás festékes (Bodola). 1732: kötött festékes (Árkos). — Minthogy azokat a forrásokat, amelyek nekünk az itt felhasznált adatokat szolgáltatták, az aszszonynépség szövő-fonó-varró munkájában természetszerűleg járatlan férfiak szerkesztették, a festékes varrott voltára vonatkozó egyetlen adatot hajlandó volnék férfiak avatatlan vélekedéséből származó elírásnak venni, a többször ismétlődő kötött adatok azonban már semmiképpen sem tekinthetők véletlennek. Arra gondolok, érdemes lenne közelebbről megvizsgálni, hogy a szövött festékes mellett a régiségben lehetett egy, talán keleties bogozásos eljárás-móddal készített kötött, azaz bogozott festékes-fajta is. Még bátortalanabban nyilvánítom azt a vélekedésemet, hogy a levéltári forrásokban ilyenformán a *festékes*, *székely festékes* és *székely szöttes* megjelölés szövött szőnyegfajta-ra vonatkozik, a *kötött szőnyeg* meg azonos lehetett azokkal a szőnyeg-féleségekkel, amelyekkel az összeírásokban *kilim*, *kilimszőnyeg*, illetőleg *székely kilim* néven találkozunk.

7. Teljes bizonytalanságban hagynak azonban a megfelelő helyen felsorolt ide vonható adatok a *kecse*, illetőleg a *kecéske* igazi mivoltára nézve. A rendelkezésünkre álló okleveles adatok mind azt mutatják, hogy ez a *kecse* a templomi papi és mesteri ülőszék, a prédikáló és esetleg az ún. éneklő szék (pulpitus) ékítésére szolgáló színes dísz-szőnyegféle, tehát végeredményben ugyanolyan színű és rendeltetésű szöttesfajta volt, mint a festékes vagy a kilim. Sepsibesenyőn 1728-ban az összeírók ugyan a kilimet azonosítják a székely festékessel, de ugyanazon forrás szerkesztői Nagyborosnyón közvetlenül egy *festékes székely szőnyeg* emlegetése után külön egy *kecséről* is megemlékeznek, sőt ugyanebben az évben Szemerján a református eklézsia asztalneműinek számbavétele során egy „veresses *székely kecse*“ után egy „kötött *festékes*“ és „egy *dufla szőnyeg*“

emlegetése következik. Minthogy azonban a *kecse* — legalábbis az eddig előkerült adatokban — sehol sem mutatkozik a *kilim* társaságában, hajlandó vagyok azt hinni, hogy — bármilyen eredetű legyen is e két szó — a *kecse* a *kilim*nek erdélyi székely, illetőleg — mivel a név a székelységen kívül is előfordul — erdélyi közmagyar neve, illetőleg névváltozata lehetett. Megeshetik azonban az is, hogy a *kecse* a NySz.-ban 2. alatt 'panni genus, ein zeug, kleiderstoff' anyagnévből vált olyanformán tárgynévvé, ahogyan például Kalotaszegen a régebbi *muszuly* anyagnév egy eredetileg ez anyagból készített öltözetdarab neve lett.

8. Szándékosan hagytam utolsóul a *festékes* használatára és a név kialakulására vonatkozó észrevételeket. A levéltári forrásokban feltűnő *festékes* jelentkezése első pillanatától kezdve asztalra, ágyra, falra, prédikáló székre (szószék), illetőleg papi, mesteri éneklő székre szépítés, ékítés célzatával alkalmazott díszszőnyegnek látszik. E tekintetben az egyházi és a világi források vallomása egyöntetűen egybehangzó. A *festékes* tehát sohasem alkalmazták, sőt — ha a jelenlegi csiki *festékes*re vonatkozó ismereteim nem hiányosak — nem használják ma sem takarózás céljaira, azaz pokrócként. Ezért nem tartom egészen kifogástalannak a MTSz. jelentés-meghatározását, sem Viskinek (i.h. 265) azt az utalását, amelyben a *festékes* pokrócfélének mondja. Legjobb tudásom szerint a *festékes* a Székelyföldön újabban is csak olyan díszítés céljait szolgáló, gyapjából szőtt szőnyegfajta, mint amely a forrásokból ítélve a múltban is lehetett. Éppen ezért úgy látom, hogy az eddigi értelmezések közül a *festékes* igazi mivoltát legtalálósabban Bogáts előbb idézett jelentés-meghatározása világítja meg. Ez egészen érthető is, hiszen Bogáts a székelységből és sepsiszentgyörgyi munkahelye múzeumi darabjaiból a *festékes* nagyon jól ismerhette, sőt lehettek ide vonatkozó történeti ismeretei azon túl is, mint amennyit a HszSzj.-ben, illetőleg ennek kéziratos pótlékában elárul. — Egyetlen 1728-ból való szemérmiai adatból („egy paraszt *festékes*“) arra következtethetünk, hogy a *festékes*nek volt egy mintázásban gazdagabb, anyagában pompázóbb úri változata

mellett egy egyszerűbb, talán csak legfeljebb két színű, tehát kevésbé díszes, paraszti fajtája is. A különböző hatások során átalakult, meggazdagodott népi szőtest kezdő, kevésbé díszes, bár akkor is művészi életszakaszában éppen élénk színekben való szegénysége miatt illethették a *paraszt festékes* névvel (vö. a régiségből és a népnyelvből ismert ilyenféle adatokkal: *paraszt fogas* 'festetlen vagy egyszínű fa-fogas' | *paraszt-kályha* 'természetes színűre égetett, esetleg egyszínűre festett, fehér keretézéssel ellátott, virágozatlan kályhacsempe'). Sietek azonban megjegyezni, hogy okleveles festékesadatainkból ítélve, az úri festékes alkalmasint színekben nem, legfeljebb szőttmintaiban és anyagában vált idővel pompásabbá. Legalábbis régiségbeli adatainkból csak ilyenféle, a festékesre vonatkozó színsorozatot tudunk összeállítani: 1728: egy feketével vetegetett festékes | egy veresses festékes (Komolló). — 1729: egy fekete és fejér varrású tarkás festékes | egy veresses tarka festékes (Bodola). — 1746: Egy feketés és fehérrel elegyes, kötött festékes (Lisznyó). — 1752: egy veres, kék és fejér gyapjuból szőtt festékes (Erösd). — Az úri festékessel kapcsolatban a régiségből tehát együttesen csak két-három szín használata mutatható ki. Ezeknek keverése, mintává szövése adhatta a pompás színhatású tarkás festékeseket. A mai festékessel kapcsolatban Viskinél ezt olvassuk: „Színük rendszerint vörös-kék-sárga-fehér, de ritkábban más szín is előfordul“ (I.h. 265). Lehet tehát, hogy a népi festékes „paraszt festékes“ sokszínűsödése csak újabban, a múlt század második felében, alkalmasint a növényekből előállított házi festékeknek a gyári festékekkel szemben való háttérbe szorulása, de egyben a festésre alkalmazható színek szaporodása után ment végbe. A székelység valószínűleg csak így, de csak ilyen későn és esetleg a környező népek, elsősorban a román tarkán sokszínű szőnyegek hatására hagyott fel a két-három színre korlátozódó, művészi tartózkodással csak nagy színfolt-hatásokra törekvő díszítő szándékkal.

9. S hogy végezetre pusztán nyelvi kérdéseket is érintsek, magam úgy vélem, hogy a *festékes* név egy bátran feltehető, eredetibb *festékes szőnyeg* szókapcsolatból

jelentéstapadással keletkezett. E szókapcsolat jelzője az eredeti szemlélet szerint a festékes szövéséhez használt gyapjúfonal festett, színes voltára utalhatott. Egy ilyen szemléleten alapuló összetétel keletkezése akkor, mikor a szövő minden bizonnyal maga festette házilag a szövéshez használt gyapjút, egészen érthető is. Nem lehetetlen azonban az sem, hogy már az elnevezés keletkezésekor a *festékes* szót abban a kész szőnyeg színhatására utaló régi 'coloratus' jelentésben használták fel jelzőként, amely jelentésben nyelvünkől elavult, de amelyet a NySz. nyilvántart.

Az elmondottak alapján — Viskivel szólva — a *festékes*, *székely festékes*, *székely szőnyeg*, sőt bizonyára a csak régiségből ismert *kecse* és *kilim* névvel illetett szőnyegfajtáinkat valóban népművészetünk régi, oklevelesen is a XVII. század elejéig visszavezethető emlékeként kell és lehet számon tartanunk. Mindenesetre örvendhetünk, hogy az újabb levéltári kutatás olyan sok és közte néhány igazán beszédes adatot hozott felszínre. Teljesen jogosan reménykedhetünk abban, hogy egyházi és világi ingóságösszeírásainkból, sőt elvétele más természetű levéltári forrásainkból is a festékesre és rokonságára majd még régebbi és még beszédesebb szövegrészeket kerülhetnek elő. Kedvező esetben az előbukkanó újabb adatok hozzájárulnak aztán homályban maradt kérdések megoldásához, és további adatokat szolgáltathatnak az itt vizsgált szók és szőttesfajták földrajzi elterjedéséhez is.

MÉG NÉHÁNY SZÓ A FESTÉKES ÉS TÁRSAI ERDÉLYI ÉLETÉHEZ

1. Nemrégiben elég bőséges régiségbeli adatanyag alapján már szót ejtettem a *festékes*, *székely festékes*, *székely szőnyeg* és társai: a *kecse* meg a *kilim* kérdéséről (l. Ethn. LXVII, 99—108). Az akkor rendelkezésre álló adatok alapján az alkalommal meglehetősen bizonyossággal kimutathattam, hogy a Székelyföldön a XVII—XVIII. században gyakran előforduló *festékes* és ugyanakkor az ott ritkábban előforduló *székely festékes*, a Közép-Erdélyben viszont gyakori és szinte kizárólagos *székely szőnyeg* név azonos szöttek szőnyegfajtaára vonatkozhatik. A hivatkozott közleményben felsorakoztatott adatok legrégebbije 1628-ból a háromszéki Bodoláról való, és székely szőnyegről szól (l.h. 103). A székelységen kívüli területeken is előfordul elvéve a *festékes* és a *székely festékes* aránylag még késői időkben, a XVIII. század első felében is, ott azonban jóval gyakoribb az e szőnyegfajta származáshelyére világosan utaló *székely szőnyeg* név (l.h. 102—4). — Ezeknek a neveknek első okleveles jelentkezése és a váltakozva ugyan, de gyakran emlegetett névformák arra mutatnak, hogy a *festékes* a XVII. század első felében Erdély-szerte ismeretes lehetett, s divatja még a XVIII. században is tartott.

2. Minthogy az oklevélszótári anyaggyűjtés rendjén folytatólagosan rajta tartom szemem minden néprajztörténeti adalékon is, magától értetődő, hogy előbb említett közleményem megjelenése óta mindegyre kerültek és kerülnek elő a kérdésre vonatkozó érdekes adatok.

Ezek közül elsőként az ilyen vonatkozásban eddig legkorábbi adaléknak számító következő kolozsvári adatokat említem meg: Mikor 1627-ben, tehát az eddig legrégebbiként számon tartott bodolai leltár keletkezési időpontja előtti évben Kolozsvárt összeírják a néhai Kanta Mihály Farkas utcai házánál felvett hagyatékából unokájának, Is-

tóknak jutott ingóságokat, közöttük ezeket említik: „... Eg Jo feier chokas szonie g f. 8 d. — ... Egj *szekelj Karpit* viselt f. — d. 50. Ittem (!) negj szakadozott *szekelj Karpitok* f. 1 d. — ... Egj hituan *szekely szeönieg* f. — d. 20.“

Az itt idézett osztozó leltárbeli szövegrészlet több szempontból is figyelemre méltó:

a) Először is ez a *székely szőnyeg* eddig ismert legrégebbi említése. Az, hogy ez az előfordulás a Székelyföldről távoli ponton, Erdély vármegyei területének központjában jelentkezik, mutatja azt, hogy maga a szőnyegfajta ekkor már legalábbis Kolozsvárt olyan ismert lehetett, hogy származási helyét jelző neve is kialakult.

b) A *székely szőnyeg* név mellett párhuzamosan, de eddig csak innen ismert *székely kárpit* név arra mutat, hogy ennek a hihetőleg Székelyföldről Kolozsvárra bekerült szőnyegfajtának lehetett egy terjedelmére nézve kisebb, asztal-leterítésre szolgáló, *székely szőnyeg*nek nevezett változata, meg egy, alkalmasint terjedelmesebb és más módon szőtt, falborításra alkalmazott fajtája. (A *kárpit*nak az egykori Kolozsvár lakás-belsőjében játszott szerepére nézve l. Jakó Zsigmond, Az ott-hon és művészete a XVI—XVII. századi Kolozsváron: Kelemen-Eml. 361—93; az ide vonatkozó rész a 370—1. lapon.) Ilyen különbségre utalhat az 1628-i bodolai adat is; ez ugyanis tizenkét *kárpit* formán szőtt, tarka-barka falra való *székely szőnyeg*-ről beszél (l. Ethn. LXVII, 103).

c) Az, hogy az itt közölt kolozsvári osztozó leltár-részletben viselt, illetőleg szakadozott *székely kárpit*ről emlékeznek meg, — megítélésem szerint — arra utal, hogy e *kárpit*oknak már hosszabb idő óta használatban kellett lenniük. Ez pedig bizonyosság amellet, amire egyébként már az a) pontban is hivatkoztam, hogy ti. e *kárpit*-, illetőleg szőnyegfajtának már jóval az első kolozsvári okleveles jelentkezés időpontja (1627) előtt ismertnek kellett lennie Kolozsvárt, és továbbmenőleg, még ennél is régebben kellett a Székelyföldről hódító útjára indulnia. Minden okunk megvan tehát azt feltenni, hogy a festékes Kolozsvárt már a XVI. század

utóján, a XVII. század elején, a Székelyföldön pedig még jóval előbb, de persze legalábbis egyelőre közelebbről meg nem határozható időponttól kezdve készített háziipari termék lehetett.

3. Úgy látszik azonban, hogy a székely szőnyeg vándorútja nem korlátozódott a szűkebb értelemben vett Erdély területére. Mikor ugyanis nemrégiben a szilágysági levéltári anyagban oklevélszótári anyagot gyűjtöttem, meglepetéssel láttam, hogy két szilágysági református egyházközség leltárában is — ugyanolyan használatban, mint a korabeli vagy közelkorú erdélyi református eklézsiákban — egy *erdélyi szőnyeg* néven emlegetett szőttesféléket leltároztak. A leltárakból készített céduláim bizonyossága szerint a szilágysági Menyő templomi berendezésének 1683-ban megejtett összeírásakor egyebek mellett például ezt jegyezték fel a leltározók: „Az Predikallo széken egy szőr *Erdelyi szőnyegh*. Az Ur asztalara Portai szőnyegh mellyet N. Gebhardt Istvan ajandekozott I(ste)n Tisztessegere.“ Ugyanebben az évben ugyanabban az egyházmegyében a Mocsolyán tartott vizitáció alkalmával is ez került bele az eklézsia „felkelhető javai“-t is magába foglaló leltárba: „Vagyo(n) ket vekony *szőnyegh Erdelyi*. Edgyik az Ur asztalara valo, masik az Predikallo szeken áll.“

Ez adalékok láttán számomra nem kétséges, hogy amint a Székelyföldről Erdély vármegyei területeire kikerült festékes ott *székely festékes* vagy *székely szőnyeg*, egy különleges fajtája meg *székely kárpit* néven vált kedvelt berendezési tárggyá, éppen úgy a szűkebb Erdélyből a Szilágyságba elvetődött szőnyegfajta emitt jogosan az *erdélyi szőnyeg* nevet kaphatta. A név — szerintem — világosan arra utal, hogy a Szilágyság e szőnyegfajta nem közvetlenül a Székelyföldről kiinduló vándor-árusok révén, hanem a belső erdélyi kereskedelem vagy esetleg az Erdélyből ide kikerülő papság közvetítésével ismerhette meg. (Egyházigazgatási szempontból a Szilágyság mindig is az erdélyi református püspökséghez tartozott.)

4. Előbbi közleményemben (i.h. 104—5) nem tudtam sokra menni a festékes, székely festékes és

székely szőnyeg mellett a tölem ismert forrásokban néha-néha vagylagos, legtöbbször azonban önálló szőttesnévként emlegetett *kecse* és *kilim* ~ *kilin* mivoltának meghatározásával. A már közölt és az újabban elem vetődött *kecse*- és *kilim*-adatok egybevetése most valamelyes mértékben bővíti e két szőnyegfajára vonatkozó ismereteinket is.

Hivatkozott közleményem anyagának egybeállításakor a *kecse*re még csak egyházi forrásokból, a széki és a sepsi református egyházmegye régi vizitációs jegyzőkönyveiből sorakoztathattam fel adatokat. Adalékaimban a *kecse* az úrasztali készlet darabjai között terítőféleként szerepelt. A feltűnő éppen az, hogy közöttük egyik háromszéki, tehát székelységbeli eklézsia összeírásából származóban a *kecse* névnek 'székely festékes' értelmezésével találkozunk. Újabban előkerült erdélyi adalékaim már mind világi forrásokból származnak. (Megjegyzendő, hogy a NySz. *kecse*-adatai is mind világiak. Az 1. 'soldatenmantel' jelentés alá sorolt adalékok azonban nemigen igazolják az előbbi értelmezést.) Álljon itt elsőként az egyébként mindmáig legrégebbi *kecse*-adat: 1642: „Egy lora valo *kechye*“ (Koronka MT.) | „...ket kek vankos hey egy veres czujtar egj lora valo *kecse*, Egy Szőnyegh ket fejer szőnyegh“ (Uo.). Előkerült néhány érdekes adalék az erdélyi fejedelmi gazdálkodás iratanyagából is. Ezeket is ide iktatom: 1665: „A' kapikihána^a vagion Tall. 3. Ezzel *Teve szőr kecset* vegjenek“ (^a A *kapikiha* az erdélyi fejedelmi udvar konstantinápolyi portai követe volt. A *kapikiha* tisztére nézve l. Bíró Vencel, Erdély követei a portán. Kolozsvár 1921. 79—94). 1673: „Egy Uy örög *kecse*. kit Juda hozott... ott uy Kilin. Három uj scarlat szőnyeg, kettei sarga kerületü, harmadik ueres, valamellyiket fogarasi görögök adtak“ (Fogarás). 1700: „Egj tarkas örög *kecse* no 1. Szakadozott Szünjeg no 16“ (Ebesfalva). — Ezekből az újabb adatokból és a NySz.-ban az e címszó alá sorolt szövegek legtöbbszöréből úgy látszik, hogy a *kecse* amolyan szőttes pokróc-féle lehetett; gyakran alkalmazhatták hihetőleg nyeregtakaró-, esetleg lópokrócként is. A *kecse* nem mindig Erdélyben és nem is a Székelyföldön készült.

Például 1665-ben a portai kapikihánál lévő 3 talléron vásárlandó teveszőr kecsét aligha szőhették székelly esztovátán. A NySz. 2. jelentése alá sorolt egyik adalékának („Egy jó öreg dupla velenczét, kit kecsének hínak, két forinton adnak“) velencei vonatkozása is idegenből származó szőnyegféleségre mutat. Hogy pontosan milyenre, azt most sem tudom eldönteni.

5. Valamivel több erdélyi régiségbeli adalék került elő a kilimre vonatkozólag. Az újabban felbukkant kilim-adatok legrégebbije véletlenül éppen úgy egy évvel előbbi időpontból maradt ránk, mint a székelly szőnyegre vonatkozó előbb közölt adalék. De álljanak itt az összes, eddig közöletlen kilim-adatok: 1642: „...ket Török keszkenő... egy Szőr Pokrocz egy *kilim*, egy viseltes kard ezüstös Aranyas Portai forma“ (Koronka MT.). 1673: „Egy Uy orög kecsé, kit Juda hozott... öt uy *Kilim*. Három uj scarlat szonyeg, kettei sarga kerületü, harmadik ueres, valamellyiket fogarasi görögök adtak“ (Fogarás). 1681: „Egy *kilimb(en)* Panczél“. 1683: „Egy fel viseltes *Kilim*“. 1687: „Zöld Ladaba(n) vad(na)k Szünyegek *Kilimek*“ (Maroscsapó Kk.). 1695: „K(e)g(ye)l(me)s vrunk eo Na(gysá)ga^a Bécsben indulása alkal(máva)l... fa palaczkok borítására valo három sárga bőrért, gyertya bélnek valo egy gyapotért, egy *kilim*ért, két sing vászonért, és turbára valo két Lakatért... f. 12//64“ (Ebesfalva. — ^a A ténylegesen sohasem uralkodó II. Apafi Mihály). 1722 után: „Nanasi Szabo János egy tarka *kilimet* az Ur asztalára offeralt Anno 1722“ (Szilágysámson). 1723: „Két Lengyel országi tarka szörből valo szőnyegek. Egy közönseges uj *Kilin*“ (Koronka MT.). 1735: „Egy Szőnyeg... Egy rosz *kilim*“ (Marosszentkirály AF.). 1748: „Szönjeg Nagj régi, es rongjos l. egy hitván *kilim*“. 1753: „Tarka *kilim* No. 2. Más viselteseb tarka *kilim* N 1.“ (Marosszentkirály). 1771: „Egy asztalra való uj Török *Kiliny*“ (Nagyida K.).

A kilimre, de egyben a festékesre vonatkozó szótári adalékok teljesebbé tétele céljából itt emlitem meg, hogy Pápai Páriz Ferenc Dictionariumának Bod Péter-féle, 1767-i III. kiadása magyar—latin részének Addenda-jában ez olvasható: „*Kilim*, *Festékes*: *Tapes siculicus*, ein Ze-

kelischer Teppich“. Az Eder József Károly gondozásában 1801-ben megjelent utolsó, V. kiadásban pedig ez a jellemzően elmosódottabb jelentésű szócikk található: „*Kilim, Festékes: Tapes variegatus. Bunter Teppich*“. — Előbbi közleményem megfogalmazásakor elkerülte figyelmemet, hogy a festékes, a kecsse és a kilim előfordul még Czuczor—Fogarasinál is. Az értelmezés azonban ott többnyire nem helytálló, a szók eredeztetése meg éppen elfogadhatatlan.

6. Az itt felsorolt újabb régiségbeli adalékok a kilimnek a legmagasabb, fejedelmi körökben való XVII. századi életéről is tanúskodnak ugyan, s ismeretükben az előfordulás földrajzi határai a Szilágyságig kiterjeszthetők, e szőttesfajta mivoltára nézve azonban egészen pontos adatokkal az újabb levéltári kijegyzések sem szolgálnak. Éppen ezért az összes eddigi adatok egybevetésével sem lehet most sem többet mondani a kilimről, de lényegében a kecséről sem, mint amennyit nem csekély mérvű bátortalansággal már régebben megkockáztattam (l. Ethn. LXVII, 106).

Magától értetődik, hogy az eddig felvetődött és az ezután még felvethető, de még egyaránt megoldatlan kérdésekre is fényt deríthet a további kutatás. Főként az itt említett szőttes-, illetőleg szőnyegfélések időbeli előfordulására és földrajzi elterjedésére nézve szolgálhat a még meg nem vallatott levéltári anyag újabb, értékes adalékokkal.

FURDANCS

Gyermekkori környezetem szókincséből, a dési nyelv asztalosságbeli mesterműszavai között régóta ismerem e szót 'hajtogató furó; Bohrwinde' jelentésben. — A *furdancs*ot mind az EtSz. összes jelentéseivel együtt (három fő és több aljelentés), mind a SzófSz. jelentés nélkül külön címszóban tárgyalja. Ez utóbbinak — a szűkre szabott keretek miatt alig három sorban — „a népnyelvből, a fúr ige származéka“ utalással kell elintéznie e szót. Az EtSz. már egy teljes hasábon összefoglalja mindazt, amit első előfordulására, jelentésére és alakulására nézve az addigi vizsgálódások eredményeinek felhasználásával elmondható.

Minthogy szótörténeti anyaggyűjtés rendjén magam is találkoztam a címbeli szóval, az első előfordulás, a szó alakváltozatai és a magyar szöfejtő irodalomban való első jelentkezése tekintetében az EtSz. és a SzófSz. megfelelő címszavát a következő megjegyzésekkel egészíthetem ki:

A) Mindkét szótár — nyilván a NyÚSz. útmutatása alapján — a szóra legrégebbi előfordulásként csak Márton Józsefnek 1799-ből való szótári adatát idézheti. Az ESzT. cédulaanyagából azonban ennél jóval régebbi első előfordulásra is említhetek, igaz, csak egyetlen példát. Kolozsvár város ó-levéltára egyik 1622-i hagyatéki leltárában fel vannak sorolva néhai Tótházi Eötvös Mihály ötvösműszerei. E felsorolásból jegyeztem ki az eddig legrégebbinek minősülő következő adatot: „Egj *furdancz* tt. f. — d. 16... Egj közep zereő furu tt. f. — d. 32. Egj kwssőb furu tt. f. — d. 20“. — Ezen kívül — egyelőre jórészt rendezetlen cédulaanyagomból — csak két késői, XIX. századi adalékra hivatkozhatom. Egy 1820-ból való, asztaloseszközök összeírását tartalmazó marosvásárhelyi leltárból írtam ki ezt: „Két *furdantz*“ (ESzT). Kolozsvárról is ismerem az 1850—1851-ből való következő adalé-

kot: „Két *furdancs*, öt Tökével“ (i.h.). Ezek után nyilvánvaló, hogy az erdélyi és az Erdélyen kívüli levéltári anyagból még kerülhet elő sok 1622 utáni, XVII—XVIII. századi, sőt szerencsés esetben az eddigi legrégebbinek minősülnél is korábbi okleveles adat.

A szónak a SzamSz.-ban és a SzegSz.-ban való előfordulása a MTsz.-beli széleskörű elterjedéséről tanúskodó tájszói adalékokkal együtt a címbeli szó nyelvjárási szinten való jelentkezésének bizonyága. Igaza lehet tehát a SzófSz.-nak, amikor a népnyelvből átvettnek tartja a szót. Nyelvújítási eredete ellen az EtSz. határozottan tiltakozik.

B) Az 1820-i marosvásárhelyi adalék későisége miatt ugyan nem jelentős, hangalakja tekintetében azonban figyelemre méltó, hogy a szóvégi *tz*-je csak *c*-nek olvasható. Ha ez a forrásban nem elírás *ts* vagy *cs* helyett, ebben az adatban egy eddig nyilván nem tartott *c-s* változatot (*furdanc*) kell egyelőre egyetlen adattal igazolhatóan számon tartanunk.

C) Miután az EtSz.-ban Melich János jelzi, hogy maga a címbeli szót a *fúr*, illetőleg a *furdal ige -ancs, -áncs* képzős származékának tartja, végigtekint a címszóra vonatkozó szófejtés szegényes történetén is. A tőle adott, kétségtelenül ma is elfogadható (vö. SzófSz.) magyarázat mellett „másképp“ utalással, s így alkalmasint e magyarázat lehetőségével is számolva Horger Antalnak arra a véleményére hivatkozik, hogy a *furdancs* egy előbbi **furdal-cs* (?) -ből is származtatható; megokolt, hogy a Horger-től nyilván képzőnek tartott *-cs* elemet Melich (?) -lél közli. Elkerülte azonban mind Horger, mind pedig az EtSz. figyelmét az, hogy ezt a szófejtést Horger (1936) előtt már több mint egy századdal, 1833-ban Kassai József is megpendítette. Ő a *Furdants* címszó alatt a tőle a bodnár- és puskaműves mesterségből, valamint a növényrendszertanból ismert jelentéssel közölt szóra nézve Jegyzetben ezt mondja: „*Furdants*, Szurdants, ez helyett lett *Furdalts*, Szudalts (!), az *L.* betű fel tserélve *N*-nel“ (Kassai II, 228). Ez — természetesen a Horgerénél jóval kezdetlegesebb fogalmazásban — lényegében az övével

azonos szófejtő kísérlet. Megjegyzem, hogy mivel deverbális -cs névszóképzőnk nincs (így a ?-ből ítélve az EtSz. is), a Horger és most már a Kassai szófejtésével szemben elfogadhatóbbnak látszik az EtSz.-beli magyarázat: a Laczkó Géza (Nyr. XXXVI, 300—1) nyomán Szendrey Zsigmondtól (MNy XXV, 108—9) ide vonhatóknak tartott példák egyikét-másikat ugyanis nem lehet minden fenntartás nélkül *-ancs*, *-encs*, *-incs* végű (képzőjű?) deverbális származéknak tekinteni.

D) Úgy gondolom, egy ezután készítendő teljes magyar szófejtő szótárban ajánlatos volna a jelentések felsorolását nem a 'csípkedő, másokba beleköltölözködő, másokat bosszantó (ember)' jelentéssel kezdeni (így EtSz.), hiszen ez minden valószínűséggel csak másodlagos. E jelentés különben is csak a MTsz.-ből való egyetlen adattal igazolható, de ott is — szóbeli közlésből — utolsó 5. értelmezésként, a konkrét jelentések felsorolása után áll. Az ÉrtSz. is — helyesen — utolsóként, tájnyelvinek minősítve szótározza ezt a jelentést.

E) Lehetséges, hogy a *furdancs* szónak ez az emberi természetre vonatkozó jelentése nincs is történeti kapcsolatban a szó eszköz-jelentésével, hanem olyanféle önálló alakulat, mint a *szurkálódó*, *bojtorkodó*, mindenkibe *beleakaszkodó* és társai, csak persze más képzős származék. Szerintem azonban ebben az esetben sem ajánlatos elsőként szerepeltetni e ritka, egy zártabb földrajzi területről (székelység) származó, sőt csak egyetlen közlésből ismert jelentést azokkal a jóval gyakoribb jelentésekkel szemben, amelyek közül nem egy a magyar köznyelvben vagy legalábbis a mesterségek nyelvében széles körben ismert.

Utolsó észrevételként megjegyzem, hogy az EtSz. ugyan az egyes jelentéseket a műszaki életben, a nyelvjáráásokban, illetőleg a régiségben használatosnak jelzi, viszont némi következetlenséggel nem jelöli a 'Pholas dactylus' jelentés esetében az állattan körében való használatot. Eckhardt Sándor azonban — szerintem helyesen — minden különleges körre utaló jelzés nélkül veszi fel a címbeli szót (MFrSz.), hiszen 'furóeszköz-féleség' jelen-

tésében e szó már bátran köznyelvinek tekinthető. Ezt bizonyítja valamennyire az is, hogy a SzófSz.-nak nagyon körültekintően megválogatott anyagában is külön címszóként helyet kapott.

1961

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

HIVATALOS; HIVATAL

Közismert, hogy a *hivatal* szónak a régiségben eredetileg 'elhívás, meghívás; vocatio; Rufung', címszóbeli származékának pedig 'meghívott; vocatus, invitatus; gerufen' jelentése volt. Ma azonban az alapszót e jelentésben egyáltalán nem használjuk, és származékának is csak eltokozódott kifejezésekben (pl. hivatalos valahová, valamire vagy valakihez) és az egyházi bibliai nyelvben (pl. sokan vannak a hivatalosak, de kevesen a választottak) őrződött meg régi jelentése (vö. ÉrtSz.). A *hivatal* szó jelentésváltozását, illetőleg jelentésbokrának kialakulását Horger Antal már tisztázta (MSzav.), a *hivatalos* szó új jelentésének kialakulásáról meg Szily Kálmán írt néhány figyelemreméltó sort (NyŰSz.). Minthogy egyiküknek fejtegetései sem tisztázták a *hivatalos* szóval kapcsolatos összes kérdéseket, úgy látom, a 'tiszt, tisztségbeli; officiosus' és a 'tiszt, tisztség; officium' jelentés kialakulásához még lehet néhány kiegészítő megjegyzést fűzni.

Az újabb jelentéssel kapcsolatban a következő kérdés vethető fel: mikor és hogyan alakult ki ez a jelentés?

Az időpont kérdésére nézve Szily úgy vélekedett, hogy már 1636 táján a szó hajlott az 'officiosus' jelentés felé, de sietve kiemelte, hogy az első, kétségtelenül biztos 'officiosus' jelentés csak 1796 tájáról adatolható. Már az 1636 és 1796 közötti, viszonylag nagy időbeli távolság is arra int, hogy a jelentésváltozásra való hajlamot ilyen korai időben ne keressük. További óvatosságra készítet az az éppen Szilynél olvasható észrevétel, hogy a *hivatalos* szónak új jelentésében való használata ellen Révai Miklós tiltakozott, és helyette ilyen jelentésben a *hivatalbeli* származékos alakot ajánlotta (NyK. XXXV, 198; id. a NyŰSz. is). Ez arra mutat, hogy Révai korában a régi és az új jelentés közötti küzdelem még nem dőlt el. Nem csodálható tehát, hogy Révai, a magyar nyelvtörténeti vizsgálódás úttörője, a régi nyelvszokást védelmezte. Az,

hogy Révai korában még nem véglegeződött az új jelentés, arra mutat, hogy a 'vocatus' jelentésnek jóval a Szily jelezte időponton, azaz a XVII. század első felén innen kellett az 'officiosus' jelentés irányában elhajolnia.

A jelentésváltozás közelebbi időpontjára nézve a NySz.-ből azt a további negatív adatot olvashatjuk, hogy Faludi Ferenc 1771 táján még a régi jelentésben használta a szót. Az, hogy másfelől a NyÚSz. szerint Márton József 1796 táján már az új jelentéssel él, de Révai még tiltakozik ellene, arra mutat, hogy e változás Faludi pályája végén, az 1770-es években megkezdődhetett ugyan, de csak a század vége felé kaphatott annyira erőre, hogy kihívta a régít védelmező Révai ellenkezését. A jelentésváltozásnak a köz- és irodalmi nyelvben való jelentkezése időpontjául tehát a XVIII. század utolsó negyedét kell megjelölnünk. Mindebből persze arra következtethetnénk, hogy e jelentésváltozás a nyelvújítók tudatos törekvésének eredménye volt. Alkalmasint így vélekedett Szily is, hiszen a *hivatalos* szót felvette a nyelvújítók alkotta szavak szótárába (NyÚSz.).

Úgy látom azonban, nincs miért ilyen tudatos, „mesterséges“ jelentés-alakításra gondolnunk. A jelentésváltozás ez esetben is az egykorú élet és a levéltári források ismeretében természetes, mesterkéletlen jelentésfejlődésnek bizonyul.

A rendiség megszűnéséig, illetőleg a modern hivatali ügyintézés kialakulásáig az érdekeltek nem folyamodhattak kisebb ügyes-bajos dolgaikkal minden esetben a sokszor távoli hiteles helyekhez, káptalanokhoz, konventekhez azért, hogy a megállapodásokat írásba foglaltassák, hanem kezük ügyében levő szavahihető személyeket kértek fel magánjogi ügyleteikben bizonyáglevelek kiállítására, illetőleg bármilyen előttük lefolytatott eljárás tényeinek írásba foglalására. Az ilyen személyek a városi és falusi értelmiség vagy a birtokos nemesség pennaforogató tagjai közül kerültek ki; a bizonyáglevél súlyának emelése érdekében a felek természetesen igyekeztek az irat megszerkesztésére minél tekintélyesebb közéleti személyiségeket, officium-viselőket is hívni vagy — egykori kifejezéssel élve — „fogni“. Ezeket a magánszemélyeket

és egyben officiálisokat arról, hogy kézfogással kötelezték őket a szóban forgó ügyről való bizonyosságlevél tényeknek megfelelő kiállítására, *kézen fogott bírák*-nak, *fogott közbírák*-nak vagy egyszerűen *fogott bírák*-nak nevezték. Ezek aztán, mivel külön felkért, meghívott személyek voltak, a kiállított bizonyosságlevélben *hivatalos személyeknek*, *hivatalos közbírák*-nak vagy *hivatalosoknak* nevezték magukat. Ennek bizonyosságául legyen szabad erdélyi oklevélszótáram anyagának gyűjtögetése közben a levéltári forrásokból kiírt néhány ide vonatkozó adatot jegyezni ide:

Egy Nagyenyeden 1669-ben kiállított bizonyosságlevél kezdő formulájában ezt olvastam: „Mi Fejer varmegyében Nagy Enyeden lako Balas István es Hatthazi Ferencz, mind kettem Nemes szemellyek... Valank *hivatalosok* egy reszről Thorda varmegyében Thoroczkon lako vitezlő Pákai Daniel Deak Uramtol, más reszről Fejer varmegyében Nagy Enyeden lako Vi<t>ezlő Hunyadi Ferentz felesagetől Vay<a>y Kata aszonytol ilyen okon tudni illik hogy...“ bizonyos örökség ügyében a két fél megbékéléséről bizonyosságlevelet adjanak. A bizonyosságlevél hivatalosai a továbbiakban bizonyítják, hogy a „Hunyadi Szóczi Ferencné“-nek kifizetett bizonyos összeg ellenében a megbékélés megtörtént. — Egy másik, Kolozsvárt 1711. november 3-án adásvételi ügyben kiállított bizonyosságlevél kezdő formulája így hangzik: „Mi, ugy mint Erdélyi János, hütös Assessor, Csiszár Eötvös György, hütös Számvévő, Fel Vinczi György, n(eme)s Kolozsvár várossának egyik hütös Szolga Birája, mind hárman... Kolosváratt lakó nemes személyek és ez ide alább megh irt dologbann *hivatalos Köz Birák*. Adgyuk emlekezetül mindeneknek a' kiknek illik az Irasunknak rendibe(n) Quod in hoc anno 1711 die 3. Mensis Novembris Midőn *hivattattunk* vólna ugyan Kolos vármegyébenn Kolosváratt, belső Közép uczczának a plaga meridionali seriessére... Jelenének meg mi előttünk...“ (Következik az adásvételi szerződés feleinek felsorolása és az ügylet írásba foglalása.) Másik két nagyenyedi bizonyosságlevél bevezető formuláját is ideiktatom: 1721: „Mi Enyedi G: Péter, Nemes Nagj Enyed Városa hites Notáriussa, és

Szappanos Samuel azon Város edgyik hites Szolga biraja... ez ide alább meg irt dologban *fogatt Közbirák*... leven *hivatalosok* edgy részről Nagj Enyedi N(em)z(e)t(e)s Belényesi György Deák Vramtól, Feleségétől Nemes Hunyadi Kata Asz(szony)tól..., más részről penig Tiszteletes Tudos Szigethi Gyula Györgj Vramtól...“ (Következik a bizonyáglevél szövege.) 1740: „Mi Losonczi Szabó András Nemes Nagj Enyed Várossa Törvényes Szekinek edgjik Hitese Szolgabirája és Szebeni Szócs Jakab mind ketten... Nagj Enyeden lakó Nemes Szemellyek es ez ide alább megh irt dologban *Kézen fogot Közbirák*... Midőn volnánk *hivatalosok*... Nagj Enyed Városában lakó, Nemes Leczfalvi Mihály Uramtól és Feleségetül Fogarasi Ersebet Asszonytul... Tót Utzai Nemes Hazokhoz... Jelenték mi előttünk...“ (Következik az adásvételi szerződés szövege.)

Ilyenféle bizonyáglevelek ezrei tanúskodnak csupán erdélyi viszonylatban is arról, hogy a bizonyáglevél-adás milyen élő, mindennaposan gyakorolt jogszokásban gyökeredzett. De amint az itt idézett bevezető formulákból látható, a *fogott bírák* között (ezek magukat gyakran *hivatalos személyek*-nek, *hivatalos közbirák*-nak vagy valakiktől *hivatalosok*-nak mondják) nemegyszer magánjogügyletekben a magánszemélyekkel együtt a város, a megye vagy a szék főtisztviselői és más tisztségviselői is állítanak ki bizonyágleveleket. Érthető tehát, hogy mivel a magánszemélyként az érdekeltektől bizonyágtevőkül felkért hivatalosak, azaz meghívottak személyükre nézve egyszersmind officium-viselők is voltak, a tőlük, illetőleg rájuk alkalmazott *hivatalos* 'vocatus' megjelölés hova-hamarébb 'officiumában eljáró, officiosus' személyt kezdett jelenteni. Minthogy pedig a *fogott bírói ügyintézés*, illetőleg bizonyáglevél-adás általánosan és mindennaposan gyakorolt szokás volt, érthető az is, hogy az ilyen ügyekben eljáró officium-viselőknek gyakori, magánszemélyekkel való együttes, sőt nemritkán egy-egy ügyben kizárólagos szereplése miatt a *hivatalos személy* kapcsolatban a 'meghívott személy → officiumviselő személy', majd magában is a *hivatalos* szónak 'vocatus → officiosus' jelentésváltozása keletkezett.

Amiképpen a *hivatalos* szóban a fennebb előadott úton-módon keletkezhetett a 'meghívott, vocatus' → 'officiosus', illetőleg 'officiumbeli' jelentésfejlődés, ugyanilyenféle jelentésfejlődés következett be a *hivatal* szóval kapcsolatban is. Itt a jelentésváltozás ilyen volt: 'elhívás, meghívás; vocatio' → 'hivatás' → 'hivatásszerűen vállalt foglalkozás' → 'tiszttség; officium'. E jelentésváltozás utolsó mozzanatára nézve jóval korábbi történeti adatok állnak rendelkezésünkre, mint a *hivatalos* származék esetében. Néhány ezek közül itt következik: Kis Várdai Péter fogadalomleveléből: „Az mi Kgl's Aszonyunk eo nga^a méltoztatott méltatlan voltomat, eo Ngok Méltosagos udváráb(a) az Cántor Inasok közze Kgl'sen bé vétetni, de én nem annak rendi szerint alkalmaztatván magamat az mi Kgl's Assz(onyun)k eo nga hol mi excessusomért kiváltképpen Istentelen fajtalan éneklésemért meg fogatott, és sanyaru fogságb(an) tartatott, most(an) pedig sok becsületes embereknek instantiajokra, el bocsáttatott, illyen Conditio alatt, hogy ennek utánna Inas élet(ne)k gyakorlásában alkalmaztatom magamat, többször effele, Istentelen fajtalan éneklésekben, nem lélegzem, és eö ngök hire nélkül, sem Titkon, sem nyilván senkihez ne(m) állok s nem szegődözem, hanem ezen *hivatalb(an)* sött akarmi féle *hivatalb(an)* eo nga méltoztatik állitatni hiven és igazán szolgálom“ (ESzT. — ^a Apafi Mihály fejedelem felesége Bornemisza Anna). 1692: „Szeben szekb(en) Szilisztyen (!) lako Thoma Thodoranest nevü Czigany... köteleze magat jobbagyul Boer <Pe>ter Uram(na)k illy modaitassal, hogy mint Jambor Jobbagyhoz illik szolgállya s *hivatallyát* gyakorollya“ (I.h.). 1714: „Következik az hogy már más betsulletes Mester embereket valaszon az B: Ceh^a ezen tisztességes *hivatalok*nak végb(en) vite-lére“ (Kolozsvár; i.h. — ^aAz asztalos céh). 1753: „Keresztesi István Uram(na)k... Procuratori *hivatallya* utan Flor. Hung. 12 Dr. 34“ (Kraszna; i.h.). 1756: „hogy Balog Mihály Uram Gondviselőji Tisztyib(en) s *hivatalyában* Sem a Jozzágnak Sem a Jobbágyok(na)k kárára let volna nem tapasztaltam“ (Szakatura). 1765: (A mester) „magát igaz Mesteri^a *hivataljához* illendő képpen viselje“ (I.h. — ^aTanítói). 1774: „melyik Udvari Tiszt *Hivatallyában* kez-

dödöt ezen Praxis“ (Kolozs m.; i.h.). 1793: „Sorban Péter... volt Nagy Faluban minekelőtte Tisztartoi *hivatal*-ra fel vétetett volna Koltsár“ (Szilágycseh; i.h.). 1795—1798 között: „kiket valami világi *hivatal* Méltóság vagy Párt fogás osztónőzhetne, hogy hitünk sorsossai közé való bé vételeket kérjék“ (Hagymásbodon; i.h.). 1800/1827: „V. Király Biro Kebelei Nagy Daniel... a' kire ezen *Hivatal* a fen említett volt V. Király Biro Ákosfalvi Szilágyi Josef Ur *Hivatala* rátazásával szállott“ (Erdőszentgyörgy; i.h.). 1803: „A Sármasági Oskola Mester *Hivatal*-lya után Esztendönként járandó Eklésiabeli fizetése“ (Szilágyság; i.h.). 1807: „T. Simén János Uram 33 esztendeig Sárpataki Pap hat esztendeig notárius a'ki erre a *hivatal*-tra, Maros Vásárhelyen már az előtt választva lévén confirmáltatott 1754. eszt(endő)b(en) a Generalis Sinodus-b(an)“ (i.h.). 1814: „volt Czéh Mester^a eő kegyelmek... minnyájon magok *hivatal*aktól el butsuztanak“ (Kolozsvár; i.h. — ^aAsztalos céhmesterek). 1816: „Oláh Mihály... Tordán Magistratualis Scribai *hivatal*t viselt“ (Torda; i.h.). 1821: „a Stationalis Commissariusság éppen az a *Hivatal*, amelyben való vissza élés, az adoza köznépnek naponkéntis felettébb Szemben tűnő tereh“ (Szászrégen; i.h.). 1834: „igy velle regiuskodni a leg utolso *hivatal*nál alabb valo“ (Bögöz; i.h.). 1853: „szabadulva *hivatal*ocskám bajaitól, igyekeztem... dolgaiban el jární“ (Balázstelke; i.h.). 1829-ben már a *hivatalból* 'ex officio' forma is előfordul ebben a kijegyzésben: „... midőn valami Tiszt Ur jött ide *hivatalból*, annak Szállására vinni, vágni szoktunk... egy Tsonka Alma vagy Vatzkor fat“ (Mezőkölpény; i.h.).

Az itt felsorakoztatott válogatott idézetekből kitűnik, hogy a *hivatal* '(el- vagy meg)hívás, vocatio' szónak a 'hivatás', illetőleg 'foglalkozás' jelentés irányába való jelentés-eltolódása Erdélyben már a XVII. század végén megkezdődhetett, és aztán szinte érzékelhetetlen átmene-tekben a XVIII. század folyamán véglegződött itt az újabb 'tiszttség; officium' jelentés.

Noha szinte kétségtelen, hogy ezzel párhuzamos lehetett a *hivatalos* származékszó jelentésfejlődése, mégis a származékszónak erre az újabb jelentésére csak a múlt

század elejéről a Partiumbeli Aranyosmegyesről (Szatmár m.) tudom az első ilyen adalékot idézni: 1807: „*Hivatalos* kötelességemnek eleget akarván tenni intem Nagyságodat, hogy a panaszt hova hamarább... orvosolni tarcsa Törvényes Kötelességének... Nagyságodnak Hivatalbeli szolgálja Kürthy Csabay Antal mpr. All. Szolga Biro“ (I.h.). Magából Erdélyből, Désről 1814-től kezdve idézhetek e származékszóra -n határozóragos, tehát határozószói jellegű használatban jelentkező adalékokat. Íme: 1814: „kivántam a’ ... Magistratust *hivatalosan* megkeresni...“ (Dés; i.h.). 1822: „*Hivatalosan* megvizsgálván... Moldován Gavrilát a Kiis mintégy 66 Esztendő... el gyengült öreg“ (Tordán Fekete Lajos vm-i orvos; i.h.). 1826: „Kivántuk *Hivatalosan* feljelenteni...“ (Dés; i.h.). 1835-ben Zsibón már további igenévi származékos alakban fordul elő az itt vizsgált szó a „*Hivataloskodo* Vármegye Tisztjei“ szókapcsolatban.

Ezek szerint az erdélyi történeti adalékok figyelembe vételével úgy látszik, hogy magában az alapszóban egy jó századdal előbb indulhatott meg a 'hívás' jelentés irányából az 'officium' irányába tartó jelentésfejlődés, mint ahogyan az -s képzős származékban megkezdődött. Kapcsolatban lehet ez a késlekedés azzal a — számomra egyelőre felderíthetetlen okokból származó — jelenséggel, hogy a *hivatalos* szónak eredeti 'meghívott; vocatus' jelentése állhatatosan tartja magát napjainkig.

Amíg tehát újabb történeti adalékok nem kerülnek elő a XVIII. század vége előttről a *hivatalos* szó 'tishti, tisztségbeli; officiosus' jelentésére, nincs mit tennünk, mint megmaradnunk annál az előbb valószínűsített feltevésnél, hogy a származékszóban a jelentésváltozást a XVIII. század végén még jogosan érezhette Révai egészen újkeletűnek. Úgy látszik, a XIX. század második-harmadik évtizedére az új jelentés teljesen véglegesződött. Hogy ez így volt, arra egyébként már a NyÚSz.-ban olvasható adatokból is következtethetünk. Talán a Nagyszótárnak számomra megközelíthetetlen cédulaanyagában akad a szó jelentésváltozásának végső, sokfelé ágazó szakaszára is fölösszámú tájékoztató adat.

KERTEL

Először is az feltűnő, hogy ennek az igének a régiségben csak 'kerítést állít' jelentésével találkozunk, sőt a nagyon sokat tudó CzF. is csak ilyen értelmezését adja: Valamit kerít, bekerít, s ez által mintegy kertté alakít. — Annak ellenére, hogy szótározva az „újabb“ jelentés csak nagyobb terjedelmű szótárainkban, így például Kelemen Béla és Thienemann Tivadar Magyar—Német Szótárában (1942) vagy Eckhardt Sándor Magyar—Francia Szótárában (1958) jelenik meg, a különleges 'ötöl-hatol — hímez-hámoz' jelentés nem lehet újabb eredetű, hiszen az ÉrtSz. a múlt század közepe tájáról Vas Gerebentől (mh. 1868) idéz rá egy példamondatot; ez pedig azt mutatja, hogy akkor már e jelentésnek az irodalmi nyelvben ismertnek kellett lennie.

Ezek után az is feltűnő, hogy a nyelvjárásokból csak a múlt század végéről tudom e szót *kertel* ~ *kertöl* ~ *kertül* változatban 'ötöl-hatol, hímez-hámoz, kerülgeti a szókimondást' értelmezéssel a Dunántúlról és a Székelyföldről kimutatni (MTsz.). Ilyen jelentésben azonban ez az ige nemcsak Dés és Kolozsvár mai köznyelvében általános, hanem az ÉrtSz. bizonyosága szerint Babits Mihály is él vele (ÉrtSz.). A SzamSz.-ban nem találom ezt a szót, ellenben a SzegSz. ilyen értelmezéssel veszi fel anyagába: 'hímez-hámoz, nem akarja az igazat megmondani'. Az OrmSz. szűkre szabott keretei közé, úgy látszik, vagy nem fért be, vagy már köznyelvinek tekintett jellege miatt nem került bele ez a szó.

Nyilvánvaló, hogy a *kertel* ige régiségből ismert 'sepio, obsepio; zäunen, umzäunen' jelentésének nincs semmi köze az előbb érintett jelentéshez. Az 'ötöl-hatol' stb. jelentés képes értelmű használat révén fejlődhetett ki. Az, aki nem beszél egyenesen, félreérthetetlenül a dologról, kerülgeti az igazat, a valóságot, úgy tesz, mint az olyan ember, aki a kertet kerüli, a kert (= kerítés) körül jár.

A *kertel*-nek nagyjában olyanféleképpen keletkezhetett ez a jelentése, mint a *házal* igének 'házzól házra jár' vagy az újabb keletkezésű *előszobázik* igének az a jelentése, amelyet Kelemen—Thienemann már 'antichambrieren', Eckhardt 'faire antichambre' jelentésben szótároz, és amely ige címszava után az ÉrtSz.-ban ez az értelmezés áll: Ügyeinek elintézése végett hivatali előszobákban sok időt kénytelen várakozással eltölteni, azaz — teszem hozzá magam — hivatali előszobáról előszobára járva várakozik.

Ha csakugyan elfogadható a jelentésalakulásra nézve tőlem adott magyarázat, alig hihető, hogy e különleges jelentés újabb keletű, legfeljebb múlt század eleji lenne. A jelentésalakulásban a *kerítés* mozzanatával kapcsolatos szemlélet az igazmondástól való vonakodás örök emberi jellegénél fogva már elég régen kialakíthatta ezt a jelentést. Egyáltalában nem volna meglepő, ha a régiségből jóval korábbi adalékok is kerülnének elő, mint amilyen a múlt század közepi Vas Gereben-idézet. Magának a *kert* szónak régiségbeli és nyelvjárási 'kerítés' jelentése amellet bizonykodik, hogy a *kertel* ige vagy a XIX. század előtt, vagy ha abban a században keletkezett is, csak nyelvjárási szinten alakulhatott ki.

1941/1968

Országos Széchényi Könyvtár

KÍVÜL

1. Jóllehet névutóink között egy sincs, amelynek anynyi írott és ejtett változata volna, mint e címül írt névutónak, az alakváltozatok egymáshoz való viszonya máig sem tekinthető tisztázottnak. Az eredet kérdésében a szófejtés ugyan teljes egyhangúsággal a *kívül* névutó-határozószónak a *ki* határozószó-igekötő szócsaládjába való tartozását vallja (így Budenz József: NyK. VI, 388, MUSz. 32—3; Szinnyei József, NyH.; Bárczi Géza, SzófSz.; Collinder Björn, FgrVoc. 88), de az alakváltozatok egymásutánja tekintetében — nyilván Budenz véleményének igazságában — sokáig elsődlegesnek a szóközépi *l*-es *kilül* ~ *külül* alakváltozatot tartották (így a TMNy. 140. lapján Balassa József, sőt még újabban is egy utalásában Horger Antal: MNy. VIII, 453). Simonyi Zsigmond azonban már a század végén meggyőzően bebizonyította a hangzóközi *v*-s alakok elsőségét (l. tőle: MHat. II, 145). Az eredet és az eredeti alak kérdése a szófejtés eddigi eredményei alapján és legutóbb Bárczi, Collinder meg Klemm állásfoglalása óta eldöntöttnek tekinthető. E szerint a) e névutónak kétségtelen bizonyossággal ugor (NyH.), bizonytalanabban zürjén megfelelői is kimutathatók (így Collinder, FgrVoc.) és b) nyilvánvaló az is, hogy az ugor alakok meg a HB.-beli *kywe* útmutatása nyomán kétségtelenül a *v*-s alakok tekinthetők elsődlegesnek.

2. Az alakváltozatok sorának egybeállításából is az világlik ki, hogy legkorábbi kódexeinkben vagy *v*-féle hangot tartalmazó, vagy *v*-hiányos formákkal találkozunk; a XVI. század végéig *l*-es alak sohasem fordul elő. Íme három, a XV. századból reánk maradt kódex írott alakja:

JókK.: *kyuewl* | BécsiK.: *k^evu^eol* | MünchK.: *k^euu^eol* (NySz. — A JókK.-ben emellett *kewl* írott alakokkal is találkozunk). A XVI. század eleji kódexekben is elég gyakori a *v*-jelzéses alak. Például NádK.: *kiuil* | KeszthK.: *Ky-*

wel | VitkK.: *k^eu^eole* | VirgK.: *ky^ewl* (NySz.). Itt azonban találkozunk *v*-hiányos alakokkal is. Pl. ÉrdyK.: *ky^ewl*. — A XVI. század eleji kódexek néhányában már jelentkezik *l*-es formák is. Így pl. DöbrK., KeszthK., KulcsK.: *kw^el* | PeerK.: *kw^elw^e*, (NySz.). — Ezek mellett csak Sylvester János Újtestamentumából (1541) ismerek szóközépi *l*-es *k^eül^e* alakot (NySz.) is.

Ha mindezeknek előlegezése után most a NySz., az OklSz. és saját szótári anyaggyűjtésem adalékaiból összeállítom a többi XVI—XVIII. századi írott alakváltozatokat, a következő csoportok alakíthatók ki:

1. *v*-vel írott alakok: a) *kew^el*, *kev^el*, *kév^eül* | b) *ki^evel*, *ki^ev^el*, *kiu^eol*, *kiu^eöl*, *ki^ev^eol*; *kiu^eul*, *ki^ev^eül*, *kiu^eül*, *kiu^eöül*, *ki^ev^eül*, *ki^ew^el*, *ky^eew^el*, *ky^eu^evl*, *ky^eu^ewl* | c) *k^eou^eole(m)*, *k^eou^euel*, *k^eöv^eül* | d) *k^eu^eole*, *k^evu^eol*, *k^eüv^eül*, *k^euu^el*, *k^euu^ell*, *k^ev^eül*, *kw^eu^el*, *k^eöu^eül*, *k^eüu^eül*, *k^eüu^eül*, *k^eüv^eül*, *k^eüv^eül*, *k^eüv^eüll*.

2. *v*-jelhiányos írott alakok: a) *kew^el* | b) *ki^eül*, *ki^ewl*, *ki^eül*, *ki^eül*, *ki^eüll*, *k^eju^el*, *ky^eu^evl*, *ky^ewl*, *ky^ewl*, *k^eij^ewl* | c) *k^eou^el* | d) *k^eüel*, *ku^eul*, *ku^ewl*, *k^eüül*, *k^eüül*, *k^eüül*, *k^eüül*, *k^eüül*, *k^eüül*, *k^eüül*, *k^eüül*, *kw^el*, *kw^el*.

3. *lj*-vel és *ly*-lyel írott alakok: *k^eul^ejel*, *k^eül^ejel*, *k^eüly^eel*, *k^eüll^ejel*.

4. Egytagú alakok: *k^eül*, *k^eül*, *ki^el*, *kw^el*, *k^eül*, *k^eül*, *ki^ell*, *k^eüll*.

Megjegyzendő, hogy míg az 1. és 2. csoportba tartozó írásváltozatok már korán jelentkeznek és gyakoriak, a 3. és a 4. csoportba sorolt írott formákkal csak a XVII. század közepe tájától találkozunk a levéltári anyagban és nyomtatott szövegekben. Ettől kezdve azonban — különösen a tőlem jobban ismert erdélyi írásbeliségben — más alakváltozatok mellett ezek is elég gyakoriak.

3. A régiségbeli alakváltozatok sorát a nyelvjárási

formák egybeállításával tehetjük teljesebbé. Az összes nyelvjárási alakváltozatok felsorolását helykímélés céljából elhagyom (l. a MTsz. összeállítását), s csak a számomra különlegesen érdekes következő alakokra hivatkozom: *kőjjel*, *kühül* (moldvai csángó), *kūje* (Etéd U.), *kūjel* ~ *kūjjel* ~ *kūjjel* [Kisküküllő m., Udvarhely m., moldvai csángó (MTsz.)]. A Brassó megyei Hétfaluban Wichmann György *küwül* ~ *kiwül*-féle alakot is jegyzett le (CsángSz.), de az előbbi alak nemrégiben még élt a kalotaszegi Vista öregrendűinek beszédében is (András János közlése). Emellett nagyon gyakori a *küllül*, *küllő*, *küllü*, *küllü*, *küllü*-féle hangzóközi *l*-es alak főként a Dunántúlon, de szórványosan a Szilágyságig másutt is. A *küwül* ~ *küwült* forma a keleti székelységből, az egytagú *kül* pedig ez utóbbi nyelvjárásból több, a Dunántúlról egyetlen, Somogyból származó adatból ismeretes.

4. Amint az eddigiekből látható, a finnugor nyelvhasználat, illetőleg szövegtés eredményei és a magyar régiség adatai egyaránt a *v*-szerű hangot tartalmazó alakokat bizonyítják eredetibbnek. Azért beszélek *v*-szerű hangról és nem egyszerűen *v*-ről, mert — megítélésem szerint — meglehetősen valószínűséggel e névutónkban szóközépen nem is labiodentális *v*, hanem bilabiális *v* (*w*) lehetett (l. erre nézve tőlem: MNY. LVI, 32 kk. és az ott idézett ir.). Már Simonyi rámutatott hogy az ugor nyelvekben *m*-es alakokkal találkozunk, de ő még „szabályos“ ugor—magyar *m* > *v* hangváltozással számolt (Mhat. II, 146), holott szerintem a feltehetően eredetibb ugor *m*-es alakok ajakzárral képzett *m*-jéből jóval természetesebben bilabialis *v*-féle hangon át vezethetett a fejlődés a labiodentális *v*, illetőleg *w*-féle hang felszívódásával a hangréses *kiül*-féle alakok felé. Amellett, hogy ez képzésmechanikai okokból is valószínű, a bilabialis *v* (*w*) labializáló hatásával könnyen magyarázhatók nemcsak a *köwül*, *küwül(t)* féle labialis alakok, hanem a *v*-jelhiányos *kiül*, *köül*, *küül*-féle formák is. Ezek tudniillik csak úgy keletkezhetek, hogy a *w* labialis ajakrése egybeeshetett az ezt közrefogó labialis magánhangzók ajakállásával, és így a *w* lassan-lassan a környező magánhangzókba szívódott fel. A *w* felszívódása után keletkezett hangrés kétféle úton tűnhetett el: a) *küwül* > *küül* > *kül* > *kül*

fejlődéssel a szó egytagúvá vált, vagy b) a keletkezett hangrész hiátustöltő *j* vagy *h* közbeiktatódásával szűnhetett meg. Tehát: *küwel* > *küel* > *küjel* (> *küjjel*), illetőleg **küwül* > *küül* > *kühül*. További megjegyzésem az, hogy a régiségben viszonylag későn és ritkán, a nyelvjáráásokban pedig csak a székelységből és a Szilágyságból ismert *küljel*, illetőleg *küjjel* formák és alakváltozataik *küwel* ~ *küvel* > *küel* > *küjel* > *küjjel* (írva: *küljel* és *küjjel*) fejlődéssel magyarázhatók. A régiségben a hangrész megszüntetése révén keletkezett alak ugyancsak *küjel* lehetett, de ha ezt az ejtett alakot a *beljebb*, *feljebb* (ejtve: *bejjebb*, *fejjobb*)-féle írásmód hatására *lj*-vel írták is, azért a szót persze csak *j*-vel vagy *jj*-vel ejthették. A régiségben, illetőleg az újabb nyelvjárási lejegyzésekben jelentkező *lj*-es írásmód tehát alkalmasint csak írás-sajátság. Jóllehet ez a valószínűbb, nem lehet merev hátaozottsággal kizárni az *lj*-s ejtés lehetőségét sem.

5. Különleges figyelmet érdemel két alakváltozat. A 2. csoportba sorolt írásváltozatokkal kapcsolatban a következő észrevételeket tehetem: Betű szerinti olvasás esetén csak egykori a) *keül*-, b) *kiül*-, c) *köül*-, illetőleg d) *küül*-féle ejtett változattal kellene számolnunk. Nem lehetetlen azonban, hogy — legalábbis egyes esetekben — a jelhiányos alakok nem ejtés-, hanem olyan írásváltozatok, amelyek a leírótól nem érzékelt, nem érzékelhető, illetőleg a rá vonatkozó jel hiánya miatt nem jelzett hangzóközi *w* jelölésének elmaradása révén kerülhettek bele az egykorú szövegekbe (erre nézve l. az előbb, a 4. pont elején mondottakat). Így tehát, az előbb jelzett olvasatok mellett egykori a) *ke(é)wül*, b) *kiwül*, c) *köwül* és d) *küwül* ejtéssel számolni nem tartozik az egészen képtelen feltevések közé. Kétségtelen azonban, hogy egy adott időszakban volt valóban hangzóközi *w* ~ *v* nélküli, azaz két egyenlő nyomatékú hangűrös magánhangzós ejtészváltozat is, hiszen a *kühül* és a *kül* ~ *kül* alak csak egy valamikor ejtett **küül* forma megléte esetén magyarázható úgy, hogy az előbbi (*kühül*) hangűrűtöltő *h* közbeiktatódásával, az utóbbi (*kül* ~ *kül*) pedig (*küwül* >) *küül* > *kül* (> *kül*) fejlődéssel keletkezhetett.

Nem okoz különösebb nehézséget a XVI. század elejétől jelentkező *kilül* ~ *küül*-féle *l*-es forma magyarázata

sem. Mint már előbb jeleztem (l. az 1. pontban), ezt az alakot Budenz nyomán elég sokáig a *v*-s formáknál eredetibbnek tartották, s belőle a magyarban nem ritka *l* > *v* változással magyarázták a *v*-s alakot. Amint azonban a fentebb mondottakból, gondolom, kitűnt: sem a nyelvhasználat, sem a magyar régiség adatai nem engedik meg az *l*-es formák elsőbbségének felvételét. Teljesen elfogadhatónak látszik ellenben Simonyinak az a magyarázata, hogy a *kilül* ~ *külül* a *kivül* ~ *küvül*-ből az ellentétes jelentésű *belül* alaki hatására éppen úgy viszonylag újabban keletkezett analógiás alakváltozat, mint ahogy ugyanilyen módon alakulhatott a *kivül* alak hatására keletkezett nyelvjárási *bévil* is (ez utóbbi először csak Baróti Szabó Dávidnál jelentkezik; l. erre nézve és az előbbiekre: Simonyi: MHat. II, 145—6). Ez a magyarázat különben annál is meggyőzőbbnek látszik, mert a beszélő tudatában szoros asszociatív kapcsolatban levő ellentétes és rokon értelmű szópárok a nyelv története folyamán hangalakra nézve kölcsönösen egymás hatása alatt állnak, így hangalakjuk nemegyszer az egymáshoz való hasonlóság irányában változik meg (így már Simonyi: i.h. is).

6. A fennebbiekben — a rendelkezésre álló keretek között — a *kivül* névutó-határozószónak csak legfontosabb kérdéseivel és figyelmet leginkább felkeltő alakváltozatainak egymáshoz való viszonyával foglalkoztam. A kikerkedő eredmények alapján annyi talán elfogadható, hogy a *kivül* névutó-határozószó egy eredeti *kiwö* ~ *kiwü*-féle 'külső' jelentésű szó -*l* ablativus ragos származéka. A régiségből, a köznyelvből és a nyelvjárásokból ismert legtöbb alakváltozat *w* ~ *v*-s alakból könnyen érthető, egy *kilül* ~ *külül*-szerű *l*-esből csak egy közbeeső, s ez esetben másodlagos *v*-s fok felvételével *kilül* ~ *külül* > *ki-vül* ~ *küvül* fejlődéssel volna magyarázható. Ez utóbbi fejlődés fonetikailag ugyan nem tartozik a merő képtelenségek közé, a nyelvemlékes adatok azonban ezt egyáltalában nem igazolják. A XVI. század elejéig ugyanis *l*-es alakkal nem, csak *v*-ssel találkozunk, és ilyenformán az *l*-es alakot és nem a *v*-st kell másodlagosnak tekintenünk.

LÁTOGAT, MEGLÁTOGAT

1. Nyilvánvaló, hogy a *látogat* a *lát* igének ugyanolyan gyakorító képzős származéka, mint a *néz*, *szemlél*, *tekint* igének a *nézeget*, *szemlélget*, *tekintget*, és mégis a címbeli szónak már a kódexek kora óta főként a 'felkeres; besuchen' jelentésével találkozunk; csak ritkán olvasható ki a NySz. idézeteiből a szó nyilvánvaló elsődleges 'megszemlél; besichtigen' jelentése. A NySz.-nak a jelentésben utolsó idézete Zrínyi Miklós Szigeti Veszedelem című művéből való: „Zrini várnak állapottyát kezdé *látogatni*.”

2. Mivel ilyenformán a címbeli szó elsődleges jelentésének XVII. századi életére eddig ezt az egyetlen adatot ismertük, e jelentés korabeli meglétének bizonyosságára a kolozsvári ötvös céh jegyzőkönyvéből ide iktatom a következő, a Zrínyiével közel egykorú adatokat: 1635/50: „Elseoben az probat *megh latogatván* Cehünknek rendtartasa szerent Annak vtanna eo kglmek teob szúksegés dolgokatis szemek eleiben veuen, az Beczülletes Cehnek hogy nagy Kára es gialazattia ne keuetkezsek“. 1639/50: „Volt Cehünk veottek be az Huszar Peter Mesterremeket, miuel proba szedes ne(m) lehetet... vigesztek Eo kglmek hogy ennek utanna ne legyen az mesterremek bevetel hanem probaszedes vtan szombat Napon, Előszeor az probat *meg latogatuan* ugy mütassanak be Mesterremeket, mert kuleomben be ne(m) veszik, azért vsusban ne(m) kel menni“. 1648/50: „Vegeztek Cehwl eo kglk, hogy valaki az Cehben be akar allani, proba szedeskor legyen, es az probanak *latogatása* legyen eleb, hogy osztán az proba fel kel, ket keoz Mester által követzek be es annak vtanna vetessek be ha erdemes leszen, hasonló rend es mod tartassek az Mesterremek be mutatasaba(n) is“ (ESzT.). A dési városi levéltár anyagából kiírt adataim között azonban még egy 1794-ből való cédulán is ezt olvastam: „... Timár Látó Mester Uramik oda jöttek az Exponens Horvat Josef uramhoz, Inas miue *látogatni*...“ A kolozsvári ötvös céh

jegyzőkönyvében pedig kezdetleges kézírással és zavaros fogalmazásban a következő, egészen késői, 1812-ből való szövegrészletet olvastam: „...B. Ché Remekre bocsata egy keresztelő kanát Terminust Rendelt az N. Czé 3. hónapokat és Remekjét készítse Nagy Sándor atyánk fíjának Remeklátoknak Rendeltetett Ferentzi László és Szigeti Samel (!) atyankfijaji hogy leg aláb minden heten kétzer a remeket *meglátogatni*“ (így! i.h.). — A céhhatározat szerint a két remeklátó atyánkfiának tehát hetenként kétszer kellett a remekező legény remekét *meglátogatni*.

3. Ez a nagyon késői adat a már előbb felsorolt néhány XVII. századival együtt rámutat a 'besichtigen → besuchen' jelentésfejlődés okára is. Erre egyébként már CzF.-nál is a következő figyelemre méltó sorokat olvashatni: „Ezen ige (ti. a *látogat*) gyakorlatos képzőjénél fogva szorosán többszöri látást jelent; de a bevett nyelvszokás szerént használtatik egyes menetről is, pl. *Egész évben csak egyszer látogattál meg*. Ennek egyszerű oka abban rejlik, hogy az úgynevezett baráti vagy atyafiságos látogatáskor a nép különféle tudakozódó kérdésekkel jön elé, minden házbelit sorba szólongat, mindent körül néz stb., tehát valóban *látogat*, nézeget.“ Mivel pedig nemcsak baráti és atyafiságos látogatások alkalmával, de a köz-, illetőleg a hivatali élet számos tevékenysége során is a kérdéses ügyben a helyszíni szemlét, a nézegetést, *látogatást* csak a helyszínrre, a házhoz való elmennetellel és az ottani „környül látogatás“-sal, azaz alapos szemlélgetéssel lehetett megtartani, könnyen kifejlődhetett a 'besichtigen' jelentésből az újabb 'besuchen' jelentés. A fentebbi céhjegyzőkönyvbéli adatokból is látható például, hogy a remekezés ideje alatt a készülő remek megnézegetésére kiküldött céhhivatalosak, az ún. látómesterek tulajdonképpen a remekdarab megnézegetése céljából mentek a remekező legény házához. Minthogy azonban az ilyen alkalommal a látómesterek megtisztelése és jóindulatuk megnyerése okából mindig traktátum, kisebbfajta megvendégelés is esett, a látogatás, nézegetés egyben megvendégelési alkalom is volt. A CzF. idézte baráti, atyafiságos látogatások mellett a társas, társulati és hivatalos élet sok-sok alkalma segített tehát abban, hogy a fentebb hivatkozott jelentésfejlődéssel a szónak előbb ket-

tős: 1. 'besichtigen', 2. 'besuchen' jelentése keletkezzék, aztán meg — legalábbis köz- és irodalmi nyelvünkben — az eredeti jelentés elavuljon és a másodlagos, újabb váljék egyedülivé. Az eredeti jelentés elavulását az is elősegíthette, hogy nyelvünkben a 'besichtigen' jelentés jelölésére több más szó (*megnézeget, megszemlél, megtekint*), sőt a latin eredetű *okulál* is használatos volt.

4. Megjegyzendő azonban, hogy az előbbieken tárgyalt jelentésfejlődés és az elsődleges jelentés elavulása csak a köz- és irodalmi nyelvben vált általánossá, nyelvjárási szinten nem mindenütt folyt le. A MTsz.-ban a *meglátogat* ige nincs ugyan meg, de ez a szótár a *látogat* szóra Göcsejből 'lát' jelentéssel idéz példákat. E jelentéssel szemben teljes fenntartással élhetnénk, ha nem történt volna ilyenféle fejlődés a *mos* ige gyakorító *mosogat* formájának újabb, 'piszkos edényt rendre elmos' jelentésével kapcsolatban. Bár a Szamosháton és az Ormányságban már a *meglátogat* csak az újabb jelentésben ismeretes (vö. SzamhSz., OrmSz.), abból, hogy az egyébként gazdag példaanyagot felsorakoztató SzamSz. minden példamondat nélkül adja a szót, arra következtethetünk, hogy e jelentés a népnyelvbe (ha ott egyáltalában nagyon gyakori) a köznyelvből csak újabban kerülhetett bele. Bár erre nincsen adatom, valószínűnek látszik, hogy egyrészt a magyar nyelvjárásterület egyes pontjain másutt is élhet még a szónak elsődleges 'besichtigen' jelentése, másrészt pedig az, hogy más pontokon szintén él, illetőleg alkalmasint köznyelvi hatásra másutt ugyancsak meghonosodott már a szónak újabb 'besuchen' jelentése is. Nem hallgathatom azonban el azt a véleményem, hogy a szónak e jelentésben való használatát a népnyelvben igényesnek, köznyelviességet érzem. Lehetséges azonban az is, hogy a fentebb részletezett módon a nyelvjárási szinten ugyanolyan természetes jelentésfejlődéssel keletkezett és vált kizárólagossá az újabb jelentés, mint az irodalmi és köznyelvben.

5. Az előbbieken felsorolt adatok és észrevételek, valamint a NySz. itt nem idézett adatai alapján a következő megállapításokat tehetjük: a) A címbeli szónak már a kódexek korában volt az elsődleges 'besichtigen' jelentés mellett másodlagos 'besuchen' jelentése is. E jelentés te-

hát még a középmagyar korban, de közelebbről meg nem határozható időpontban keletkezett. b) Az elsődleges jelentésre a legutolsó adat az irodalmi nyelvből a Zrínyitől előbb idézett 1651-i, a mesterségnyelvből az 1812-i és a tájnyelvből a MTsz.-ből ismert néhány, a múlt század második feléből való adat. A jelentésváltozás, illetőleg az elsődleges jelentés elavulása tehát különböző időben mehetett végbe, de hogy pontosan mikor, a jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján nem tudjuk eldönteni. Nem lehetetlen azonban, hogy a nyelvjárásokban itt-ott még ma is él az elsődleges jelentés. c) A NySz. és OklSz. eredendő hiányosságainak ismeretében biztosak lehetünk, hogy a címbeli szóra és származékaira, mint még annyi másra is, az eddig fel nem dolgozott vagy hiányosan feldolgozott nyomtatott és okleveles-kéziratok anyagából sok olyan adalék kerülhet majd elő, amely közelebbi bizonyítékot szolgáltat az elsődleges jelentés elavulásának hozzávetőleges korára nézve. d) A népnyelvi szókincsnek teljességre törekvő vidék-szótárakban való feldolgozása a népnyelv szintjén szolgáltat majd adatokat a régi, elsődleges jelentés továbbélésére, illetőleg a másodlagos jelentés térhódítására, esetleg általánossá válására.

6. Az e jelentéktelen szócskával kapcsolatban elmondottak is mutatják, milyen szükségünk volna olyan új nyelvtörténeti szótárakra, amelyek vidékenként, tájanként, sőt települési egységenként dolgoznák fel a teljes okleveles-kéziratok anyagot történeti vidék- vagy tájszótárakban, és mennyire nélkülözzük főként a szótörténeti kutatásban az olyan teljes szókincset felölelő, jelenkori vidék- vagy tájszótárakat, mint amilyen a SzamSz. és bizonyos hiányai ellenére a CsángSz. meg az OrmSz. is.

A MEZEI HADAK ÉS A TÖBBI MEZEIEK

1. A címbe szereplő *mezei hadak* szókapcsolatról nem kisebb író, mint maga Mikszáth Kálmán mondja ezt: „Így neveztem el azokat a képviselőket, akik nem laknak Pesten s kiket távirattal szokás összehívni“ (MNY. V, 78). Nyilvánvaló azonban, hogy ezt a szókapcsolatot a politikai csipkelődés nagymestere nem maga találta ki, hanem készen vette a tőle viszonylag jól ismert régi nyelvből. Ezt a szókapcsolatot maga az ÉrtSz. is a *mezei* címszó 5. pontjába foglalt *mezei hadak* értelmezései között elsőként elavult minősítéssel és ilyen értelmezéssel tartja számon: 'olyan hadak, amelyek nem valamely városban vagy várban, hanem kinn a falvakon tanyáztak'. Valóban ilyenféle jelentéssel használja ezt a szókapcsolatot például I. Rákóczi György erdélyi fejedelem a harmincéves háború hadakozásainak közepette, 1645-ben fiához írt egyik levelében: „*Mezei hadaink* alkalmasint kijöttek, de a gyalogban sok vagyon oda be (ti. Erdélyben), kiket felkészíttess s ki indítsd.“ (TörMTörtEml. V, 321; röviden id. a Nyr. VII, 370 is.) Űgy nézem azonban, hogy az ÉrtSz. ide vonatkozó jelentésének inkább történeti, mintsem elavult minősítéssel kellett volna bekerülnie a szótár értelmezései közé, hiszen például az erdélyi régiség vonatkozásában a *mezei hadak* megjelölés, valamint a *mezei hadak főkapitánya* egykor divó szókapcsolat, illetőleg tisztségnév elavultsága mellett természetesen egyben történeti fogalom jelölésére is szolgál.

2. Az ÉrtSz. előbb idézett értelmezése azonban nem fedi egészen pontosan a történeti tényeket. A *mezei hadak* fogalma ugyanis nem a várakban, illetőleg a városokban és a falvakban tanyázó katonaság ellentéttségében szemlélhető, hanem úgy, ha az állandó, zsoldért szolgáló, valóban a várakban, kerített városokban tartózkodó „reguláris“ katonasággal szemben a háborús veszélykor esetenként hadba szólított, többségében kishemesi

felkelőkből álló olyan hadakozásra összesereglett csapatokra vonatkoztathatjuk, amelyeknek gyülekezésre és táborozásra alkalmas helyei nem a falvak, hanem a nagy kiterjedésű teres helyek, mezők voltak. Az ilyen országos felkelés rendjén gyülekező mezei hadaknak szokványos, hagyományos, a kedvező földrajzi, hadászati adottságok központi vagy a veszélyeztetett területhez közeli fekvés, de ugyanakkor viszonylagos védettség miatt a gyülekezésre alkalmas táborozó helyeik voltak. Így például Erdélyben a Hunyad megyei Kenyérmező, a háromszéki Szépmező vagy a Torda melletti Keresztesmező volt a mezei hadaknak és a hozzájuk csatlakozó állandó katonaságnak gyakori gyülekező helye. A címszóbeli magyar megjelöléssel együtt a korabeli magyarországi latin nyelvű okleveleknek ugyanilyen vonatkozásban használt *exercitus campestrise* is talán a magyar *mezei hadak* szókapcsolat tükörfelfejzése lehet. Az itt részletezett okok miatt az ÉrtSz. előbb idézett értelmezését szabatosabban valahogy ilyenformán kellene átfogalmazni: 'háborús veszély esetén mezei táborozó helyeken gyülekező, többségükben kismesesi felkelőkből (Erdélyben szabad székelyekből is) álló hadak'.

3. Az ÉrtSz. a *mezei* szócikk 5. pontjában a *mezei hadak* szókapcsolat a) értelmezéseként adja a történeti, illetőleg elavult jelentést, és maga is c) alatt szocializmus előtti, átvitt, tréfás minősítéssel sorolja fel tartalmilag a Mikszáth-félével azonos jelentést. Mellette azonban b) alatt ugyanilyen minősítéssel egy harmadik értelmezés is szerepel az ÉrtSz. hivatkozott pontjában: 'azok a joghallgatók, mezei jogászok, akik az egyetem székhelyétől távol, vidéken szoktak tartózkodni, s csak vizsgázni jártak föl'. Noha lehetséges, hogy a *mezei hadak* kifejezés helylyel-közzel joghallgatókra vonatkoztatva is használatos lehetett, a felszabadulás előtti nyelvi emlékeim alapján a joghallgatóság említett csoportjára azonban — legalábbis Erdélyben — inkább használták a *mezei jogász*, mint a *mezei hadak* kifejezést.

Ellenben a kolozsvári református teológián töltött éveim alatt körünkben általánosan használt volt a *mezei hadak* megjelölés olyan teológiára beiratkozott III—IV. éves hallgatókra vonatkoztatva, akik nehéz anyagi körül-

ményeik, korai házasságuk vagy ilyen irányú szándékuk miatt, — ritkábban — egyházi érdekből fakultációt, azaz püspöki engedélyt kaptak arra, hogy valamely vidéki egyházközségben még a teológia elvégzése előtt lévita-, illetőleg helyettesítő lelkészként teljesítsenek szolgálatot. Mikor ezek félév vagy a tanév végén, illetőleg év elején vizsgázás céljából csoportosan megjelentek a teológia folyosóján, ezekre vonatkoztatva mondtuk tréfásan: „*Jönnek a mezei hadak.*“ Minthogy pedig a mezei hadak közé tartozók egyben az előadásokon és a szemináriumi munkában több-kevesebb rendszerességgel részt vevő hallgatósággal szemben — érthetően — többnyire gyengébb felkészültségűek voltak, éppen ezért a rájuk vonatkoztatott címbeli szókapcsolat enyhébben-erősebben, tréfásabban-komolyabban lebecsülő árnyalatú is volt. Egyébként ugyanilyen okból ilyenféle árnyalata — emlékezetem szerint — a *mezei jogász* kifejezésnek is volt.

A teljesség kedvéért azt is megemlíthetem, hogy Kolozsvárt az egykori római katolikus főgimnáziumban, a „Liceum“-ban vagy a „licereknél“ a negyvenes évek végén bekövetkezett államosítás tájáig az alsós diákok, a „fikák“ összefoglaló csoportneveként határozottan lebecsülő jelentéssel volt használatos a felsős diákok körében a *mezei hadak* szókapcsolat. (Pataki József szíves szóbeli közlése.)

4. A romániai tanügyi reform óta a főiskolák minden karán bevezetett kötelező óralátogatás rendszerének kezdetéig azonban a *mezei hadak* megjelölésnél is jóval használatosabb volt az ÉrtSz. 4. értelmezéseként a *bizalmas* minősítéssel adott 'olyan egyetemi hallgató, aki az egyetemre beiratkozott ugyan, de... csak vizsgálni járt' jelentésben a *mezei jogász* (vagy *bölcsész*) szókapcsolat; ez már csaknem közömbös hangulatú nyelvi képződmény volt. E szókapcsolat jelzői tagjából aztán -z képzővel *mezeizik* igei származék és belőle *mezeizés* főnévi, illetőleg *mezeiző* melléknévi igenévi forma is alakult. Ez utóbbi — ha a szak jelzése nem okvetlenül volt szükséges — teljesen egyenértékűen helyettesíthette a *mezei jogász* vagy *bölcsész* szókapcsolatot.

5. Az újabb tanügyi szervezés középiskolai fokon is eddig ismeretlen nyelvi kifejezések megteremtésének

szükségességét vonta és vonja maga után. E tekintetben persze sokszor a magyarországi és az erdélyi nyelvhasználat között valamelyes különbség is megállapítható. Például az 1945 táján Romániában közoktatásügyi miniszteri tisztelet betöltő Voitec Ștefan hivatali működése alatt a fasiszta üldözés áldozatai tanulmányi időbeli veszteségének jóvátételére hozott törvény hatálya alatt csökkentett hallgatási kötelezettséggel egyetemi tanulmányokat folytató hallgatók 1950 tájáig *vojtekeztek*, illetőleg az ilyen hallgatót *vojtekező*ként, tanulmányaik befejeztével *vojtekezés*sel végzettként tartotta nyilván még a bizalmas hivatali szóhasználat is. Azóta persze az átmeneti időszakokra vonatkozó ún. Voitec-törvény hatályának megszűntével maguk a törvénnyel kapcsolatos nyelvi megjelölések is az elavulás sorsára jutottak.

6. Ugyancsak a tanügyi rendszer változásának eredményeként keletkezett az ÉrtSz. értelmezései között is számon tartott *levelező* megjelölés mellett az erdélyi nyelvhasználatban az *esti* (*liceum*) szónak, illetőleg melléknévi *estis* származékának 'a dolgozók középiskolai képzését az *esti* órákban lehetővé tevő intézmény', illetőleg 'az intézmény keretében tanulmányait végző' jelentésű két szó. Az ÉrtSz. nemleges bizonyosságából ítélve némi fenntartással arra következtettek, hogy e két szó alkalmasint csak Erdélyben használatos, Magyarországon helyettük valamilyen más megjelölés járja.

7. Az itt elmondottakból nyilvánvaló: nem ártana, ha az ezutániakban körültekintő adatgyűjtéssel a szótári számontartás szintjéig emelnők az ilyenféle újabb nyelvi képződményeket, még a gazdasági, társadalmi, művelődési, szervezeti változások miatt kérészetűnek bizonyult szókat is, hiszen ezek mutatják igazán, hogy a társadalomban végbemenő változások milyen mértékig tükröződnek a szókincsbeli és — általánosabb értelemben — a nyelvi változásokban.

MI ÜDÖN, MUDÖN, MIDÖN

Régi erdélyi szótörténeti adataim közül — mint erre Zolnai Gyula jogos rosszallással figyelmeztet (MNy. XXXIX, 329) — az utalás ellenére kimaradt a *mi üdön* : *mi-dön* adalékot illető idézet (i.h. XXXVIII, 385). Minthogy céduláim alapján sikerült tisztáznom azt, hogy az adatot honnan és milyen szövegösszefüggésben írtam ki, most a következőkben tehetem jóvá mulasztásomat: Kimaradt adatomat egy Lupuj vajda romlásáról szóló ismeretlen szerzőtől származó históriás énekből írtam ki. A szerző — sejtésem szerint — alighanem a zenetörténeti szempontból jelentős csíksomlyói szerzetes, Kájoni János volt. A szóban forgó két sort itt idézem: „*Mj üdeön* Lupulj Vajda szantalan kozakkal ieoue Mathe Vajdara | Ordít az kozaksagh Vgratja io louat siet Targaljistyara^a . . .“ (^aA Tîrgovişte városnév korabeli magyar alakja.) Magában a históriás énekekben elbeszélte esemény 1653-ban történt, az éneket azonban az utolsó versszak szerint „szerze meg egy Anachureta uigh mulatási közben | Mikoron irnanak az ezerhatszázban es eötven negyedekben“. — Ha Kájoni szerzte a verset, akkor ez alighanem Csíksomlyón íródott, tehát ez eredetibb, még össze nem olvadt határozóban némi fenntartással csíki adalékot láthatunk.

S ha már elnézésből kimaradt gyűjteményemből ez az érdekes adat, kárpótlásként szerezzem meg e határozószónak egy ugyancsak ritka alakjára vonatkozó szintén Csíkből származó adalékkal. A báró Henter család levelei között egy 1761-i bizonyoságlevél kezdeteként olvastam ezt: „... *mūdön* valnánk N(eme)s All Csik Székben sz(en)t Simonon...“ Ezt a levelet már kétségtelenül csíkiak írták. Ebben az adatban ugyanolyan ritka változat őrződött meg, mint a *mi üdön*-ben; a NySz. erre is csak egy idézetet iktat bele anyagába a BécsiK.-ből *mvdön* alakban. Ez az erdélyi adalék azonban nem áll magában; szótörténeti

gyűjteményem rendezetlen anyagában nagyon sok hasonló kifejezés lappang, sajnos, egyelőre idézhetetlenül. Hamarjában csak a következőket iktathatom ide: 1681: „*Müdön* Volnának... Doboka Vármegyében Nagy Czégében (!)...“ 1700: „*Müdön* volnánk Maros Széken Maros Vásárhelyt...“ 1703: „*Müdön* volnánk... Roman Falvan... júvenek mi előnkbe(n) az ide alabb meg irt szemellyek, s lőnek kezessek, kett száz magyar forintokig egy Kúvar vidékén Szakaturan lako Bot Janosért... Széki Telleki (!) Pál Ur(am) ős örökös jobbágyáért.“

A most már öt történeti adalékkal a XV. század közepétől a XVIII. század második feléig adatolt *müdön* határozószó a már régebben idézett 1654-i *mi üdön* szókapcsolatból „szabályszerű“ magánhangzókieséssel alakult (Melich János: MNy. IX, 160). A *mi üdön* ~ *mi időn* kapcsolatban ugyanis a két szó határán hangrés keletkezett. Ilyen esetekben pedig a nyelv a hangrészt vagy inetimológikus sarjadékhang közbeiktatásával, vagy — ez a gyakoribb — az egyik magánhangzó kivetésével szünteti meg. A hangkivetésbeli szabályszerűséget Horger Antal így fogalmazta meg: Ha a szóhatáron álló „mindkét szomszédos magánhangzó rövid volt, vagy mindkettő hosszú, akkor tekintet nélkül képzésük egyéb tényezőire, mindig az elül álló esett ki“. Ide tartozó példái közül csak egynéhány biztosan ide vonható sorolok fel: *gazduram*, *hál' istennek*, nyj. *kecskolló* < *kecskeolló* 'kecskegödölye', és ilyenféle több más példa mellett a *mi időn* ~ *mi üdön* > *midőn* ~ *müdön* is (l. Horger: i.h. XLV, 253 kk., XXXVI, 43, XXXVIII, 13; l. még e kérdésre vonatkozólag Csüry Bálint: i.h. XXV, 163 kk., 343 kk.).

PARÁNYI

E szavunkat a SzófSz. ismeretlen eredetűnek, esetleg hangfestőnek minősítve, utal az ugyanilyen bizonytalan származtatású *pirinyó* szóra. — Magam úgy látom, hogy a *parányi* etimológiáját másfelé, két irányban is kereshetjük. Mindkét irányba abból kell kiindulnunk, hogy a *parányi* valamiféle *para* alapszónak *-nyi* (R., Nyj. *-nyé*, *-né*) képzős származéka.

Egyik feltevésem szerint ez a *para* alapszó azonos lehet azzal a ma csak összetételekben élő finnugor eredetű szavunkkal, melyet 'átlyukasztott kéreg- v. fadarab, amelyeket a húzóháló fölére fűzve kötnek, hogy úszva járjon a vizen' jelentéssel Szinnyi József a finn *polo* 'úszófa, amely a horog vagy a háló helyét mutatja' jelentésű szóval vet egybe (NyH.⁷ 146). Ebben az esetben tehát a címbeli szó a halászélettel kapcsolatos szemléleten alapuló olyan képződményként fogható fel, amelynek keletkezésekor a szemlélet a háló vagy a horog jelzésére szolgáló, a víz tükrén el-eltűnedező, tehát viszonylag kicsinynek, aprónak látszó úszó fadarabhoz: a *pará*-hoz való hasonlításból indult ki.

Lehet azonban a *parányi* a török *para* pénzegységnevének *-nyi* képzős származéka is. A NySz. hiányosságára jellemző, hogy ezt a szót nem ismeri, bár kétségtelenül a XVII. század elején, sőt hihetőleg még ennél is előbb a *para* pénznem és maga a szó általánosan ismert lehetett nemcsak a magyarországi hódoltságon, hanem Erdélyben is. Sajnos, erre nézve egyelőre csak egyetlen késői adatot tudok idézni. Mikor ugyanis 1704-ben Görgény várában összeírják özv. gróf Teleki Mihálynénak ott található javait, az egyik ládából előkerült holmik feljegyzésében ezt olvashatjuk: „In sacco pecunia Turcica *Para* dicta nro 496“ (Jakab Elek: MTörtTár XX, 163; erre az adatra Bartal Glossariumának utalása révén bukkan-tam). Valószínűnek tartom, hogy kiadott és kiadatlan for-

rásainkban még sok, tölem nem ismert para adat rejtőzik. A török para magyarországi megjelenésének korára, illetőleg gyakoriságára nézve a magyar pénztörténet szakemberei is bizonynyal pontos felvilágosítást tudnak majd nyújtani. Magamnak jelenleg nincs módomban e kérdést közvetlen érdeklődés útján tisztázni.

Ha ezt a második feltevést elfogadhatónak tartjuk, *parányi* szavunkat könnyen beilleszthetjük a régebbi pénznemek nevével alakult, ma már részben el is avult, ugyancsak kicsinységet jelentő *fillérnyi*, *garasnyi*, *krajcárnyi*-féle származékok sorába. Minthogy azonban *parányi* szavunkra az első adat a XVII. század első feléből való (vö. NySz.), a származtatás csak akkor állhat meg, ha bebizonyosodik, hogy a para pénznem és természetesen maga a név is már a *parányi* első előfordulását megelőző időben, a XVI. század végén és a XVII. század elején széles körben ismeretes volt. Nyilván csak ebben az esetben keletkezhetett az a kicsinységre utaló származékszó, mellyel a XVII—XVIII. századi íróink műveiben elég gyakran találkozunk (vö. NySz.).

A címbeli szónak a nyelvjárásokból ismert *pérányi* ~ *perányi* alakváltozata könnyen magyarázható elhasonulással keletkezett alaknak (vö. Horger Antal: MNyj. 86 kk). Ilyen helyzetben való elhasonulásra Horger csak Erdélyből és a moldovai csángóságából idéz példákat, a kétségtelenül nagyon hiányos MTsz. viszont a *pérányi* ~ *perányi* alakot csak Göcsejből ismeri; alkalmasint előfordulhatnak feljegyzetlenül ilyen elhasonulásos alakok másutt is. Feltűnő azonban, hogy éppen a székelységből e szónak nem ilyen, hanem *pirányi*, *pirányig* és *pirányég* alakját ismerjük. Bár feltehetünk a szabványos *parányi* > *púrányi* > *pérányi* változás után újabb zártabbá válást (*pérányi* > *pirányi*) is, arra szintén gondolhatunk, hogy a közmagyar *parányi* szónak eredetibb székely *pérányi* formájára hangalak szempontjából hathatott az egész Erdélyben szélteben itt-ott még a köznyelvben is járatos, szakasztott azonos jelentésű *pirinyó* és *pirinkó* tájszó. Így *parányi* × *pirinyó*: *pirinkó* alakkeveredéssel keletkezhetett a *pirányi*, és -g nyomosító elem hozzákapcsolódásával a *pirányig* alakváltozat. A *pirányég* forma a

címbe szónak egy régebbi, illetőleg nyelvjárási *-nyé* képzős változatával ugyanilyen módon keletkezhett.

Az érintett kérdések tisztázása után a *parányi*-t valószínűleg véglegesen törölhetjük ismeretlen, illetőleg hangfestő eredetű szavaink sorából, és alapszavát is vagy finnugor eredetűnek, vagy oszmán-török jövevénynek kell majd tartanunk.

1953

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

PARA, PARÁCSKA; PARÁNYI

1. A *parányi* szó származtatásával kapcsolatos két irányú megfejtési kísérletem (MNY. XLIX, 479—80) közül Jakab László a török pénzegységet jelentő szóból való alakulást valószínűbbnek tartja, mint a finnugor *pará*-val való kapcsolatot (MNY. LIV, 350). Nem lényegtelen újabb adalék Jakab fejtegetéseiben az, hogy a tőlem közölt egyetlen XVIII. századi erdélyi okleveles adat mellé oda sorakoztatja a Kassai Józseftől ugyancsak erdélyinek jelzett *para* tájszót. A moldvai csángóból Munkácsi Bernát közlése nyomán tőle számon tartott *para* tájszó és ennek *poraczka* (*paráska*, *parácska*) származéka is — szerinte — azt bizonyítja, hogy nemcsak *para* szó, hanem ennek „más képzett származéka is van nyelvünkben“.

Bár a *pará*-ra az eddig egyetlenül ismert adat erdélyi leltárból került elő, s most a XVIII. század végéről, illetőleg a XIX. elejéről származtatható tájszó is Erdélyből kerülhetett bele Kassai szótárába, ismételten hangsúlyoznom kell saját törökös származtatásommal kapcsolatban azt a fenntartásomat, hogy amíg kellő számú XVI. század végi és XVII. század eleji régiségbeli adat nem kerül elő a *para* szónak széleskörű előfordulására nézve, kétségtelen bizonyossággal nehezen állítható, hogy a *parányi* ennek az egyetlenegy forrásból és későről, 1704-ből adatható szónak a továbbképzett származéka. Nem feledhető el ugyanis az, hogy a *parányi* már MA. 1621-i heidelbergi kiadásában előfordul így: „*Parányi*, Egy *Parányi*, Tantillus, a, um, Tantulus, -a, um.“ Az 1704-i egyetlen okleveles *para* adatot megelőzően a *parányi*-ra rábukkanunk még Geleji Katona István (Várad 1647), Medgyesi Pál (Sárospatak 1670), Landovits István (Nagyszombat 1689), és ezt követőleg a XVIII. században Kis-Viczay Péter (Bártfa 1713), Faludi Ferenc (Nagyszombat 1748), Orczy Lőrinc (Pozsony 1787) művében, meg egy szerző nélkül megjelent kiadványban (Pozsony

1749; vö. NySz.). Ha tekintetbe vesszük az itt felsorolt írók származási és a művek megjelenési helyét, arra kell következtetnünk, hogy a *parányi* szónak már a XVII. század elejétől általánosan ismert szónak kellett lennie, hiszen másként nem használhatnák a legkülönbözőbb vidékekről való XVII. századi katolikus és protestáns írók, illetőleg nyomdák egyaránt. A *para* szó esetében azonban mindmáig egyetlenegy XVI. századi adatra sem hivatkozhatunk, sőt nem XVII. századira sem. Mindez a *parányi* szónak a török pénznemhez kapcsolódó származtatása tekintetében óvatosságra int. Valamelyest bizonyítani látszik a *para* XVIII. század végi erdélyi életét Kassai „erdélyi tájszó“-adata, viszont ezzel kapcsolatban sem hallgathatom el azt a hitetlenkedő, nemleges észrevételemet, hogy magam erdélyi oklevélszótáram anyagának gyűjtögetése közben erdélyi forrásinkban — emlékezetem szerint — sohasem akadtam rá a török eredetű *para* szóra, holott a legkisebb török pénznem, az *oszipora* nemcsak az én gyűjtésemből, de már 1468-tól kezdődően a közkézen forgó forrásokból (OklSz., NySz.) is fölös számú előfordulásban adatható; a szónak *osziporás* származéka a székelységben még a múlt században is élt (MTsz. — E származékszónak Csíksban és Háromszéken való mai életéről nekem is vannak adataim: az alapszóra nézve l. Melich János: MNy. XXVIII, 146—8). Mindezeknek figyelembe vételével — úgy hiszem — egyelőre még feltűnőbb és még megmagyarázhatatlanabb az egyetlen 1704-i okleveles és az egyetlen Kassai-féle „tájszó“-adat.

2. Első pillanatra újabb tájnyelvi bizonyítéknak látszik Jakabnak a moldovai csángóból Munkácsi közlése nyomán idézett *para*, illetőleg származékos *porácska* ~ *parácska* ~ *paráska* adata. A csángó adatokkal azonban — véleményem szerint — a bizonyításban csínján kell bánni. A *para* és a *parácska*, illetőleg két alakváltozata a moldovai csángóban ugyanis nem török, hanem román eredetű kölcsönszó, s a moldovai csángók ezt nyilván nem az erdélyi magyar nyelvjárásokból, hanem a moldovai román nyelv szókincséből vették át. Moldova ugyanis egészen a múlt század második feléig, századokon át a törökkel való szoros kapcsolat viszonyában élt, és így nem csodálható, hogy a *para* volt még a múlt század közepén

is a fejedelemség pénzegysége; az 1858-ban megjelent első román, ún. ökörfejes bélyegek is para-értékjelzésűek voltak. Amennyire román nyelvtörténeti szótár hiányában meg tudom állapítani, a *para* a XVIII—XIX. században ilyen pénzegység jelentésben a két román fejedelemség: Moldova és Havaselve területén is elterjedt szó lehetett. Eredetileg ugyan e szót kétségtelenül csak a moldovai pénzegység: a leu negyvened része jelölésére használhatták, de később — hogy pontosan mikor, a rendelkezésemre álló forrásokból nem állapítható meg — vonatkozott egy '5 paras pénzdarab'-ra, majd felvett általában 'pénzdarab, érme', illetőleg 'érem' jelentést is; mai nép-, köz- és irodalmi jelentése, főként többes számú használatban: 'pénz' (e jelentésekre nézve l.: Candrea, DicțLimbRom.: Scriban, DicțLimbRom. 1939; DLRC 1957).

Ha mármost e román nyelvi adatok ismeretében vizsgáljuk meg a moldovai csángó *para* tájszót és származékait, az alakváltókkal és jelentésekkel kapcsolatban néhány észrevételt tehetünk. Először is az ide vonható csángó szótári adatok a következők: *para* 'pénz' | *poraczka* 'pénzecske' (Munkácsi: Nyr. IX, 530; Rubinyi Mózes: Nyr. XXX, 177) | *pârâ* 1. 'türkische Münzeinheit'; 2. 'Geld' | állópárâ 'totes Geld, Kapital' | *âpröpârâ* 'Kleingeld'; 3. 'Münze' | *ârân-pârâ* 'Goldmünze' | *hâl-pârâ* 'Fischschuppe' (CsángSz.) | *para* 'pénz' | *paracska* ~ *paręcška* 1. 'apró, rendszeren ezüst pénzecskékből készült nyaklánc'; 2. 'érme, érmecske': „Szűz Mária *pâręcškája*“ (o: *përęcškája*) 'Szűz Mária érme' (nyaklánc) [l. CsángóBn. 445—91; az adatok a 464. l.-ről és jegyzeteimből valók] | *para* 1. 'apró pénz'; 2. 'tojás szeme': *A tájást męgnezik, hoty parája van-é* (Hegedűs Lajos, Moldvai csángó népmesék és beszélgetések 336). A szó csángó jelentései világosan mutatják, hogy ha kezdetben, a *para* pénzegység moldovai forgalomban lételeinek korában a csángó *para* is hihetőleg magát a pénzegységet jelenthette, később, nyilván a XIX. század második felétől, a moldvai román nyelvben végbement 'pénzegység → pénz → érme' jelentésváltozás a csángóban is éreztette hatását. A csángó szót tehát nemcsak hogy románból köl-

csönzött szónak kell tekintenünk, hanem a szó jelentés-változása is nem a csángóban, hanem az átadó román nyelvben történhetett meg. Éppen ezért nem lehet e pusztán a moldvai csángók között élő tájszót annak bizonyítékaként számon tartanunk, hogy a *para* tájszót a magyar nyelvterületen szélesebb körben ismerhették. A régiségbeli és az „erdélyi tájszó“-ként ismert *para* a moldvai csángó *pará*-val végeredményben egy eredetű ugyan, de külön-külön kölcsönvétel, és jelentés tekintetében egymástól elfajzott rokon. A csángóság és az erdélyi magyarság kapcsolatainak ismeretében ki kell zárnunk annak lehetőségét is, hogy a moldvai csángó tájszó a csángóból került volna át a székely nyelvjárásokba. Évszázadok óta tartó, Moldvába irányuló székely kivándorlásról ugyanis tudunk, de jelentősebb mérvű fordított irányú csángó visszavándorlása nincs adatunk. Egy csángó szó ilyen úton Erdélybe kerülhetésének feltevésére tehát nincs kellő történeti alapunk.

Bármennyire érdekes is tehát a Jakab idézte Kassai-féle erdélyi tájszó-adat, egyelőre marad egyetlen történeti tájnyelvi bizonyítéknak arra nézve, hogy a XVIII—XIX. század fordulóján Erdélyben a *para* szó hihetőleg élhetett. Ahhoz azonban, hogy belőle a *parányi*-t eredeztessük, ismétlem, sok-sok XVI—XVII. századi okleveles adatra volna szükségünk. Amíg ilyenekre szert nem teszünk, a finnugor *pará*-ból való származtatás lehetőségét továbbra is számon kell tartanunk.

KÉT APRÓ SZÓFEJTŐ ADALÉK A PARÁNYIHOZ

1. A SzófSz.-től ismeretlen vagy talán hangfestő eredetűnek jelzett címbeli szavunkról közelebbről több ízben is szó esett (vö. MNy. XLIX, 479—80, LIV, 350, LV, 126—8). Mindannyiunknak elkerülte azonban a figyelmét, hogy e szóról már szinte másfél százada a finnugor nyelvhasználat és a magyar szófejtés történetének nem kisebb alakja nyilatkozott, mint Gyarmathi Sámuel. Nemrégiben más irányú keresgélés közben meg kellett néz-nem Gyarmathi Vocabulariumát (1816) is. Érthető meglepetéssel és egyben magamnak is szóló fejcsóválással olvastam benne a következő velős rövidségű szócikket: „*Parányi*, kicsiny, L(atine) *exiguus*, *parvus*; Tur(cice) *parah*, *monetae species minima*, *a' kora mint egy para*“.
(A *dölt* kiemelések és a zárójeles rövidítés-feloldások tölem származnak.) A hivatkozott szócikkből világos, hogy Gyarmathi már 1816-ban a *parányi* alapszavát a törökből származtatta. Ha a török eredet első hirdetője a közölt példamondatot valóban a köznyelvből leste el, meglehetősen bizonyossággal az is állítható, hogy a *para* — legalábbis ilyenféle hasonlító kifejezésekben — a múlt század elején még a közmagyar vagy legalábbis az erdélyi magyar köznyelvben szélteben használatos lehetett. Amennyiben ez így volt, szinte jogosan várható, hogy a Vocabularium megjelenését megelőző idők forrásaiból a további böngészgetés még újabb, eddig ismeretlen egykorú adatokat kerít majd elő a *para* alapszónak magában vagy hasonlító kifejezésekben való régiségbeli életére.

2. És ez valóban így is történt. Most ugyanis mindannyiunkat illető további fejcsóválással kell röviden közölnöm — más irányú böngészgetés közben tett — ama „felfedezés“-emet, hogy a török származtatásra Gyarmathinál több mint két évtizeddel előbb, 1795-ben már a Debreceni Grammatika szerzői ráhibáztak. A jövevényszókról a romantikus korhoz képest különben feltűnő jó-

zansággal vélekedő Grammatika (erre nézve l. különösen a 351—2. l.-ot) Toldalékában a „Török, Persa, Arabs és más idegen szókhoz hasonlók“ alcím alatt a bennünket itt közelebbről érdeklő szóról ez a néhány szavas szófejtő megjegyzés olvasható: „*Parányi* paráholni Parah turc(ice) *Monetae species minima*“. Minthogy a *para* iteni alakja és latin értelmezése betűről betűre megegyezik a Gyarmathi idézte formával, illetőleg a tőle adott értelmezéssel, nem csekély joggal gyanakodhatni, hogy a török szófejtés lehetőségét Gyarmathi előtt is a Debreceni Grammatika csillanthatta meg. Ennek némiképpen ellene szól az, hogy Gyarmathinál hiányzik a *paráholni* szóra való utalás; a kihagyást azonban lehet Gyarmathi józan etimológiai érzékével is magyarázni, hiszen ez — egyébként ismeretlen eredetű — szónak (l. Kniezsa, SzlJsz. 904) aligha lehet valami köze a török, illetőleg a törökből kölcsönzött magyar *pará*-hoz.

Akár a Debreceni Grammatikából ismerte Gyarmathi e szófejtést, akár ettől függetlenül maga bukkant rá, az elsőség látnivalóan mégis — a szófejtő utalások tekintetében is — ezután gondosabban számbaveendő Grammatika szerzőit illeti. Még megjegyzem, hogy a tapasztaltak után egy cseppet sem csodálkoznám, ha — az elnézéses játszadozás méltó folytatásaképpen — a Grammatika szerzői is közelesen megfosztódnának a szószármaztatásbeli elsőség dicsőségétől.

SARAMPÓ, SOROMPÓ

1. Eddigi tudásunk szerint a címbeli szó a régiségben legelőször -s képzős származékként a XVI. század dereka táján jelentkezik így: 1543: „Vsque ad proximum alium pontem *Sarampos*“ | „A primo ponte vie publice *Sarampos* inter latorkert per repleturum currentum habito“ (Oklsz.). Néhány évvel későbből, 1550-ből előfordul azonban e szó toldalék nélküli formában is a magyar írástörténet egyik nagymesterének, Jakubovich Emilnek oklevélszótári pótlékai között ebben a számadásrészletben: „custodi *sarampo* per diem pintis 1 1/2“ (MNY. X, 328). A szó ez idő tájt való köznyelvi (irodalmi nyelvi?) elterjedésére jellemző adalékul megemlíthető, hogy többször előkerül Tinódi Sebestyénnek Kolozsvárt 1554-ben megjelent Cronicá-jában. Az innen számon tartható adatok koraisága, hangalakbeli érdekessége és nem utolsósorban az író személye miatt érdemesnek tartok közülük kettőt-hármat itt idézni. A Cronica első, cím nélküli históriás énekében (az „Erdéli historia“ Harmad resze-ben)

e sorok olvashatók: „Terekeket az Hayduc elol talalac | Szinten *faramponal* ottan *vißßa* haytac...“ (E₃) Találkozunk a címbeli szóval a Cronicá-nak ENNYNGY TEREC IANOS VITESSEGE (1553) című históriás énekében így is: „Nagy gazdagon Feru aga el iuta | Az *faramponkofa* mind meg *ßamlala* | Ket *ßaz* loual epen az aga vala | Aly Chauß Giurbat Vayda ot vala“ (y4b). Ugyan-ebben a históriás énekben valamivel tovább e versszakban bukkanunk rá a bennünket most közelebbről érdeklő szóra: „Egy bizot embore Terec Ianosnak | Harmad magau^eal alla *faramponac* | Leute az lakatot lovagoknac. | Kin az vitezoc ot be *ßaladanac*“ (Zb). — XVI. századi irodalmi adatot a NySz.-beli közlés helyesbítésével még csak egyet idézhetünk. Amint Horger An-

tal rámutatott (MNY. XXII, 282), a NySz. ugyanis Szen-
 czi Molnár Albert bibliafordításának (1608) nem létező
 II. kötetéből, tehát XVII. század eleji adalékként, valójában
 azonban Heltai Gáspár krónikájából (Kolozsvár 1575) idéz egy
 figyelemre méltó, továbbképzett, szóeleji mássalhangzó-
 torlódásos *srampos* alakot. (E formára nézve l. alább a
 kolozsvári régiségből is idézendő ilyen adalékokkal
 kapcsolatban a 4—5. pontban mondottakat.) Ezen kívül a
 szóra az eddig közkézen forgó anyagban még csak egy XVI.
 századbeli előfordulást ismerek. A NySz. csonka idézetének
 kiegészítésével ezt is ideiktatom: 1557: „...sohol nep
 njnchen az falwkon, Baymon, Chekqlon, alol, Kalmanchehon
 penek, az *sarampokon* tőrők alnak, az warasth erzyk
 sakmanostwl“ (MLevT. I, 242). Mivel az a misszilis,
 amelyből e szövegrészlet kikerült „Zenerben“ „költ“,
 ezen pedig a szövegben előforduló többi településnév
 azonosításával (ma: Nagybjom, Csököly, Kálmánca) kétségtelenül
 a Somogy megyei S z e n y é r érteendő, az itt előforduló
sarampo — a Tinóditól idézettekkel együtt — minden
 valószínűség szerint a Dunántúlról származó szótörténeti
 adaléknak tekinthető.

2. Tekintettel arra, hogy a NySz.-ban és az OklSz.-ban
 nincs több XVI. századi adalék (XVII. századi is még csak
 három a NySz.-ban!), a láthatóan eléggé csekély számú
 XVI. századi adalékok sorát nem árt már csak a Heltaiból
 egyetlenül idézett kolozsvári adat megerősítése céljából
 sem az ESzT.-nak a Kolozsvár város ólevéltára anyagából
 kikerült céduláiról vett néhány adalékkal megszerez-
 nem. Íme: 1571: „Dominus Judex et senatores Leonardo Egei
 pro vno lingno (!) suo ad restaurandu(m) reclision(em) *Srampo*
 vocatam circa portam hyd wcza ablato debent“ | „Dominus
 Judex et senatores Simoný zeretteo pro semptem lignis
 suis de p(rae)parandum reclision(em) *sarampo* alys circa
 porta(m) hid vccza alys vero In hyd elue ablatis posita
 ratione debent f. 2 d. 21.“ 1585: Az Hirkapúhoz hozattam
 Kerestelý Antallal ket nagy Erog (!) fat Arolta(m) megh
 Rea Ach Mathias Jelen leteben f. 2 d. 50. Az fak az *Szarampo*(n)
 beleol fekúsnak, Vgian Ezen hidhoz hozattam... 25 zall
 fatt mely (!) az *Szarampon* belol fekúznak... f. 3. d. 50.“
 1588: „28 Juny. Az hyducaý Capún kyweol *Sranpo* mel-

lett 2 legenyel Asattam Az Capú Boluanyoknak vermet att(am) f. — d. 24. Vgian ottan Elseoben nem jo helylyre talalkoztanak Capú vermet Asnya mas helt Asatta(m) wellek masodzor attam nekyek f. — d. 18... Esmeg harmadik nopo(n) Astanak ky *Srampo* fakat helyebeol 2 legennek atta(m) f. — d. 14...“ | „2. July... wottem 4 Teolygy fat az Capú *Sarampo*-hoz p(ro) f. 1 d. — Esmeg woettem vgian az *Sarampo*-hoz 4 fath Kyert fyzette(m) f. 1 d. —“ | „5 Septem(bris)... Woettem esmeg *Sarampo*-hoz p(ro) f. 1 d. 65“ | „25 Septemb(ris) voettem az *Saranpo*-hoz fat f. 1 d. 20...“ | „26 Septem(bris) wöt Bÿro vram 10 Tamazto fakat... tezen f. 1 d. 60. Kozep Kapuban *Sarampot* meg foldoztak Fabian Tarsauai egyetembe Hydelue(n) lako Thamassal 2 napon attam Nekyek f. — d. 25... *Sramponak* vettettem 2 Thamazt Chynaltatta(m) ahhoz 3 Zarw Zeget kywel oda zegeztek attam f. — d. 8. veottem Lakatos Mathiastol 3 fat *Srampohoz*... tezen f. — d. 60“ | „5 Septem(bris)... weottem esmeg *Sarampohoz* p(ro) f. 1 d. 65“ — Oklevélszótári cédulaanyagom végleges rendjének kialakítása, illetőleg az anyag feldolgozása előtt több XVI. századi levéltári adalékot nem tudok előkeríteni, sőt innen származó XVII. századit is csak ezt: 1629: „az középső *sarampónál* talalam“. A NySz.-ban is még csak két XVII. századi (1616, 1619) adalék van (l. ott); a következő századoktól azonban egy sincs. Az erdélyi helynévanyagból is ismerek néhány XVII—XIX. századi sorompó adatot. Az egykor Marosszékhez tartozó *S z e n t g e r i c e* történeti helynévanyagából például ezeket: 1688: „az *Soromponal*“ (szántó). 1688/1782: „a *Soromponál*“ (ua.). 1781: „a *Sorompon*...“ (ua.). 1785, 1807: „A *Sorompon*“ (ua.). 1847: „*Sorompon* fecske farku nevű helyen“ (ua.). 1875/1906: „*Sorompó*“. — A nagyenyedi helynévanyagból idézhető még ez a XVIII. századi adalék: 1744: „az Tóvis utcaj *Sarampon* kívül“ (szőlő) [EM. XXVIII, 239, ill. ETF. 58. sz. 30]. — Ennél több biztos adat a kiadványokból és saját gyűjteményemből eddig nem került előm. Ellenben kétesen ide tartozó adalékként iktatom ide az udvarhelyszéki Vécke (később Székelyvécke) helynevei közül a következő történeti adalékokat: 1744: „*Sorompad* nevű erdő“. 1781: „*Sorompod*

nevezetű Heljben“. Még feltűnőbb és még kétebben számbavehető adalékok ezek: 1815, 1825: „A Sorompota nevezetű erdőben“. 1848: „Sorompotán vágás nélküli szép tömött erdő“. 1859: „Sorompata“ (sz.). 1860: „Sorompata bükkes“. 1865: „Sorompota“ (sz, k.). 1875 k.: „sorompota aldülő“ (sz, k.) [EHAd.].

3. Az adatfelsorolás kiegészítéseként — a teljesség igénye nélkül — ide kell iktatnom néhány jelentősebb XVI—XIX. századi szótári adalékot is. Legrégébbiként Calepinusnak eddig nyilván nem tartott, 1585-ből való következő adatát idézhetem: „cortes — Falu sarápeján

rekeszén belol valo hely“. Utána időrendben ezek következnek: 1621: „Saranpo Cratis, Munimentum, Munitio“ (MA.). A *Saranpó* címszó alatt ugyanezekkel a latin értelmezésekkel szerepel a szó PP.-ben is (1708); nyilván az MA.-ból került ide. PPBm.-ben (1767) ugyane címszó ugyanilyen latin értelmezése mellett a német 'Schanz-Korb, Schanz' jelentés is olvasható. E szótárnak egy másik címszavában megint ez az adalék kerül elénk: „Gém a' *jarampó* kapun: Repagulum arrectarium, ein Geschperr, oder Ringel am Thor“ (gém al). Minden értelmezés nélkül közli a *jarampó*-t 1784-ben Baróti Szabó Dávid Kisded Szótár-a még mindig csak *a*-s alakban. De jöllehet Horger még úgy tudta, hogy a régebbi *sarampó* ~ *saranpó* mellett az újabb *sorompó* alak csak Kresznericsnél, tehát 1831—1832-ben jelentkezik, a fennebb közölt 1688-ból való, feltűnően korai szentgericei *Sorompó* helynévi adalék figyelmen kívül hagyásával a szótárakból a Horgertől jelzett időpontnál mintegy fél századdal előbbi köznévi adalék is kerül elő a Kisded Szótár 1792-ben közzétett második kiadásából. Ott ezt olvashatni: *Sar-rampó* : *forompó*, emeltső hid, v. -kapu, gém; le 's felvonó gyakás (gyaksás) gerenda. Le-vonni a' gémet, *jar-rampot* s a' t.“ — E címszó alatt Baróti Szabó aztán utal a *Sántz* szóra. Ott pedig ezt találjuk: „*Sántz* : árok, ár-kolat, lator-kert, árok-hányás; v. *jarampo*; v. gyaksa kert.“ Baróti Szabó tehát már a *sarampó* mellett a *sorompó*-t is beleiktatja szócikke anyagába. Valamelyes valószínűséggel állíthatni, hogy az elsőt maga nyelvjá-rási, az utóbbit köznyelvi, illetőleg irodalmi nyelvi vál-

tozatnak tekintette, hiszen a *sorompó* szó értelmezésben fordul elő. Ilyen alakbeli kettősséggel találkozunk Márton József szótárainak korai kiadásában. Ottan ezekre az adalékokra bukkanunk: 1803, 1810: „Schranken *sorompó*, rekesz.“ 1811: „*Sarampó*, *sorompó*, Schlagbaum, Speerbaum.“ (Érdekes azonban, hogy ugyanő 1823-ban a *Schranken* címszót csak 1. 'korlát', 2. 'határ' értelmezéssel szótározza.) Magából Kresznericsből idézhető aztán a következő szótári adalék: 1831—1832: „*Sorompó* Palus praeclusorius. *Sorompó-fák*“ | CzF.: „*sorompó*... Némely tájakon: *sarampó*“.

Végül a szó nyelvjárási előfordulására nézve néhány idetartozó adalékkal szerezhetem meg a szótárakból fennebb elésorolt adatok sorát. A *sarampó*-t a Tsz. (1838) „ormánysági szó“-ként 'kerítés' értelmezéssel, a MTsz. pedig a *sarampó* ~ *sorompó*-t 1. 'kerítés, fakerítés, léckerítés, rácsos kerítés' és 2. 'léckapu' jelentéssel több egymástól távoli pontról ismeri. Ez utóbbi szótárban a *sarampós-ajtó* 'a pitvarnak külső, félmagasságú (így!) lécajtója', a *sarampós-kerítés* meg 'fenyűszálakból v. deszkákból készült kerítés' értelmezéssel fordul elő. Csúry Bálint a *sorompó*-t 'schlagbaum' (SzamSz.), Kiss Géza és Keresztes Kálmán pedig *sarampó* formában 'utat lezáró rekesztés' értelmezéssel szótározza (OrmSz.), Bálint Sándor *sorompó* címszava alatt pedig ez az értelmezés olvasható: 1. 'az az elmozdítható rúd, amellyel az utat, komp elejét és végét, a vasúti átjárót lezárják' 2. 'etetőrács az istállóban'. Ugyanő megemlíti, hogy hallható e szó *sarampó* alakban is (SzegSz.). — A tájszótári adatokban tehát a címbeli szónak elsődlegesnek látszó *a-s* alakjai (erre nézve l. alább) még újabban, sőt a legújabb lejegyzésű tájszóanyagból is elő-előkerülgetnek.

4. Az alakváltozatok áttekinthetőségének kedvéért — az időbeli jelentkezés rendjét véve tekintetbe — érdemes a fennebb felsorakoztatott adatokból három csoportban az alakváltozatokat egybeállítani. Íme:

a) A köznévi alakváltozatok a levéltári és nyomtatott anyagban: 1543: *sarampos* | 1550, 1553, 1557, 1619: *sarampo* | 1571: *srampo* ~ *sarampo* | 1575: *srampos* | 1585: *szarampo* | 1588: *sranpo* ~ *saranpo* ~ *srampo* ~ *sarampo* || *kapu sarampo* | 1616: *sarampó kapu*.

b) A köznévi alakváltozatok a szótárakban: 1585: *sarampé* | 1621: *sarampo* | 1708, 1767: *saranpó* | 1784: *sarampó* | 1792: *sarampó* ~ *sorompó* | 1803, 1810: *sorompó* | 1811: *sarampó* ~ *sorompó* | 1831—1832: *sorompó* | 1838: *sarampó* (Tsz.) || SzamSz.: *sorompóu* | OrmSz.: *sarampó* | SzegSz.: *sorompó* ~ *sarampó*.

c) Alakváltozatok a helynévanyagban: 1688, 1781, 1797, 1847: *Sorompo* | 1744: *Sarampo* | 1875: *Sorompó*.

Ez egybeállításban az összes XVI. századi adatokban a szóvégi o-t bátran ó-nak olvashatjuk. A Calepinustól (1585) egyetlenül szótározott *sarampé* adattal szemben ajánlatos a kétkedés álláspontjára helyezkedni, habár a **sarampóu* > **sarampeu* > **sarampei* > *sarampé*-féle fejlődés (különösen ha ómagyarkori kölcsönvétellel számolunk) nem tartoznék a ritkaságok közé. Az egykori *sranpó* ~ *saranpó* ejtést nehéz a lehetőségek között számon tartanunk, hiszen fonetikai okokból (az ajakzáros p miatt) a *sarampó* ~ *sorompó* forma kizárólagosságát kell valószínűnek tartanunk. Az 1585-ből kolozsvári forrásból jegyzett *szarampo* szókezdő *sz-e* megett aligha áll ilyen ejtés: csak az *f* jelnek írásvétségéből β -szel való felcserélődéséről lehet itten szó. Az alakváltozatok számbavételének eredményeképpen itt is ki kell emelnem, hogy a vizsgált szónak elsődleges alakja a régiségben *sranpó* ~ ? *sranpó* lehetett, s a belőle fejlődött köznévi *sarampó* a XVIII. század végéig kizárólagosnak látszik. Csak egyetlen történeti helynévi adalékban találkozunk (1688-tól kezdődően) a *sorompó* formával.

5. Elsőnek Hunfalvy Pál nyilatkozott a *sarampó* ~ *sorompó* etimológiájáról. Szerinte e szavunk a német *schrannenbaum* származéka (NyK. III, 25; l. még ugyan-csak tőle i.h. VI, 147). Ugyanő a *šorumpov* szót a magyarból törökbe is átkerült legismertebb szók között sorolja fel (NyK. VIII, 189; l. még Kunos Ignác: NyK. XXVIII, 47; Gombocz Zoltán; MNy. IX, 414; Fekete Lajos: MNy. XXVI, 264). Munkácsi Bernát a szerb és a horvát *šarampov* szóról úgy vélekedik, hogy ez „valószínűleg a német *schrannen*, *schrannenbaum* elrontása“, azonban a „kezdő mássalhangzó-csoport-szétbontása“-nak bizonyossága szerint e szó a magyarból kerülhetett e két délszláv nyelvbe.

Úgy látszik, Horger Antal figyelmét elkerülte Hunfalvy szófejtése, mikor tőle függetlenül a címbeli szót a német nyelvjárási *šrānkn* származékának magyarázta. A szóvégi német *ηkn* helyén a magyar *mp* hangcsoportot „akusztikai tévedésen alapuló hangváltozás“ eredményének tekintette, a szóvégi *-ó* hangot meg azonosította a magyar kicsinyítő-becéző-nagyító *-ó*, (*-ő*) képzővel (MNy. XXII, 281—2; l. még MNy. XXIII, 131, XXVII, 14). Ezzel rokon Beke Ödön magyarázata. Véleménye szerint a magyar szó az úfn. *schrānk*, kfn. *schrānz* 'was absperrrt, gitter, einfriedigung, schranke, verschrānkung, abgesperrrter raum, schrank' származéka volna (Nyr. LVIII, 104; FUF. XXIV, 262). Horger és Beke magyarázata abban is rokon, hogy mindketten a Heltaiból idézett *srampos* adat (1575) alapján egy eredetibb középmagyar **sramp*-tővel számolnak. Beke s nyomában Horger (MNy. XXXVII, 14) is aztán az úfn. *schrānk* > m. *sramp* változás lehetőségét a *cölönk* ~ nyj. *cölömp*, *szalank* (< szl. *slak*) ~ *szolomp*, *dorong* ~ *doromb* nyelvjárási alakpárookban jelentkező hangváltozással, illetőleg hangváltakozással támogatja (i.h.).

Horger és Beke szófejtésével szemben néhány megfontolkoztató ellenvetést tehetünk:

a) A magyar régiségből nem mutatható ki a *srank*-féle alakra egyetlenben egy nyelvemlékes adalék sem, s ugyancsak adatolhatatlan a *srampos*-ból kikövetkeztetett **sramp*-tő is.

b) Az 1575-i *srampos*-ból **sramp*-ot elvonni éppen úgy nem lehet, mint ahogy nem lehet *saramp*-ra következtetni a címbeli alapszó származékának első okleveles előfordulásában jelentkező *sarampos* adalékból sem. 1550-től ugyanis a szó a toldalék nélküli adatokban *-o* szóvéggel jelentkezik, ez az *o* pedig minden valószínűséggel hosszan (ó) olvasandó. Az alig fél századdal későbbi, 1616-i adat már valóban szóvégi *-ó*-s ejtést tükröztet vissza.

c) Továbbmenőleg kétségtelenül ilyen ejtésre utalnak a török, horvát és szerb átvételek is. A törökökből Hunfalvy és Kunos szerint csak *šorompov* (NyK. VIII, 189, XXVIII, 47) alak ismeretes. Fekete azonban a török régiségből a *šrāmpa*, *šārāmpā*, *šarāmpa*, *šārānpō*, *šārāmpō* 'sorompó' tőszót, illetőleg a *šarāmpā kapusi* 'sorompó kapuja'

és *šārānpō kazugi* 'sorompó-karó' összetételt idézi (MNy. XXVII, 264). Ha a Hunfalvy, Gombocz és Kunos idézte török formák nyilván viszonylag újabb átvételek, s így az elsődleges magyar formákra nézve iránymutatóként nem fogadhatók is el, a Fekete felsorolásából ismert török alakok már kétségtelenül a hódoltság korából származnak; hangalakjuk tehát döntő az átadó nyelvnek, azaz a magyarnak átvételkori hangállapotára nézve. A kikövetkeztetett *sramp*-alakot tehát a török adatok sem igazolják.

d) Ugyanilyen nemleges eredményre jutunk a szerb és a horvát *šarampov* láttán. Mint Munkácsitól tudjuk (l. az előbbi i.h.), ez csak a magyarból kerülhetett a két délszláv nyelvbe; a hangalak pedig itt is az átadó nyelvbéli -ó-s, esetleg -óu-s szóvégre hozható fel bizonyoságként.

e) Ha elfogadnók Horgernek a magyar -ó szóvég kicsinyítő-nagyító képző voltára vonatkozó véleményét, fel kellene tennünk, hogy a német *schränk(η)* > m. **srank* > **sramp* változásnak legalább a török hódoltság kezdetén hamarosan végbe kellett volna mennie, és az alapszónak ugyanez ideig -ó kicsinyítő-nagyító képzős származékszót kellett fejlesztenie ahhoz, hogy aztán a törökbe az idézett alakok kerülhessenek át. Minthogy azonban a XVI. század derekáról és második feléből eddig ismert adatokban még ingadozó a mássalhangzó torlódásos és a bontóhangos alak használata, egy-két századdal előbbi átvételre nem, csak viszonylag friss kölcsönzésre gondolhatunk. Így nincs meg a valószínűsége annak, hogy az említett változás a magyarba a németből átkerült jövevényszóban még azelőtt végbement legyen, mielőtt aztán a török—magyar nyelvi érintkezés eredményeképpen az oszmán—török szókincsbe a *sarampó* átkerülhetett volna.

6. Az itt előadottakat tekintetbe véve nyilvánvalóan jogosan hagyta tehát figyelmen kívül Bárczi Géza a SzófSz.-ban a fenti etimológiát, és csatlakozott Petz Geodeon eredeztetéséhez (MNy. XXIII, 131, 144—5). Petz szerint ugyanis e szó a kfn. *schrancboum* ~ *schrancboum* ~ úfn. *schränkbaum* szóval vethető össze. Megkísérelte ugyan Petz a magyar ó-s szóvég magyarázatát is, de — véleményem szerint — e magyarázat aligha fogadható el. Így vélekedett már Nyíri Antal is, mikor újra felvetette

a magyar szöveg alakulásának kérdését (MNy. XXXVIII, 121—2; l. még tőle i.h. 201). Amíg esetleg elfogadhatóbb magyarázat nem kínálkozik, mindenesetre számontartást érdemel Nyírinek az a véleménye, hogy a német *schrancbaum*-ból feltehetően keletkezett elsődleges **sarampóm* (szerintem inkább: **srampóm* > **sarampóm*) alakot a nyelvérzék egyes szám első személyű birtokos személyragos formának érezhette, s a „szónak e hibás elemzése“ folytán a *sarampóm* hallásakor új alanyeset: *sarampó* (> *sorompó*) vonódhatott el. Aligha lehet azonban ez elvonásos magyarázat elfogadása esetén is elsődleges alakként a **sarampóm* helyett vagy mellett korai **sorompóm* formát felvenni, hiszen — amint láttuk — a XVIII. század végéig az *a-s* alakok kizárólagosak.

A középelnémet szóbelseji *b*-vel szemben a magyar szóban jelentkező *p* megfelelő bajor—osztrák közvetítésre mutathat (l. erre Bárczi, Szók. 98).

7. Egyrészt a *sorompó*-ra vonatkozó eddigi szófejtő vélemények bírálatos figyelembevételével, másrészt meg az eddig figyelmünk körén kívül rekedt szótári és az újabb szótörténeti gyűjtés adalékainak felhasználásával ennyit szükségesnek tartottam az érdeklődésem körébe került szóra nézve azzal a kifejezett fenntartással elmondani, hogy bár az alapvető kérdések tisztázottaknak látszanak, e szófejtés tisztázatlan részleteinek további megoldásában elsősorban a germanisták közreműködésére lehet és kell számítanunk. Nem ártana azonban további és közelebbi vizsgálat tárgyává tenni azokat a tanulságokat sem, amelyeket ennek a magyar nyelvből a környező nyelvekbe átkerült kölcsönszónak vizsgálata rendjén — illetéktelenségem utólagos, de kiemelt hangsúlyozásával — fennebb éppen csak érinteni merészelttem.

AZ »EBÜL GYÜLT SZERDÉK« ÉS EGY MÁSIK SZERDÉK

A címbeli 'aludttej' és '(tehén)túró' jelentésű köznevünket Horger Antal a *szorul*, *szorít* ige töve olyan -*dék* képzős származékának tartja, mint amilyen képzésű a *szán*, *nyom* és *ajánl* ige mellett a deverbális *szándék*, *nyomdék* ~ *nyomdok*, **ajánldék* > *ajándék* származék (MNy. XXX, 182). „Azért gondolom ezt — írja —, mert az *agg*-ik igének és különféle származékainak eredetileg konkrét 'angustum fieri' jelentése azon kívül, hogy közhasználatúvá vált lelki jelentése is fejlődött, szintén a tejnek túróvá való összeállására, összeszorulására specializálódott. Pl. *meg-aggik* 'a tej túróvá keményedik', *aggott-tej* 'aludt tej', *aggaszt* 'túrót készít', *aggódik* 'túróvá képződik'.“ E példák alapján Horger a *szerdék*-et is egy eredetibb **szordék* alakból a *szorít*, *szorul* ige származékának tartja. A (**szordék* >) *szerdék* tehát eredetileg általában valami összeszorultat jelentett, és csak azután fejlődött ki a tejtermékre vonatkozó különleges jelentése. — Horgernek e magyarázatát valószínűsítő tárgyi bizonyítékul a következő megjegyzést írhatom: Dés és Szatmárnémeti környékén, de alighanem másutt is az alvadt tehéntej (aludttej)-ből úgy készítik a tehéntúrót, hogy először „megfűttik“, azaz egy órán át kb. 40 C°-ra felmelegítve tartják, majd zacskóba teszik (vö. MNépr.² II, 134), a savót belőle előbb nagyjából kiszorítják, aztán valahová a zacskót szegre akasztják, és egy fél vagy egész napig ott hagyják, hogy a még benne maradt savó is szoruljon, illetőleg csepegjen ki belőle. Az így keletkezett tejterméket tehát valóban nevezhették **szordék* > *szerdék*-nek.

A *szerdék* szó származtatásának történetéből megemlíthető, hogy e szót CzF. — Lugossy József véleményére támaszkodva — jó száz éve nem a *szorít*, *szorul*, hanem a *szűr* ige -*dék* képzős származékának tartotta, mert szerinte a *szerdék* 'a megtúrosodott aludttejnek kiszűrt leve'. E jelentésmeghatározás aligha helyes, de nem sokkal pon-

tosabb az ÉrtSz.-nak CzF.-ra visszamenő következő értelmezése sem: „Tej, különféle alakban (aludt tej, félig meg-aludt tej, vajtartalmától megfosztott tej).“ A 'vajtartalmától megfosztott tej' értelmezés csak úgy értendő, hogy az aludttej valóban „feladja“ a fölé-t, azaz a zsírtartalmát, és csak magából az alvadt tejből, nem a föléből is „ag-gasztják“ a tehéntúrót.

Ettől az itt tárgyalt *szerdék* szótól elkülönítendő egy másik *szerdék*; az, amelyet CzF. és az ÉrtSz. is külön címszóban tárgyal. Ezt Horger a *szerez* származékának tartja (i.h.), CzF. pedig még hangalakban is elkülöníti ezt a *szerdék*-et a másik, előbb tárgyalt *szérdék* ~ *szérdek* (így!) szótól. E szóra vonatkozólag CzF. kevésbé szabatos értelmezését figyelmen kívül hagyva, az ÉrtSz. jelentését idézem: „Zsákmányként vagy más módon szerzett, gyűjtött holmi; szerzemény, keresmény.“ Ezzel a *szerdé*ekkel alakult a CzF.-ban idézett közmondás: *Ebül gyűlt szerdéeknek ebül kell elveszni.* — Erre a közmondásra a legrégebbi példát Melius Pétertől ismerjük (1565). Magam is idézhetem nyilvántartás céljából e szólásnak egy székelységi előfordulását. 1737: „Buda István... Egy kiseded ládáját az arnyek szekben tartotta lanczon le bocsatva... edgyik atyafi a masikot beszedré (!) félre hitta, az alatt az szolgájával az ladat el lopatta. Igazan itt telljesedet be hogy *ebül gyűlt szerdek ebül veszet ell*“ (Székely Elek levele br. Apor Péterhez; ESzT.).

III
A SZÓKINCSHATÁS KÖRÉBŐL

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A FEUDALIZMUSKORI BERBÉCS TÁJSZÓRÓL

1. A magyar nyelv feudalizmuskori román eredetű szavainak tervmunkája rendjén az adattári rész szerkesztési elveinek kialakítása célzatával legelsőként a szerkesztés szempontjából legbonyolultabbnak ígérkező *berbécs* szót szerkesztettem meg. Most aztán, hogy az egész adattári rész lényegében nyersen megszerkesztve feldolgozásra készen áll, és így bármelyik más szócikkkel kapcsolatban is előadhatnám észrevételeimet, nem annyira az elsőszülöttség címén, sokkal inkább az e szócikkkel kapcsolatban felvetődő kérdések sokrétúsége miatt az alábbiakban e szóval kapcsolatos megjegyzéseim egy részének sommás előadására vállalkozom.

2. Úgy látom célszerűnek, hogy elsősorban is a szó régiségbeli írott alakváltozatait állítsam egybe. A *berbécs* szó először személynévi használatban 1423-ban jelentkezik így: „*Jacobo Berbech*“ (OklSz.). Köznévi szerepben azonban a szó csak majdnem másfélszáz év múlva, a fogarasi uradalomnak egy 1560—1570 tájáról való rendtartásában tűnik fel, sajnos, egy újabb helyesírással „átírt“ közlésben (MGtSz. I, 164). Az 1458-tól kezdődő köznévi *berbécs* adatoknak (TESz.) a feudalizmus kora végéig összegyűjtött tekintélyes sorában az írott alakváltozatok ilyen időrendben sorakoznak fel: 1458: *Berbech* | 1563: *berbechek* | 1585: *Berbech* | 1589: *Berbechyet* | *berbechj* | 1589, 1678: *Berbecz* | *berbecz* | 1638: *berbeczy* | 1629, 1723: *berbécz* | 1621: *berbets* | 1745, 1830: *Berbéts*, *berbéts* | 1800: *Bérbéts* | 1633: *berbecsiet* | 1666: *Berbecs*, *berbecs* | 1677, 1782: *Berbécs*, *berbécs* | 1725: *Berbés*.

Mindezek mellett Mehmet temesvári pasának egy 1616-ban kelt leveléből az e sorból hangalakja miatt kirívó a „*bórbeczeket*“, egy 1647-ből való urbáriumnak Drassóra és Meggykerékre vonatkozó állatfelsorolásából pedig a „*beorbecz*“ adatot jegeztem ki.

3. Az itt felsorolt alakváltozatokban a mássalhangzók hangértékét szinte minden kétséget kizáróan könnyen meg lehet állapítani: A *b* és az *r* olvasatával kapcsolatban semmi kétely nem merülhet fel; a *ch*, *chy*, *chj*; *cz*, *czy*; *ts*, *csi*, *cs* a régiségbeli szövegekben, illetőleg itt a *cs* hang jele. Az 1725-ből egyetlenként idézett *Berbés* utolsó betűje lehet elírás is *cs* vagy *ts* helyett, de lehet esetleg ritka *s*-es ejtést őrző olyanféle alakváltozat is, mint amilyen az egyébként ismeretlen eredetű *kucsma* szónak Biharból, a Szilágyságból, Kalotaszegről és a székelységből ismert *kusma* formája (MTsz.; Kniezsa, SzlJ. 679). Mint hogy azonban a *berbés*-nek olvasható alakváltozat a *berbécs* szó esetében igazán gazdag adattárunkban csak egyszer fordul elő, ez alakváltozati lehetőséggel szemben az egyetlen adatokkal kapcsolatban kötelees fenntartás szükségességét hangoztatni itt is ajánlatos.

A magánhangzók minőségi és mennyiségi viszonyainak régiségbeli tökéletlen jelzése miatt nehéz az érdeklődésünk körébe került szó magánhangzói biztos olvasatának megállapítása. Minthogy a *berbécs* a magyarba kétségtelenül a románból való kölcsönzés révén kerülhetett be (l. erre nézve alább a 4. pontban), abból kell kiindulnunk, hogy a román szóban előforduló két zárt *e* (*ē*) hang a magyarba így került át, hiszen a kölcsönzés idején a keleti magyar nyelvjárások egész területén a székely nyelvjárásokon kívül is meglehetett még az *ē* hang. Az első szótagbeli korai *ē*-re az előbb 1616-ból idézett *börbecz*, illetőleg az 1647-ből való *boerbecz* adatból is következtethetünk. Mindkét adat ugyanis csak *börbe(ē)cs*-nek olvasható, az első szótagbeli *ö* pedig csak előbbi *ē*-ből fejlődhetett. A XV—XVII. századból előbb felsorakoztatott okleveles adatok második szótagjában szereplő *e* átvételkori hangszínének meghatározása dolgában akkor dönthetünk, ha tekintetbe vesszük, hogy az itt vizsgált szónak második szótagjában 1629-től *é* hangot jelölnek, ez pedig nyúlással csakis *ē*-ből és nem *e*-ből fejlődhetett. A román szó zárt *e* (*ē*) hangjai, mind pedig a magyar hangtörténeti megfontolások tehát arra készítetnek, hogy a mai *berbécs* szónak átvételkori *bērbēcs* és belőle legkésőbb a XVII. század elejéig nyúlással keletkezett *be(ē)rbécs* olvasatá-

val, illetőleg hangalakjával számoljunk. A közép-erdélyi, székelységen kívüli magyar nyelvjárásokból és az EtSz. szerint a régiségből is kimutatott *berbecs* alak viszont a keleti magyar nyelvjárásokban általános $\ddot{e} > e$ változás rendjén az eredetibb *bërbëcs* formából keletkezhetett.

4. A hangalak kérdése természetesen szoros kapcsolatban van a szó etimológiájával is.

A magyar *berbëcs* tájszó minden kétséget kizáróan a románból került a magyarba. A román szó azonban nem a klasszikus latin *vervex* leszármazottja, mint ahogy erre az EtSz. utal, hanem egy feltehető vulgaris latin **berber* \sim **berbir* alakváltozaté. Így vélekedett már régebben Edelspacher Antal (NyK. XII, 97), Szinnyei József (Nyr. XXII, 169), sőt valamivel később, de tőlük függetlenül a DAc. és a $v \sim b$ hangváltakozás okainak vizsgálatával kapcsolatban Densuşianu Ovid (Istoria limbii române. Bucureşti 1961. I, 75) is. A román szó régebbi alakja **berbecse* lehetett, és az újabb egyes számú *berbec* forma alkalmasint csak viszonylag újabb elvonás, illetőleg kikövetkeztetés a többes számú *berbeci* alakból. A magyar *bërbëcs* $>$ *berbëcs* a román többes számú alak elvonása lehet (így a DAc. és később az AECO. II, 343 nyomán a SzófSz. és a TESz. is). Magyar *-e* birtokos személyragos alaknak érzett régi román nominativusi *berbece* forma átvételével (így, esetlegesen e lehetőséggel is számolva a TESz.) valamelyes valószínűséggel csak abban az esetben számolhatunk, ha e kölcsönszónak a magyar régiségből kimutathatók *berbecse* alakját is; így olvasható formával azonban sem a magyar régiségben, sem a magyar nyelvjárásokban nem találkozunk. Mellékesen a szó etimológiája szempontjából lényegtelen megjegyzésként meg kell említenem, hogy az EtSz. Baróti Szabó Dávid, a TESz. pedig a NSz. adatgyűjtése nyomán említi ugyan *berbe* alakváltozatot is, ez azonban természetesen csak a magyarban és elvonással keletkezhetett.

5. Az erdélyi régiségbeli köz- és tájnyelvi *berbëcs* szónak a kezünk ügyébe eső történeti adatok ismeretében eddig csak 1. 'kos (a juh hímje); Widder, Schafbock'; 2. 'herélt kos; Hammel, Schöps' jelentését tartottuk nyilván. Újabban futólag rámutattam (StUBB. 1962. 2. 24), hogy a múlt század elejétől a levéltári anyagban előfordul

e szó '(verő)kos (cölöpverő eszköz)' jelentésben is. A szónak e jelentése nyilván román tükörjelentés: A DLRM. szerint ugyanis a román szónak más jelentései mellett van 'dispozitiv mecanic sau manual compus dintr-o piesă grea care acționează prin cădere, folosit la baterea pilonilor, bătucitul pământului, spargerea bucătilor mare de fontă etc.' jelentése is, mint ahogy a magyarban a *kos* szónak is számon tartjuk ilyen jelentését (ÉrtSz.). A szónak a románban ez a jelentése onnan származhatik, hogy az a több ember együttes és egyidejű erőfeszítését kívánó cölöpverő eszköz a kosfejhez hasonlít. A magyar történeti szótárakban (NySz., OklSz., HszSzj.) nem találkozunk a *berbécs* szónak ilyen jelentésével. Éppen ezért e jelentés egykori meglétének bizonyosságára erdélyi szótörténeti gyűjtésem cédula-anyagából ezeket a válogatott adalékokat sorakoztatom fel:

berbécs 'verőkos'. 1823: „Egy mérő Slag 16 Rf. 34 1/2 xr... két *Berbéts* 5 Rf 39 xr... Téglá a mi fel építettett 106 Rf.“ (Majos MT). 1825: „A *nagy Berbéts*hez való 3 vas... a' *Nagy Berbéts*hez való két horog“ (Dés).

cövekverő berbécs 'ua'. 1813: „*Cövek verő Berbéts* Vas nélkül Nro 1“ (Koronka MT). — Ugyanez évből még Nyáradkarácsonfalváról, 1821-ből Koronkáról, 1825-ből Désről, 1833-ből Nagylóznáról, 1851-ből pedig Erdőszentgyörgyről egy-egy adalék gyűjteményemben.

fa-berbécs 'ua'. 1822: „Három *fa Berbéts*“ (Dés; a hídépítő eszközök között). — Ugyanerre az összetételre és jelentésre a dési levéltári anyagból még 1825-ből és 1852-ből is jegyeztem ki egy-egy szótári adalékot.

gyalog-faberbécs 'ua'. 1852. Egy *gyalog fa berbéts* több Darab árkushoz való Deszkával“ (hídépítéshez használt eszköz).

kéziberbécs 'ua'. 1824: „A Matskási ház mellett az oldal töviben szükséges 20 ölnyi hosszan *kézi berbéts*sel bé vert tzövekelést két s' fél öles tzövekből készíteni egyszer s' mind pedig a künnlévő régi tzövekeket belyebb verni.“

vasberbécs 'vasazott v. vas verőkos'. 1818: „Aphidánál a Szamoson keresztül fel építendő köz hasznu Hidnak Tölgy fa lábai béverésekre *vas Berbéts* kívántat-

ván meg minthogy nemes Déés Városának... olyatén *vas Berbéttse* vagyon... a kivánt végre azon *Vas Berbétset* által engedni ne terheltessék" (Kolozsvár városa Dés városához). 1822-ből meg 1852-ből Désről, 1823-ból Kolozsvárról, 1834-ből pedig még Marosújvárról idézhetnék e címszó alá tartozó adalékokat.

6. A *berbécs* szó történeti jelentésének megállapítása céljából való fejtegetései rendjén Takáts Sándor előbb azt mondja ugyan, hogy „a *berbécs* szó jelentése is időközökben és vidékek szerint változik“, később azonban úgy nyilatkozik, hogy majdnem biztosra vehetjük, hogy a román juhot (így!) nevezték *berbécsnek* (MNY. III, 208—9); az ott felsorolt egy-két történeti adalék azonban nem elégséges e töle megállapított jelentés bizonyítására nézve. A magam gyűjtötte fölösszámú *berbécs*-adat azonban meglehetősen egyöntetűséggel a fennebb megállapított hármas: 1. 'kos', 2. 'ürü', 3. 'verőkos' jelentés mellett bizonykodik. Megjegyzendő azonban, hogy az állatösszeírásokból meg más forrásokból kijegyzett szótörténeti adalékok sokszor kétségben hagynak a tekintetben, hogy ebben vagy abban az esetben vajon a szónak 'kos' vagy 'ürü' jelentésével kell-e számolnunk.

7. Nemcsak a hangalakbeli megfelelés és a történeti jelentések azonossága, hanem a szóföldrajzi jelentkezés is a *berbécs* tájszó román eredete mellett bizonyít. Amint ugyanis közelebbről a szóföldrajzi elterjedés szemléltetése céljából térképre igyekeztem vetíteni a *berbécs* tájszó feudalizmuskori adatait (StUBB. i.h.), a régiségből nem tudtam a Huszt és Marosillye között, nagyjából déli-északi irányban húzható egyenestől nyugatra eső pontról származó történeti *berbécs* adatot a térképre vetítés munkájába bevonni. Ez a terület pedig a román—magyar népi érintkezés területe. Az itt vizsgált szónak tehát az erdélyi román nyelvjárásokból kellett az évszázados, megszakítatlan népi-nyelvi érintkezés eredményeként az erdélyi magyar nyelvjárásokba és innen az erdélyi köznyelvbe bekerülnie.

Amint a hivatkozott térképlapról látható, legtöbb e vonaltól keletre eső pontról származó *berbécs* adalék a Mezőségről, a Maros és a Küküllők mentéről, valamint az egykori Háromszék területéről való.

8. A **berbécs** szó nem maradt meg szigorú értelemben véve nyelvjárási szinten, és tulajdonképpen már rég ideje nem is nevezhető szoros értelemben vehető tájszónak. Még a feudalizmus korában behatolt e szó az erdélyi magyar köznyelvbe, a központi hivatali írásbeliségbe, sőt be az erdélyi irodalom nyelvébe is. E szóra vonatkozó adattári összeállításunkban például már viszonylag korai időből, 1577-ből a tordai, a következő évből a kolozsvári országgyűlés végzéseiből, tehát a legmagasabb hivatali írásbeliség köréből van rá adatunk. Az erdélyi irodalom nyelvébe való behatolását bizonyítja az, hogy 1640-ben Hal-ler Gábor naplójában, 1690-ből Pápai Páriz Ferenc Pax corporis-ában, 1701 táján Wass György és László naplójegyzeteiben, Bethlen Miklós Önéletírásában meg más XVII—XVIII. századi írók műveiben jelentkezik. A köz- és irodalmi nyelvbe való végleges behatolás bizonyítéka, hogy nemcsak maga az alapszó, hanem néhány származéka és összetétele is belekerült Pápai Páriz Ferenc magyar—latin szótárának első, 1708-i kiadásába, de aztán bele az elsőt követő másik négy kiadásba és onnan más, későbbi szótárakba, sőt Gyarmathi Sámuel nyelvhasználati munkái-
káiba is (I. erre StUBB. 1960. 2. 15. kk.; NyIrK. IV, 397—414). Nagyon kevés olyan szó van feudalizmuskori román eredetű szavaink között, amely olyan sok származékban és összetétel tagjaként olyan gyakran kerülne elénk a legkülönbözőbb jellegű feudalizmuskori szövegekben, mint éppen a **berbécs** szó. Éppen ezért már a feudalizmus korában is tájszónak tekinteni csak abban az értelemben lehet, hogy földrajzilag az előbb jelzett határokon belül volt közkeletű, itt azonban a legigénytelenebb konyhai nyelvtől a legmagasabb szintű társalgási, közéleti, irodalmi nyelv köréig kiterjedő használatára nézve fölöszámú egykorú adalékkal rendelkezünk. Érthető tehát, hogy éppen ezért ma már a címbeli szót nemcsak feudalizmuskori erdélyi tájszónak, hanem a korabeli erdélyi magyar köznyelv alapvető szókincsébe tartozó közszónak is tekintjük.

A KOLOZSVÁRI BONGÁRPATAK ÉS AZ ERDÉLYI BONGOROK

Holzträger Fritz emlékének

1. Mint természetjáró évtizedek óta barangolok a kolozsvári és a város környéki hegyekben. A tavaszi kirándulásoknak kedvelt célpontja a szászfenesi határ egyik kopár, közvetlen környékén azonban erdős völgyecskeje: a *Bongárpatak*. Ez az egyébként semmi rendkívüli látnivalóval nem kecsegtető völgyecske nagyszerű forrásvizével csábítja magához a természetjárót. A kirándulóhely neve nem sokáig izgatta ismeretlen eredetével képzeletemet. Hamarosan rájöttem, hogy e helynév előtagjában egy Erdélyben elég nagy területen előforduló *bongor* ~ *bongár*-féle tájszó rejtőzködik. Vizsgálódásaim eredményeiről az alábbiakban igyekszem számot adni.

2. Az erdélyi helynévadásban nagy szerepet játszó *bongor* tájszó magyarázatai közül a legrégebbi a Simonyi Zsigmondé (NyÉrt. XV, 3:14). Szerinte e szó a *bokor* és *csenger* (~ *csöngör*) alak keveredésével keletkezett volna; ezt a magyarázatot az alakkeveredés egyik tagjának (*csenger*) ritka volta miatt már eleve is el kell vetnünk. Nem fogadja el az EtSz. végleges magyarázatnak Horger Antal eredeztetését (MNY. X, 192) sem. Az utóbbi pedig, mint alább kitűnik, helyesen az erdélyi szász *bąngert*, *bongert* '(meist) offener mit Obstbäumen besetzter Garten ausserhalb der Gemeinde auf dem Felde oder unterhalb der Weingärten' köznévből származtatja e tájszót. Jóllehet a megfejtés helyességére futólag magam (MNY. XXX, 165) már rámutattam, az alábbiakban e futó állításomat szükségesnek tartom részletesen is igazolni.

3. Mikor először foglalkoztam e kétesen szász eredetűnek minősített tájszóval, rá vonatkozólag az addigi közlésekből mindössze három jelenkori nyelvjárási és három történeti adalékot ismertem (i.h. XXXIII, 336). A három tájszói előfordulás közül 1. 'apró vad fákkal és bokrokkal

sűrűn benőtt hely; Dickicht, Horst; maquis' és 2. 'gyümölcsös kert' jelentéssel kettőt Udvarhely, egyet meg Szolnok-Doboka megyéből valónak jelez a MTsz. E három tájnyelvi adat sem a szó eredetét, sem jelentését számomra nem világította meg. Az addig legrégebbi, 1624-ből való köznévi adalékot Kelemen Lajos közléséből a maroszéki Kálról (Székelykál) ismertem: „Rettegi Mihály deák hagyott egy darab *bungort* (vö. bungor MTsz.), melynek végiben (van) egy darab szántó föld is, az felsőhatárban a Szász Balás nevű helyben“ (Nyr. XXVIII, 382). Ezt az első közleményem megírásáig egyetlenül ismert történeti adalékot érdeklődésemre néhai való jó Bogáts Dénes volt szíves még kettővel megszerezni. Bogáts a sepsiszentgyörgyi Múzeum XVII. század eleji anyagának egy keltezetlen papírdarabjáról a következő két adalékot közölte velem: „Kerlesy határon való *Bongort*“ | „Az *Bonghortok* is osztatlanok“. A papírdarabka külzete szerint ezek Szászcegőből (SzD.) való adalékok.

4. Az első *bongor*-közleményem megjelenése óta eltelt három évtized alatt az ESzT.-ba az adalékok hosszú és beszédes sora került egybe. Minthogy ezek már magukban is véglegesen megoldják a *bongor* köznévi jelentésének és nyelvföldrajzi előfordulásának kérdését, a jelzett szótári gyűjtemény válogatott anyagából először ezeket az adalékokat sorolom fel. Íme: 1618: „hiuanak ki bennwnket... Az feolseo szeoleö hegwnknek, giepwiének megh latogatasara... Es mikoron Jwtottu(n)k uolna az masik szelere az szeoleonek az *Bongort* Gèpŵ wegiben, az hon az szeoleö melliek Giepŵ el indittatott, regenten, az mint el oztottak uolt az szeoleo melliek giepŵiet, ot kezdenek nemeli Atiánk fiay... wetelkedni az Gepŵ weget, az uagi az felet, ot elseoben Varga Miklos... monda, hagi az az *Bongort* mellet Elseo szeoleö Gièpŵ, Balmani Balas szeoleienek, Elseo melliek Giepŵie az *Bongort* giepŵ wegeben, ezt roiak arra“ (Vajdaszentiván MT.). 1632: „Az *Bongortot* hasitsak ket fele“ (Maroszentkirály Uo.). 1635: „vété... Galaczý Borbara aszonj Doboka varmegieiben Galacson lako Török Ferencz Uramnak egý *bongortnak* az felett szallaghban... mely *bongort*... most Igen Pusztá, ezt az *bongortot* hogy ha valaki ennek utanna ki akarna váltani Török Ferencz Uramtul... minden perpatvar nel-

kül vissza Eresze az *bongortot*“ (Galac BN.). 1637: „Galaczy Borbara Aszonj... az ű reszet ^a ... ada... szanto kaszalo reteivel *Bongort*jaival Pusztá szolóeivel viszivel (!) minden nemű mas nevezendő öröksegevel edgiut“ ^b (Uo. — ^a Ti. házbeli részét. ^b Vasarhely Istvanne Galaczi Christina asszonynak). 1646: „... az Ket Jobbik Rendbelj szőlőtis Saitostol es *Bongortostol* az harmados Atiafiak(na)k adgia“ (Kolozsvár). 1647: „a Cserisnye hegyben vagyon egy darabotska *bongor*“ (Székelycsóka MT.). 1658: „Az Tribely hegybennis vagyon három hold szőlő(m)... Abbanis attam egy porciot Czhehi (!) Szabo Palnak, az Teóke Istva(n) szóleje felől, az *Bongora* nekül“ (Marosvásárhely; Nagy Szabó Ferenc végrendeletéből). 1682: „*Bongortok* a vagy Gyömölcses Irtoványok“ | „A' Falu Pusztá Szóleje mellet vagyon egy bokros *Bongort*“ | „A' Felső hegyben egy pusztá Szőlő egy darab *bongort*tal edgyütt“ (Galac BN.). 1693: „Van egy darab *bongort* az vegiben szánto földis az felső határban Szász Balás nevű helyb(en)“ (Székelykál MT.). 1697: „Maiorsagh, megh Oztatlan szőleit es ennek *Bongort*iat Gyömölcsesiuel és giepiuuel edgiut“ (Somkerék SzD.). 1715: „eo kglme *bongora* felől az roka lyukok alatt“ (Póka MT.) | „Leven o kgnn(e)k egy *Bongort*ja el ado kiben vagyon Alma fa 24 Körtvil fa 17. Dio fa 16. Mely *Bongort*al... Jordan György mind szomszedjat Attjafijat... meg kínálta az ő szokások szerint a Templom előtt“ (Szászszentjakab SZD.). 1718/1770: „testalom azon meg-haló szájammal ezen Ekl(esi)ának Ropób(an) lévő *Bongordot* minden appertinentiajival, kinek vicinussa egyik felől az Erdő, felyül pedig... Alexa Györgynek szántó Földe, alol is az Erdő“ (Málom uo.). 1722: „vagyon az hagyob(an) egy *Bongor* Diofak (így!) ugyan ott egy Körtvelyfa“ (Magyarpéterlaka MT.). 1726: „ada... az Bándi Közepső Szőlő hegjbe also felső *bongor*ával edgyütt egj darab szőlőt... egy Dio fán kívül, és akkora *bongoran* kívül, mint az mennyire azon Diofá(na)k ágai kiterjedé<zve> vadnak“ (Mezőbánd uo.). 1717: „A Fundetorában vagyon egy szabad *Bongorgya*“ (Szászníres SzD.). 1726/XVIII. sz. közepe: „A Cseresnye hegjbe vagyon egy darabocska *bongor*“ (Székelycsóka MT.). 1730: „Dés és Akna Várossában s határain volnának... szánto

kaszálo földei, szőlei, azok(na)k helyei, irtoványi, vagy *bongorjai* s egyéb neminemű örökségei“. 1732: „Vagyon... a Verőfény oldalban, edj nagy Gyümölcsös-kert vagj *Bongor*“ (Szászszentjakab SzD.) | „A Dios nevű helybenis vagyon egy darab *Bongor*“ (Nagyida K.). 1736: „a Székely János Sellér kerti tetején egy darab erdő... és Dési György kerti mellett egy kis *Bongor*“ (Póka MT.). 1744: „minden Tilalmasókót, Szőlőköt, *Bóngórdó*köt, Gabonaköt Kaszáló földeket Szántszándékkal gázoltatta volna ökreivel, Lovaival“ (Szászszentjakab SzD.). 1747: „sokáig keresvén... ezen erdő(ne)k az Dél fellől valo határát, holott egy *bongorba* ezen borozdán egy régi Csere Csutakacs-kára vágá(na)k keresztet“ (Vaja MT.) | „A Vásárhelyi Út mellett is vagyon egy kis darab Erdő... Ez is tsak *bongor*, haszontalan... A Szent-benedeki torokb(an)-is Vagyon egy kis darab erdő... Ez-is tsak *bongor* gyeppure való ág-is kevés vagyon benne“ (Ákosfalva Uo.). 1753: „Vagyon egy vápában a Fellaki határ szélben egy *Bongor* az erdő alatt“ (gyü) (Apanagyfalu SzD.). 1754: „A' Gellért Ferencz *Bongorja* mellett“ (k) (Málom uo.). 1761: „a' nyilak végiben és a' kertek háta megett... lévő *Bongord* és puszta szőlő hatod része Toldalagine Aszszonyom *Bongordja* felől“ (e) | „Lészai András ötsének... erdők *Bongordok* és puszta szőlőbeli Portioját adá... Bátyanak Uranak“ (Szava K.). 1767: „Szánto föld... Vagyon a *Bongord* alatt oldalas jó helyen vicinussa a *Bongord*, vagy valami gyümölcsös hely“ (Pókakeresztúr MT.). 1773: „Az itt valo Szőlő Lábján lévő kaszálok vagyis *bungordok* maradának egészen Szőlökkel edgyüt... Baranyai Joseff Ur(amé)k(na)k“ (Somkerék SzD.). 1782: „azon említett puszta Szőlő hegyen a Veres Mihály és Nagy György jobbágyok puszta szőlők *Bongorgyok* között“ (Mezőköbölkút K.). 1783: „Also fordulo Határban a *Bongord* nevű helyben vagyon... két darab gyümölcsös *Bongordja* melyek régen szőlők voltanak... (szomszédja) Nap Nyugatrol... Lakatos Marton... *Bongordja*... nap keletről... Nagy György *Bongordja* mely egy nyil volt a... meg nevezet *bongordjával*, északrol... *Bongordjak* szomszédja... mely vicinált *Bongordok(na)k* tetejit... el foglalt“ (Uo.). 1783|1834: „Bakmnyas nevezetű heljben két

darab *bongor*“ (Aranyosrákos TA.). 1790: „Valakinek a Hangos és Vén Hegy nevezetű Szőlő Hegyekben Szőlő Fölgyek vagyon miveletlen *Bongorban* Gyeppen senkiis ne tartsa az illetén Személy a' kinek illy Színü miveletlen Szőlő Fölgye taláztatik a Szőlő Biro által admo-neáltassék Tavasszal és Összel egy más után kéttzer... hogy Pusztá Szőlő Fölgyét miveletlen ne tartsa“ (Karácsonfalva MT.). 1795: „A *Bungardban* (gyü) szomszédgya... Barta János (és)... Lakatos Pál *Bongordgyák*“ | „külső Gyümölcsös kertek vagy *Bongordgyák*“ | „A Rigo Hegybe (gyü) szomszédgya... Marusán Juvon (és)... Csobán Juvon *Bongordgyák* vagy Gyümölcsössek“ (Mezőköbölkút K.). 1799: „a... Sándor Jánosné Aszszonyom eő Nágának jutott Ujj Szőlő sokkal nagyobb a *Bongornál*“ (Kolozsvár). 1799|1823: „A Szőlők és *Bungordok* a Birtokosság engedelméből fogattattanak fel és még azokonn kívül taláztatnak olyan helyek az hol hasonló Szőlők és *Bungortok* epülhetnek“ (Ludvég K.). 1818: „In Vale Siilor in Fundaje Szánto és *Bungárd* fejül... alol... (szomszédja) *Bongardak*“ | „In Trifertaje *Bongard* fejül“ | „In Trifertaje *Bongárd* fejül“ (Harina BN.) | „a Domb nevű helyen lévő *Bóngárt* két részre birassék“ (Póka MT.). 1826: „Az Aranyhegyben *Bongord*“. 1832: „Az Aranyhegyi *Bongord*“ (gyü) (Retteg SzD.). 1833: „Szőlő... a Gerendájba szomszédgya egyf(elől)... az ezen részhez tartozo *Bangart*“ (Somogyom KK.). 1864: „*Bongor* hidjánál, e tájszó „*bongor*“ a német Baumgartenből gyümölcsös kertet jelent“ (Moha NK.) | „*Bongor*... általánosán meg jegyzendő hogy egy kicsiny kiterjedésű sűrű bokros erdő, mely valahol félreesőleg fekszik *bongornak* szokott neveztetni“ (Márkod MT.).

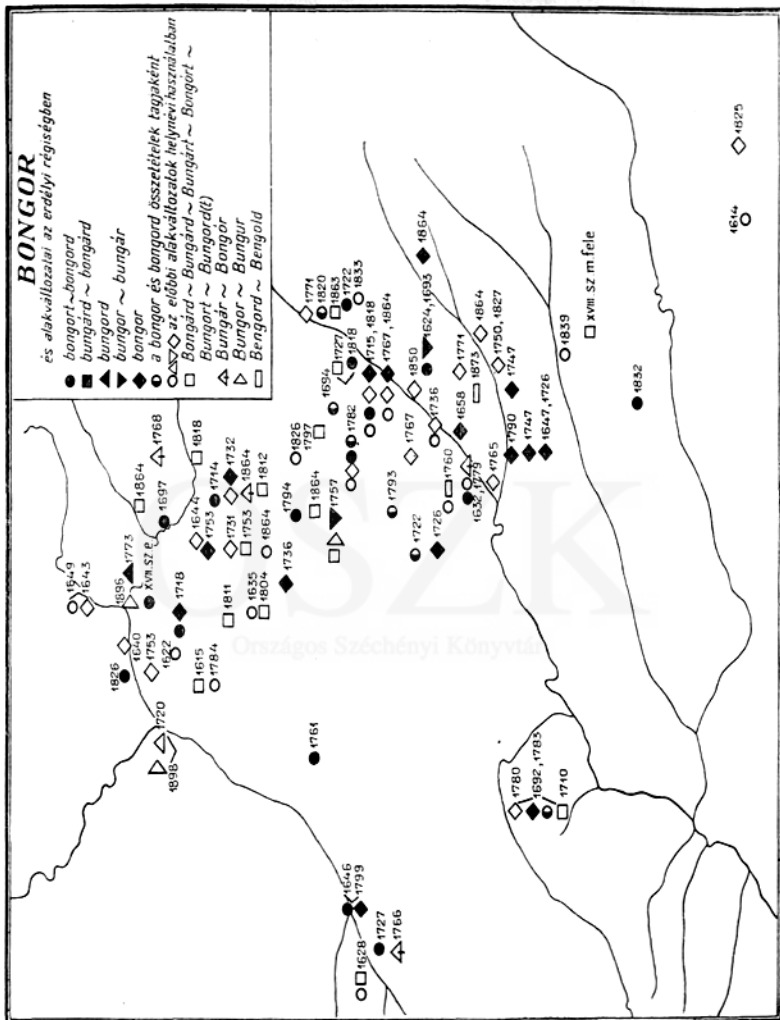
5. A köznévi előfordulást bizonyító fölösszámú történeti adalék mellett az itt tárgyalt tájszónak az erdélyi helynévanyagban játszott szerepe is kétségtelen tanúságot szolgáltat arra nézve, hogy milyen eleven és nyelvföldrajzi szempontból milyen elterjedt táji szókészleti elem lehetett e köznévi. Erre nézve a magam történeti gyűjtéséből (EHAd.) igazán csak válogatott adalékokat sorolok fel úgy, hogy ezek a lehetőség szerint mutassák a tájszó helynév-földrajzi elterjedését. Itt következnek az

adatok: XVII. sz. eleje: „Az hozzú *bongarton* felliewl egy hod^a | „Az also *Bonghart* alat is vagion egy darab feold“ (Szászcegő SzD. — a Ti. föld). 1614: „Az *bongortt* előtt“ (sz) (Nagymoha NK.). 1615: „*Bungort*“ (gyü) (Szásznyíres SzD.). 1620: „*Bungort*“ (Dés). 1628: „az fenesi hatar feleol *Bongort* fele... Az melly igines ut megien le *Bongortrol* az Szaszok uttiara...“ | „*Bangort*“ [Boc K; eltűnt település Szászfenes vidékén (L. Csánki V, 182; KHn. 182)]. 1632: „Az *Bongortot* hasitsak ket fele“ (Marosszentkirály MT.). 1643|1770: „Praeterea est quoddam pomarium seu hortus fructifera in *Bongor*“ (Szészarma SzD.). 1643 után|1770 k.: „a Kékes felől való vége jó a *Bongordig*“ (Mezőveresegeyháza SzD.). 1649: „Vagyon egy gyümeolcsios kert a *Bongordban*“ (Szészarma SzD.). 1660: „a *Bongortba(n)*“ (sz) | „a *Bongortok*“ (Szászigalac BN.). 1710: „a *bungortnál* levő Erdő“ (Aranyosrákos TA.). 1721: „A Somkereki Szőlők allyán *Bongordnak*... az also fele“ (k.) (Somkerék SzD.). 1727: „*Bongor*“ (sz.) (Uo.) | „Az *Bongard* alatt“ (sz) (Vajdaszentiván MT.). 1732: „Az Endtsi (!) ősvenyénél... Annak a végiben a nagy *Bongorra* menyen véggel... a töviss erőssen fel fogta, ha ki irtanáék belé menne Zab Cub. 4“ | „juta Földvári Ferencz ur(na)k az *Bongor* nevü Gyümölcsös kert“ (Szászsztjakab SzD.). 1736: „Az *Bongord*“ (sz) [Pinárd (később: Várhegy) MT.]. 1744: „A *Bongorban*“ (sz) (Csépan BN.). 1750: „az *Bongoron*“ (sző) | „Az *Bongorban* egy darab Szőlő föld“ | „az Dandor tetön az *Bongor* mellett“ (irt) (Backamadaras MT.). 1757: „a *bongorol* le jövő Patak“ (Vaja MT.) | „A *Bunger* vagyis Gyümölcös kertis az erdő felől“ | „Vagyon ezen Csürös kert felett még egy Gyümölcsös mellyet vulgo *Bungor* kertnek hivnak... Somogyi rész Erdőből irtatott“ (Szászfülpös MT.). 1760: „Vagyon a *Bengord* tetön“ (sz) (Csitszentiván uo.). 1761: „Az *Bangordon* fejlül Rosz Erdő nevezetü helyen“ (e) (Szászfülpös MT.). 1765: „a' *Bongorban*“ (Hagymásbodon uo.). 1766: „*Bongár* völgyiben“ (sz) (Szászfenes K.). 1767: „a *Bongor* helyen“ (sz) (Pinárd MT.) | „a *Bongord* alatt oldalas jó helyen“ (sz) | „A *Bongor* alatt (sz) (egy föld) vicinussa a *Bongord*, vagy valami gyümölcös helyenn“ (sz) | „a *Bongorba*, mellyben gyümölcös fák is vadnak“ (Pókake-

BONGOR

és alakváltásai az erdélyi régióban

- bongor ~ bongord
- bungárd ~ bongárd
- ▲ bungord
- ◆ bungor ~ bungár
- bongor
- az előbbi alakváltozatok helynevi használatban
- Bungárd ~ Bungárd ~ Bungárt ~ Bongort ~
- △ Bungord ~ Bungord(t)
- △ Bungor ~ Bongor
- △ Bungor ~ Bungor
- Bengord ~ Bengold

resztúr uo.) | „*Bongárd*“ (puszta gyü) | „a *Bongorba*“ (ua.) (Toldalag Uo.). 1768: „A Szőlő alat a Kis *Bungár* Groff Bethlen János kaszálója és gyümölsösse“ (Somkerék SzD.). 1771: „A *Bongorba* (sz) egy felől az Erdő más felől az Szőlő Hegy Szomszédásigiban“ (Körtvélyfája MT.). 1771/1817: „*Bongorban*“ (sz) (Jobbágyfalva Uo.). 1772: „A *Bongárdba*“ (sz) | „*Bongárd* uttya mellett“ (sz) | „A *Bongárd* Hegyen“ | „Az *Bongárd* Völgye alatt“ (sz) | „A *Bongárdi* Patak körül“ | „A *Bongárd* kuttyánál“ (sz) | „A *Bongárdon*“ (sz) | „*Bongár* Patakra menőben“ (sz) | „a *Bongár* nevezetű kút (Szászfenes K.). 1773: „Az *Bungárd* alatt“ (sz) (Mezőverese gyháza SzD.). 1778: „Az *Bongoron* fellyül“ (sz) (Szászsztentjakab uo.). 1779: „A *Bungár* nevezetű Erdő“ | „a Kis *Bongor* alatt“ (sz) (Marosszentkirály MT.). 1780: „az *bongor* nevü hejben“ (e) (Aranyosrákos TA.). 1782: „*Bongord* alat levő Labba“ (Somkerék SzD.) | „Az el pusztult Szőlő hegynek nevezet szerint *Bongorban* Lakatos Mihály sellér es Moldovan alias Andrej Vaszily jobbágy *Bongorgyai* között“ (Mezőköbölkút K.). 1783: „a *Bongord* nevü helyben vagyon... két darab gyümölsös *Bongordja*“ (Uo.). 1784: „A *Bongordba*“ (k) | „A' *Bongord* alatt“ (sz) | „A' *Bongordokba*“ | „A *Bongordok* felett“ (k) | „A *Bongordok* alatt“ (k) | „A Kriszte Vaszi *Bongordjába*“ | „A *Bongortokba*“ (k) | „A' Mátyás *Bongorba*“ (sz) | „A Mátyás *Bongord* alatt“ (k) (Szászníres SzD.). 1789: „a *Bongor* alatt“ (sz). 1791: „A' *Baumgárt* Patakjánál“ (k) (Ludvég K.). 1796: „A *Bongord* nevezetű helyen feljül“ (gyü) | „A *Bongordon* felyül“ (gyü) (Póka MT.). 1799: „*Bongorba*“ (szö) (Jobbágyfalva uo.) | „A *Bongor* Szőlő tetejin“ (sz) (Backamadaras uo.). 1804: „A' *Bongart* alatt“ (sz) | „A *Bungárdban*“ (sz, k) (Szászgalac BN.). 1815: „A *Bungurd* alatt lévő Rövid Föd(en)“ (sz) (Uo.), 1811: „*Bungord* vagy gyümölsös“ (Nagydevecser SzD.). 1818: „*Bongárban*“ (k) | „A *Bongárton*“ (k) (Mezőverese gyháza SzD.). 1823: „Allodialis szőlő helyei és a' *Bongortal*“ (Paszmos K.). 1825: „az ugy neveztetet *Bonger* vagy Diofák hidjánál“ (sz) (Nagy-moha NK.). 1826: „A nagy *Bongorba*“ (sz) (Ludvég K.). 1827: „A *Bongorba*“ (szö) (Backamadaras MT.). 1833: „A *Bongorbeli* szőlő“ | „Az Alsó-Hegy(be) a *Bongor* nevü Szőlő“ (Magyarpéterlaka uo.). 1837: „A *Bongordon* —

vagyis a Fekete György által használtatott Pusztá Szöllő helyen találtattak: 1. Termő Szilvafa ..193. 2. Termő oltott Almafa 3. Vadalmafa 5. ... 3. Termő oltott körtvefa 8... Vad Körtve fa 8. 4. Diofa 20" (Körtvélyfája MT.). 1839: „A *Bongor*“ (szö) (Bordos U.). 1850 után: „*Bongór* szöllő“ (k, sz) (Gernyeszeg MT.). 1852: „*Bongort*ba gyümölcst fák közt“ (Körtvélyfája Uo.). 1863: „a *bungord* szőlő“ (szö) (Gernyeszeg Uo.). 1864: „*Bungord* a felette elnyuló erdőről“ (Sófalva BN.) | „*Bongor*“ (Deményháza MT.) | „*Bongárd* ez egy régebben gyümölcstös kertekből álló határrész volt most csak egy nagy gyümölcstös kert van benne“ (Ludvég K.) | „*Bongort* a' szomszédos szász Helység Peteléből cseréltetett“ (Magyarpéterlaka MT.) | „Horgos *bongor* a' horgosan menő szántóföldek és régi gyümölcstös kertről neveztetett határ rész (düllő)“ (Póka-keresztúr Uo.) | „*Bungár*. Ezen Határ Részben Felette sok gyümölcst terem“ (Mezőveresegyháza SzD.) | „*Bungord* urasági tölgyes erdő“ (Szászmaté SzD.). 1873|1906: „*Bongold* (fődülő) részei... *Bongold* oldala. *Bongold* alja“ (Moston MT.). 1896 k.: „*Bungur*“ (Bethlen SzD.).

6. Nemcsak az itt felsorolt kiszemelgetett helynév-adalékok, hanem a *bongor* tájszóval alakult, a következőkben felsorolandó származékok és szókapcsolatok is a vizsgált szó egykori eleveenségére mutatnak:

A) **bongordos, bongoros.** 1757: „Az Bordos agyban egy *Bongoros* hely“ (Kisgörgény MT.). 1760: „Halokában tudok egy küs kaszálót... vicinussa... a falu *bongoros* földé“ (Mikháza MT.). 1761: „A most nevezett földön^a tull egy darab *bongordos* láb“ (Kolozsvár. — ^aTi. „az Aszszu pataki Szöllőn“). 1768: „az Verő fényb(en) fogván fel egy darab helyet melynek egy része *bongoros* lévén ki irtatta“ (Marosszentkirály MT.). 1771: „egy darab pusztá *hongoros*, szöllő földnek valo hely“ (Szentgerice Uo.). 1783: „a Kovatsok a controversiaban levo *bungorost*... nem birták“ (Mikháza Uo.). XVIII. sz. vége: „A tsere alatt szántó föld... vicinusa... alol *bongoros* haszontalan kősziklás hely“ (Selye Uo.). — Szénaverősről (KK) a XVIII. sz. második feléből még az ugyanide tartozó következő helynévi származék is idézhető: „A *Bangardosban*“ (sz).

B) **csere-bongord.** 1722|1723: „az uton alol valo Csere bongord“ (Mezősámsond MT.). — Erre a *cserebongordra* ugyanitt 1791—1797 között még egyszer hivatkoznak.

cseresznyés-bongord. 1694|1764: „A Szőlők között való Cseresznyés bongort“ (Magyarfülpös MT.).

gyümölcsös bongor. 1692: „ott alabb egy gyümölcsös Bungor... aláb ismet gyümölcsös Bungor melly(ne)k vicinussa az Cálvinisták bungora“ (Alsórákos TA.). 1732: „A Falu Bongora között vagyon Jordián György háza után két Gyümölcsös Bongor mellyen keves alma, Dio és szilva fa vagyon“ (Szászszentjakab SzD.). 1783: „a' Bongord nevű helyben vagyon... két darab gyümölcsös Bongordja melyek régen szőlők woltanak... (szomszédja) Nap Nyugatrol... Lakatos Marton... Bongordja... nap keletről... Nagy György Bongordja mely egy nyil volt a... meg nevezett bongordjával“ (Mezőköbölökút K.). 1793: „Erdő... In oltovány a Falun fellyül egy felöl G. Teleki Ferencz Ur, eő Natsága Gyümölcsös Bongorja... szomszédágában“ (Uzdiszentpéter K.). 1820: „A Szőlő felső lábán gyümölcsös Bongor“ (Körtvélyfája MT.).

7. A felsorolt köz- és helynévi adalékokban a *bongor* tájszónak, illetőleg a vele alakult helynévi származékok *bongor* tagjának ilyen hangalakjai jelentkeznek:

A) A tájszó hangalaki változatai: *bongort*, *bongord*, *bongárd*, *bungárd*, *bungárt*, *bongor*, *bangart*, *bangord*, *bongard*, *bungord*.

B) Hangalaki változatok a helynevekben: *Bongort*, *Bongord*, *Bongárt*, *Bongart*, *Bongárd*, *Bongard*, *Bungurd*, *Bungárd*, *Bengord*, *Bungurd*, *Baumgárt*, *Bongor*, *Bongár*, *Bonger*, *Bangort*, *Bunger*, *Bungord*, *Bungor*, *Bungár*, *Bungur*, *Bongold*.

8. A viszonylag gazdagnak mondható történeti tájszóanyag (l. a 3. pontban) eléggé biztos mértékig tájékoztat a szónak a régi erdélyi nyelvjárásokban forgalomban levő jelentéseiről is. Ezek szerint a régiség vonatkozásában a következő jelentésekkel kell számolnunk: 1. 'gyümölcsös (kert); Obstgarten'; 2. 'szőlő, szőlőskert'; 3. 'puszta szőlő; verwüstete Weingarten'; 4. 'bozótos, bokros hely; Dickicht'.

Az 1. jelentésből kiindulva a másik két jelentés jól érthető. Az eredeti 'gyümölcsös(kert)' jelentésből a 'puszta szőlő' jelentés a következő megfontolással érthető. Er-

délyben, de persze másutt is a hegyoldalon elhelyezkedő szőlőskertek alján és felső végében kisebb-nagyobb gyümölcsös-rész volt és van ma is. Megtörténhetett, hogy idővel a nagyobb részében gyümölcsös helyet, melyet persze *bongornak* nevezhettek, idővel teljesen szőlővel ültették be, s így a *bongor* tájszó többé már nem gyümölcsösre, hanem szőlőre vonatkozhatott. A gyümölcsös → szőlő jelentésfejlődés így egészen érthető volna. Megeshetett azonban az is, hogy a jelentésváltozáson átesett szóval jelzett terület valamilyen ok következtében szőlőtől, gyümölcsöskertestől együtt elpusztult. Ilyenformán keletkezhetett a *bongor* tájszónak és alakváltozatainak tölem 3.-nak jelzett jelentése. A szőlő-gyümölcsös teljes elpusztulása és műveletlenül hagyása után a területet, különösen ha irtásba telepített szőlősről-gyümölcsösről volt szó, a közelében levő vagy éppen a környező erdő hamarosan benőhette, és így a puszta, műveletlen terület bozótos, bokros területté alakult át. A 4. jelentés kialakulását ez a megfontolás alkalmasint eléggé megmagyarázza. Minthogy nemegyszer a parlagon maradt szőlő elvadulása olyan mérvű volt, hogy a bozót és bokor felvette terület valóságos erdővé alakult át, érthető, hogy a helynevek között miért találunk nemegyszer a *Bongor*-ok, illetőleg alakváltozataik között olyanokat, amelyek már nem gyümölcsös- vagy szőlő-területekre, hanem erdőre vonatkoznak. Megjegyzendő, hogy egy *Bongor* helynévnek úgy is keletkezhetett erdőre vonatkozó használata, hogy egy gyümölcsös-szőlősterület ilyen neve jelölésköri kiszélesedéssel átterjedhetett a szomszéd erdős részekre is, majd a szőlő-gyümölcsös elpusztulásával csak erdőre vonatkozó elnevezéssé is válhatott. Például a dési *Bungur* ma szinte kizárólag erdőre vonatkozó helynév, holott a történeti adatok vallomása és a név eredeti jelentésének tanúsága szerint bizonyosan gyümölcsös-szőlő termesztésre használt terület lehetett (l. ETF. 101. sz.).

9. Abból a kétségtelen tényből, hogy a *bongor* tájszó és a *Bongor* helynevek, illetőleg származékaik és összetételeik egykor jelentős szász lakosságú területeken (Beszterce, Dés és Szászrégen környékén) fordulnak elő, egészen nyilvánvaló, hogy az EtSz. fenntartását figyelmen kívül hagyva a *bongor* tájszót és alakváltozatait, va-

lamint a vele alakult összes helyneveket a magyar nyelv szász eredetű elemei közé kell sorolnunk. Ez ma már a TESz. állásfoglalása után eldöntött kérdésnek tekinthető. Nem felesleges a szász eredet végleges elfogadásakor megjegyezni, hogy a felhasznált újabb kéziratos források szerkesztői között nem egy akadt, aki már maga is tudatában volt a *bongor* tájszó és alakváltozatai szász eredetének (l. például a 3. pontban az 1864-i *mohai* adatot). Egyik közülük jó irányban keresi ugyan a tájszó eredeztetését, csakhogy nem szász tájnyelvi, hanem német irodalmi nyelvi alakból indul ki, mikor egy helynév magyarázataként ezt írja: 1864: „*Bongard* e német szóról *Baumgarten*^a (:fák kertje:) mely hajdon gyümölcsös kert volt“ (Vajdaszentiván MT.; Pesty. MgHn. XLIX, 344a. —
^a Az eredetiben e főnév gót betűkkel).

A sok magyar alakváltozat láttán azonban fel kell tennünk, hogy a szász szónak nemcsak az a két Horger idézte alakváltozata lehetett, amelyet az előbbieken említettem (l. 1. pont). Lehetett az erdélyi szászban legalább még *bunger(t)* ~ *bungor(t)* ~ *bungar(t)*-féle forma is. Ebből aztán mind a magyar *bungor(t)* ~ *bungár(t)*-féle, mind a román *bungur* tájszó alak jól megmagyarázható.

10. Ezen túlmenően magyarázatra szorul a magyar *-d* és *-t* végződésű és a *d-* és *t-* nélküli alakváltozatok egymáshoz való viszonya. A szászból a magyarba minden valószínűséggel *-d-s* meg *-t-s* formák kerülhettek át, és így a változásnak a magyar nyelvjárásokban kellett végbemennie. Magam kezdetben Horgernek ahhoz a magyarázatához csatlakoztam, amely szerint a *bongor* formát csak elvonásnak tartotta a tévesen tárgyesetnek érzett *bongert* alakból. Noha nem szokatlan az ilyenféle alakulásmód sem, mégis jóval valószínűbb Kelemen Józsefnek az a vélekedése, hogy a magyar *bongort* ~ *bongord* > *bongor* tájszó és helynév, illetőleg a helynévtag a *-ban*, *-ba*, *-ból* határozóragos használatban zöngüléssel jutott *-d* végű *bongord* és a hármas mássalhangzótorlódást megszüntető hangzókivetéssel *-d* és *-t* nélküli *bongor* alakjához (l. tőle: MNy. XXXIV, 108—10). A ragtalan és az olyan ragos alakokban, amelyekben magánhangzón kezdődő (pl. *-ig*) rag vagy névutó, illetőleg, amelyekben más-

salhangzón kezdődő rag előtt magánhangzóra végződő tőalak van, többnyire megőrződött a *-t-s* és *-d-s* forma. Pl. 1614: *bongort*, *bongortt.* 1637: *Bongortott.* 1640: *Bongort.* 1643: *Bongordig.* 1760: *Bengord.* 1767: *Bongord* alatt | *Bongord* | *Bongort.* 1772: *Bongard* uttya. 1773: *Bungárd* alatt. 1782: *Bongord* alatt. 1784: *Bongortokba.* 1804: *Bongart* alatt. 1818: *Bongárton.* 1864: *Bungard (Bongárd)* | *Bongort.* — Találkozunk az ilyen ragos alakokban, illetőleg szerkezetekben hármás mássalhangzótorlódásban is megőrzött *-d-s* meg *-t-s* formákkal. Pl. 1649: *Bongordban.* 1666: *Bongortban.* 1721: *Bongordnak.* 1736: *Bongord tein.* 1772: *Bongárdba* | *Bongárd Hegyen* | *Bongárd Völgye* | *Bongárd körül* | *Bongárd kutyánál.* 1784: *Bongordba.* 1804: *Bungárdban.* 1833: *Bongordbeli.* 1852: *Bongortba.* 1863: *bongord* szülő. — Jóval gyakoribbak azonban az ilyenféle hangkivetéses esetek: 1710: *bongornál.* 1721: *bongornál.* 1744: *Bongorban.* 1750: *Bungor mellett.* *Bongorban.* 1765: *Bongorban.* 1766: *Bongár völgy.* 1767: *Bongorba.* 1771: *Bongorban.* 1779: *Bungár nevezetű Erdő.* 1780: *Bongorban.* 1784: *Bongorba.* 1795: *Bongorban.* 1799: *Bongorba.* 1816: *Bongorba.* 1818: *Bongárban.* 1826: *Bongorba.* *Bongorbéli.* 1827: *Bongorba.*

Meglehető valószínűséggel állítható tehát, hogy a magyarban a *bongor*-féle alakváltozatok hangkivetés útján keletkeztek. (E magyarázatot fogadja el a TESz. is.) A hangkivetéses alakulás feltevését egyébként más hasonló példákkal is lehet támogatni. A Kolozs megyei Lompért település nevének a középkori adatok tanúsága szerint ilyen alakjait ismerjük: 1429: *Lomperth*, *Lompert.* 1474, 1475, 1485, 1491, 1496, 1499, 1510, 1523: *Lomperth.* 1485: *Lompert* (Csánki V, 374). Feltétlenül volt azonban e településnévnek erdélyi nyelvjárási-köznyelvi **Lompírt* és *-ba*, *-ban* ragos **Lompírdba* ~ **Lompirdban* alakja is. Csak ebből alakulhatott ugyanis egy 1581-ből való egyezséglevél itt következő szövegrészletében a hangzókivetéses *Lompírba* ragos forma: „valamely nemv Reze lót volna galaczy Josanak *Lompyrba*“ (MNy. XXXIV, 253). Ugyancsak ilyenféle hangkivetéses alakulásra mutatnak a kolozsvári Házsongárd név következő régiségbeli előfordulásai: 1650: *Hazsongarban.* 1723: *Hásángári Szőlők* (EM. LII, 139). Itt azonban a városi írás-

beliségbe jóval kevesebb ilyen alak kerülhetett be, mert a jól iskolázott és gyakorlott iratszerkesztők tudatában határozottabban élhetett az írott formában is gyakran látott *Hásongárd* ~ *Hasongárt* névalak, és ez megőrizte velük mássalhangzón kezdődő ragok előtt is a *-d-* és *-t-s* írásváltozatot. A *Hászongárd-tetőt* azonban a mai kolozsvári is *Hászongártetőnek* ejti, s fonetikai okokból csak így ejtheti (l. erre még: AÉ. 397—401).

11. A címben elsőül említett kolozsvári kirándulóhelynek *Bongárpatak* neve is tehát egy előbbi **Bongárdpatak* ~ **Bongártpatak* összetételből a névbelseji hármassalhangzótorlódást megszüntető hangkivetéssel keletkezett. A helynév előtagjára vonatkozó első és egyelőre egyetlen történeti adatot 1781-ből ismerem. Ekkor a szucsági határban „A *Bongár* mezzeiben“ lévő erdőről történik említés (KHn. 255). Minthogy Szucság határa felnyúlik addig a hegyvonulat-élig, amely a kolozsvári Szent Pál tetőről a szászfenesi Csigadombon át a gyalui Bátor-havasig vezet, és ugyanide felrűg a *Bongárpatak* völgyének feje is, kétségtelenül a *Bongár mezeje* név is arra a ma is bokorerdős-mezős részre vonatkozhatott, amely a *Bongárpatak* feletti hegy két oldalán Szászfenes és Szucság irányában terül el. A *Bongárpatak* név annak idején tehát a *bongor* tájszó sok alakváltozata közül a *bongárd* ~ *bongárt* változattal alakult. Szóvégi *-d-*-jét, illetőleg *-t-*-jét csak a helynévi összetételben veszthette el. Nem eleve kizárható lehetőség az sem, hogy az egykori szászfenesi szászság nyelvében is már *bongár*-féle alakban élhetett e tájszó.

12. A *bongor* köznévre 1618-ból és a vele alakult helynevekre nézve is a XVII. század elejéről, illetőleg — pontos keltezéssel — 1614-ből ismerjük az első adatot. Ennek ellenére a jelentős számú XVII. századi köznévi és helynévi adalék láttán bátran feltételezhetjük, hogy a *bongor* köznévnél legalább a XVI. század végén már benne kellett lennie az erdélyi magyarság szókincsében, hiszen másként helynévalakításra aligha használhatták volna fel. Valószínű, hogy a kölcsönzés a mezőségi szászság XIV. században kezdődő elsorvadásával, illetőleg ezt megelőzőleg egyes falvak kétnyelvűségével is összeköttetésbe hozható.

13. A köznév jelenkori életére vonatkozólag mindössze négy adatot ismerek. Az udvarhelyszéki Rugonfalváról származó és ott nevelkedett Mester Miklós szóbeli közléséből tudom, hogy ő a nagyapjától még hallotta a *bongor* köznevet 'sűrű bokrokkal át- meg átszőtt oldal' jelentésben. Ezt az értesülést egészíti ki és erősíti meg Imecs Márton szóbeli közlése. Szerinte Székelykeresztúron az öregebb rendű emberek használják még a *bongord* és melléknévi alakban a *bongordos* köznevet 'ritkásan bokros terület' jelentéssel. E jelentés az előbb kifejtettek alapján egészen érthető. Helynévgyűjtés közben a szolnok-dobokai Szásznyíresen Szabó T. Judit és később magam is ráakadtam a *Bongortok* helynévre, ennek magyarázatakor a megkérdezett magyar anyanyelvű falusiak még tudtak a *bongort* köznév ma már elhomályosult 'gyümölcsös' jelentésére hivatkozni. Érdekes, hogy míg az eredetileg szász telepítésű Szásznyíresen e köznév jelentése csak mint homályos emlékkép él, addig a tőszomszédos Magyardécsén ma is *bongord*nak nevezik a gyümölcsöst. (Heiszmann József szóbeli közlése.) Ide a tőszomszédos Szásznyíres egykori szász lakossága vagy még inkább a sokáig bizonytalán két-nyelvűségben élő nyíresi magyarok közvetíthették ezt az itt vizsgálódás körébe vont tájszót.